ERDÉLYI MÚZEUM

LXXXV. KÖTET 2023. 3. FÜZET

A forma sejtetése és a kontaminálás a magyar műfordítás-történetben

*

Irodalomtörténet-írás a 20. század elején: Szerb Antal és Viljo Tarkiainen

*

Színház és dráma a finnugor és a nyugat-európai nemzetek kulturális kapcsolatainak és a vonatkozó összehasonlító kutatásoknak a fókuszában

*

Az új Európa nyelvei. Antoine Meillet és az első finnugor tanszék Párizsban

*

Francia elegancia a magyar színpadon

*

Voltaire levelezése gróf Fekete Jánossal. Kritikai rekonstrukciós kísérlet

*

Erdélyi arisztokrata nők bécsi utazásai a kultúra iránti érdeklődés szempontjából

*

Fordítás és értelemadás. Márton László *Minerva búvóhelye* című regényének német recepciójáról

*

Az angol–magyar kapcsolatok történeti emléke és kutatása a 19. században és a 20. század első felében

*

Műhely

*

Szemle

KOLOZSVÁR, 2023
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

Polgár Anikó

A forma sejtetése és a kontaminálás a magyar műfordítás-történetben[1]

A magyar nyelv alkalmasságát mind az antikos időmértékes, mind a rímes-hangsúlyos versek írására az irodalomtörténet folyamán számos költő-műfordító kiemelte. Csokonai 1799-ben büszkén hangoztatta, hogy egész Európában csak a magyar alkalmas mind a rímes, mind a mértékes versek írására, így költészetünk külső ékességeit tekintve egyedülálló csoda: „Egyedül csak maga a' Magyar nyelv alkalmatos arra az egész Europában, hogy mind *Sarkalatos*, mind mértékes verseket lehessen rajta csinálni, egyszóval el merem mondani, hogy ennek a' nyelvnek sem hangzásával, sem a' benne találtatható kellemetes és bő sarkalatok' számával, sem a' szótagok' bizonyos, állandó, meghatározott vagy hosszan való ejtésével; egyszóval, valami csak a' Poézisnak külső ékességét tészi, eggyel sem dicsekedhetik semmi előttünk esmeretes nyelv is a' Világon".[2] Babits Mihály a 20. század elején Csokonaiéhoz hasonló lelkesedéssel hangsúlyozta, hogy magyar nyelven a világirodalom minden zenéje meg tudna szólalni, ha akadna egy kiváló nyelvművész, aki ezt megvalósítja.[3]

A verses művek magyarra fordításának egyik alapkérdése a forma megtartása vagy elvetése. A formahűséget leggyakrabban a nyelv természetével hozzák összefüggésbe, s ritkábban tudatosul, hogy a nyelv adottságai mellett legalább ugyanolyan fontos szempont a kulturális tradíció. Radó Antal klasszikus definíciója szerint például „a műfordítás valamely szépirodalmi műnek más nyelvre való olyan áttétele, mely anyagilag, és a mennyiben az illető nyelv természete engedi, alakilag is hű".[4] Ha ez a definíció általános érvényű lenne, akkor az időmértékes formában íródott magyar verseknek csak formahű magyar fordításuk létezne, hiszen nyelvünk természete ezt megengedi – a helyzet azonban (szerencsére) ennél sokkal változatosabb. A vers formájának megválasztásában fontos szerepet játszik a nyelv természete mellett „a fordítók és az irodalmi élet konszenzusa".[5]

A magyar nyelv különleges természetére hivatkozás még nem feltétlenül jelenti a formahűségnek mint fordítói elvnek a támogatását. Ellenérvként felmerül, hogy a magyarnak versfordítói hagyománya kialakításában más európai nyelvekhez kellene igazodnia. Csengery János szerint „az »alakhűség« általános szabály nem lehet, hiszen a francia, angol, olasz, spanyol nyelv nem

Polgár Anikó (1975) – irodalomtörténész, egyetemi tanár, Selye János Egyetem, Komárom, polgara@ujs.sk

[1] A témával kapcsolatos kutatások az 1/0106/21. számú, *Kultúrna pamäť, problematika prekladu a plurilingvizmus v kontexte maďarskej literatúry a lingvistiky* című VEGA-projekt keretében folytak.

[2] Csokonai Vitéz Mihály: *Összes művei II. Prózai művek.* Bp. 2003. 492.

[3] Babits Mihály: *Irodalmi problémák.* Bp. 1917. 23–24.

[4] Radó Antal: A *magyar műfordítás története 1772–1831.* Bp. 1883. 11.

[5] Kappanyos ezzel arra utal, hogy a magyar jambus „téves kulturális asszociációk felkeltése nélkül" használható bizonyos nyugat-európai strófák helyett. Kappanyos András: *Bajuszbögre, lefordítatlan. Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer.* Bp. 2015. 136.

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-1

képes a görög–latin versek metrumait utánozni s így kénytelen vagy modern formákat használni vagy prózában fordítani".[6] Csengery ezért német mintára (elsősorban Wilamowitz-Moellendorf nézeteire építve) bizonyos esetekben a versforma helyettesítését preferálja.[7] A változatos versformák használata kapcsán ellenérvként szokott felmerülni az is, hogy képes ugyan a magyar nyelv a legkülönfélébb formákat is megszólaltatni, ám ezek idegenül hatnak a magyar befogadóra. Arany János (akire Csengery is minduntalan hivatkozik) például ezzel érvel: „Ama régi formák, bármily alkalmas is zengő nyelvünk a görög-római mérték visszaadására, nem képesek a magyar lélekben azt a zenei visszhangot költeni, melyet egykor az illető nép keblében költöttek".[8] A magyar nemzeti versidom jellegzetességeit kutató Arany a régi magyar irodalomra és a népköltészetre alapoz, s kimutatja, hogy a magyaros verselésen belül is működik az időmérték, de vegyesen, szeszélyes változatossággal, s ha valaki megpróbál jambusokban vagy trocheusokban népdalt írni és azt el is énekelni, „tűrhetlen egyhangúsággal gyötrendi a magyar fület".[9] Arany két verselési rendszer kontaminálásával kísérletezett, az ütemhangsúlyos verselésen belül próbálta meg érvényesíteni az időmértékes prozódia bizonyos elemeit, de csak elszórtan, az említett „szeszélyes változatosság"-ot megőrizve.

Hasonló jelenség fordítva is érvényesíthető, úgy, hogy az időmértékes verselésben a hosszú szótagot helyettesíti a költő bizonyos esetekben, elszórtan, egy-egy alkalommal hangsúlyos szótaggal, anélkül, hogy az egész verselés időmértékes alapjellegét megbontaná. Főként a Nyugat költői-műfordítói éltek ezzel a módszerrel, s a két verselési rendszer alkalmankénti összekombinálásában a forma fellazításának, sejtetésének a lehetőségét látták. Nem szimultán verselésről van tehát szó, melynek során ugyanabban a versben egyik olvasatban az egyik, másik olvasatban a másik verselési szabályrendszer érvényesül következetesen, s természetesen járja át egymást, hanem az egyik verselési rendszer alkalmankénti fellazításáról.

A magyar nyelv különleges természetére hivatkozók csak az általuk ismert nyugat-európai vagy szláv nyelvekkel való összehasonlításból indultak ki, nem számoltak nyelvrokonainkkal, pl. a finnel, melynek prozódiai lehetőségei ugyanolyan sokoldalúak, mint a magyarnak. Tuomo Lahdelma szerint azt, hogy a finnben és a magyarban ugyanazok a metrikai rendszerek használatosak, akár a nyelvrokonság újabb bizonyítékának is tarthatjuk.[10] A finn irodalmi és műfordítói hagyomány azonban a magyartól eltérően alakult, s ez is azt bizonyítja, hogy a nyelv természete mellett a kulturális tradíció is nagy hatással van a versformák megválasztására. A finn hagyományos verselés, a Kalevala-vers is kontamináló, kevert jellegű, de nem színesítésről vagy alkalmankénti helyettesítésről van szó, hanem egy szabályosan felépített rendszerről, melyben a szótagok időértéke és hangsúlyos jellege is számít.

A továbbiakban a kontaminálás három esetét vizsgáljuk a magyar műfordítás-történetből vett példákon. Az első típusnál az antik időmértékes versek magyar fordításain belül figyeljük meg a forma sejtetését, a hosszú szótag alkalmankénti hangsúlyos helyettesítését és a jelenség

[6] Csengery János: Műfordítás. In: *Világirodalmi lexikon* (Külföldi irodalom). III. Szerk. Dézsi Lajos. Bp. [1934]. 1246.

[7] Erről bővebben lásd: Polgár Anikó: *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben.* Pozsony 2003. 57–73.

[8] Arany János: *Irányok*. 1861–1862. In: uő: *Munkái. VI. kötet. Prózai dolgozatok,* Bp. 1907. 3l6.

[9] Arany János: A *magyar nemzeti vers-idomról.* 1856. In: uő: *i. m.* 272.

[10] „Tarkastelu on osoittanut, että suomessa ja unkarissa on käytössä samat metriset systeemit. Joka haluaa, voi nähdä tässä uuden todisteen suomen ja unkarin kielellisestä sukulaisuudesta." Tuomo Lahdelma: Mitta mitasta. Suomen ja unkarin metristen systeemien vertailua. *Hungarologische Beiträge* 1. évf. 1993. 147–178.

megítélését. A második alfejezet az ún. nyugat-európai verselésnek a magyar leképezéseiben vizsgálja az időmérték és a hangsúly kontaminálását. A harmadik alfejezetben a kevert módszerű Kalevala-vers magyar megvalósítását mutatjuk be.

Az antik forma sejtetése és a kontaminálás

A forma felvállalása vagy elvetése/helyettesítése gyakori témája a műfordítói vitáknak, s közben kevéssé tudatosul, hogy a formahűség képlékeny, több fokozatban megvalósuló jelenség. Néha kérdéses, hogy az adott jelenséget formahűségnek vagy a versforma helyettesítésének tartsuk-e, s az abszolút formahűség szószólói megkérdőjelezik a licenciákkal vagy a forma sejtetésével élő fordítások formahűségét. A formahűségen belül számos fokozatot különböztethetünk meg, köztük a forma részleges felvállalását, a forma sejtetését, a kontaminálást és a formahűség abszolutizálását. Forma és formátlanság radikális szembeállítása helyett érdemesebb megfigyelnünk a versformák megválasztásának kulturális kötődéseit, a sémáktól való eltéréseket, a köztes fokozatokat, a forma sejtetésének, a formahűség látszatának eseteit.

Ha a fordító bizonyos helyeken csak sejteti az eredeti formát, ha az időmérték hosszúságát hangsúlyos szótaggal helyettesíti, tulajdonképpen két verselési rendszert kontaminál. Babits Eratójából egy Meleagrosz-epigramma első disztichonját idézzük:

Ὄρθρε, τί νῦν, δυσέραστε, βραδὺς περὶ κόσμον ἐλίσσῃ
– ∪ ∪ | – ∪ ∪ | – ∪ ∪ | – ∪ ∪ | – ∪ ∪ | – –
ἄλλος ἐπεὶ Δημοῦς θάλπεθ’ ὑπὸ χλανίδι;
– ∪ ∪ |– – | – || – ∪ ∪ | – ∪ ∪ | –

Óh nyomorult hajnal! hol késel most, amikor más
– ∪ ∪ | – – | – – |– – | – ∪ ∪ | – –
öleli Démót, s más élvez a paplan alatt?[11]
∪ ∪ ∪ |– – | – || – ∪ ∪ | – ∪ ∪ | –

A pentameter első szótagjára csak a hangsúly által kerül nyomaték, ezt daktilusnak csak akkor érezzük, ha a nyugat-európai nyelvek (pl. angol, német) metrikája szerinti analógiát alkalmazzuk. A többi esetben viszont az antikos (görög–latin) módszerhez igazodva a szótagok időértéke számít. A következő példában a spondeus második hosszú szótagját oldja meg a fordító hasonló módon, a hangsúly révén:

Még nem ért meg a fürt, nem nyílt ki egészen a rózsa.[12]
– ∪ | – ∪ ∪ | – – | – ∪ ∪ | – ∪ ∪ | – –

A módszert a rekonstruktív fordítás hívei gyakran kritizálták, Devecseri Gábor ilyen példákra hivatkozva „körülbelül hexameter”-ről, „a hexameter sejtetésé”-ről, „körülbelül vers”-ről

[11] Babits Mihály: *Erato. Az erotikus világköltészet remekei.* Bp. 1947. 15.
[12] Uo. 25.

beszél,[13] s ahhoz hasonlítja, mintha a karmester csak körülbelül interpretálna.[14] Devecseri azt hangsúlyozta, hogy a tiszta metrum és a költőiség nem áll ellentétben, hanem egymást segítik: a metrum úgy röpteti magasba a költői szöveget, ahogy a madarat a szárny. Ha kijelentjük, hogy a metrikai tisztaság a költőiség rovására érvényesül, Devecseri szerint ez olyan, mintha azt mondanánk: „De magasra száll az a madár! pedig még azt a két nagy szárnyát is magával viszi".[15] A kétnyelvű Horatius-kötetben, melynek Devecseri volt az egyik szerkesztője, többek között éppen a kontaminálás módszere miatt kerültek a függelékbe a metrikai licenciákkal élő fordítások (pl. Carm. IV. 7. Szabó Lőrinc fordításában[16]).

Ez a kötet, illetve ennek a rekonstruktív műfordítói eszményt erőszakosan érvényesítő szerkesztői módszerei váltották ki az ún. Horatius-vitát.[17] A vita során az időmértékes metrika tiszta megvalósítását többen is az érthetőség, a természetesség akadályának tartották. „… sajnos, a latin lett úr a magyar rovására. És a metrika az értelem, sőt a horatiusi *parlando* könnyedség, csevegés rovására" – írja például Rónay György.[18] Hasonlóan vélekedik Vas István is: „S az évekkel egyre erősödött bennem a kétely, vajon költőileg csakugyan előnyünkre szolgált-e a metrikai tisztaságnak ez a kivételes lehetősége; s nem jobban járunk-e, ha a szótagok metronómszerű rövidségét mi is a hangsúlyossággal pótoljuk".[19]

A központosított kiadói rendszer a rekonstruktív fordítói módszereket követelte meg, ám a forma abszolutizálását (melyet Devecseri képviselt) több irányból is támadták. Devecseri ugyanis nem elégedett meg a versforma fő követelményeinek betartásával, hanem a legapróbb részletek (pl. a hexameterben a daktilusok aránya, a kulcsszavak elhelyezése, a belső rímek, díszítmények) leképezésére is törekedett, s szerkesztőként is hasonló elvárásai voltak. Valószínűleg a forma abszolutizálására, de sokszor ezzel együtt járó nyelvi tükrözésre is gondol Ferenczi Attila, mikor „a mindent lefordítani akaró, káoszalkotó mohóság, a pontosság igézetében teremtett dzsungel" kifejezéseket használja az antik fordítások egy csoportja kapcsán, s hangsúlyozza, hogy ennek köszönhetően „számtalan jelentős ókori mű esett az unalom áldozatául magyar fordításban".[20] Ebből fakadóan érzi úgy néhány kortárs műfordító, hogy vissza kellene térni a forma sejtetésének, a kontaminálásnak a módszeréhez. Imre Flóra Horatius-fordításaiban pl. az alkaioszi sorban használ hosszú szótag helyett hangsúlyosat: „Romokban fekvő birodalomra is" (Horatius Carm.

[13] Devecseri Gábor: Antik versforma – magyar szöveg. In: uő: *Műhely és varázs. Görög–római tanulmányok*. Bp. 1973. 333.

[14] „Hevesebb olaszoktól ezért záptojás és rothadt hagyma jár. Zenei vétségért ma már nálunk is. De a vers maradhat »körülbelül vers«?" Devecseri: *i. m.* 333.

[15] Devecseri Gábor: *Levél Vas Istvánhoz.* In: uő: *i. m.* 352–353.

[16] Quintus Horatius Flaccus: *Összes versei.* Bp. 1961. 666–667.

[17] A vitáról lásd még: Polgár Anikó: „Pontosság" és „szószerintiség" a rekonstrukció elméletében. A Horatius-vita néhány elvi kérdése. In: *Papírgaluska. Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról.* Szerk. Hajdu Péter, Polgár Anikó. Bp. 2006. 7–19.; Kőrizs Imre: Kókuszverseny és bölcs bolondozás. *Holmi* XXVI. évf. 2014/10. 1174–1178.; Imre Flóra: *Horatius noster* – A *magyarországi Horatius-kép változásai.* Doktori disszertáció. ELTE BTK., Bp. 2020. 100–115. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/58212/dissz_imre_flora_nyelvtud.pdf?sequence=1 (Utolsó megtekintés: 2023. 04. 23.); Darab Ágnes: A klasszikus antikvitás hazai műfordítás- és recepciótörténetéről (19–20. század). *Irodalomtörténeti Közlemények* CXXVI. évf. 2022. 252.

[18] Rónay György: Horatius körül. In: uő: *Fordítók és fordítások*. Bp. 1973. 147.

[19] Vas István: Horatius olvasásakor. In: uő: *Az ismeretlen isten. Tanulmányok 1934–1973*. Bp. 1974. 608.

[20] Ferenczi Attila: Holt nyelv, eleven ókor. Szerkesztői előszó. In: Földiák Vince: *Horatius leveleinek első könyve.* Bp. 2019. 6.

I. 37.)[21] – a „birodalomra" szó első szótagjának a képlet szerint hosszúnak kellene lennie, itt rövid ugyan, de hangsúlyos.[22]

A „jambus-érzés" és a játék a hangsúllyal

A fenti példák csak elszórt jelenségek, ám az ún. nyugat-európai verseléshez sorolt jambikus verseink nagy többségében a 20. században olyan mértékű fellazulás érzékelhető, amely a két verselési rendszer erőteljesebb kontaminációjával magyarázható. Hegedüs Géza szerint a lazának ható jambikus sorokban „az időmértékes vers szótagjainak időértékét hangsúlybeli helyzetük határozza meg", s ez szerinte olyan fontos jegye a modern magyar verselésnek, hogy „ha ezt nem vesszük tudomásul, akkor nem érthetjük meg Ady költészetének prozódiáját, és értetlenül állunk az Ady utáni – tehát a modern – magyar költészet minden verstani problémája előtt".[23] Nemes Nagy Ágnes szerint „olyasféle folyamat játszódott le a magyar jambusban – bár ez csak analógia, és egyáltalán nem azonosság –, amilyen az indoeurópai nyelvek metrikus verseiben, ahol a hangsúly vette át a szótaghosszúság szerepét".[24]

A nyugatosok (pl. Babits Mihály vagy Szabó Lőrinc) saját verseiben és műfordításaiban a nehéz bázist gyakran a hosszúság helyett a hangsúly határozza meg. Babits Szonettek című versének pár sorát idézzük, bejelölve először a hosszú és rövid, majd a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokat:

Bár munkában manapság nincs nemesség,
– – | – – | ∪ – | – – | ∪ – | –
ez csupa munka, csupa faragás[25]
– ∪ | ∪ – | ∪ ∪ | ∪ ∪ | ∪ –

Bár munkában manapság nincs nemesség,
X ´**X** | X X | ´**X** X | X ´**X** | ´**X** X | X
ez csupa munka, csupa faragás
X ´**X** | X ´**X** | X ´**X** | X ´**X** | X X

Az első esetben a két sorban három jambust találunk, a többi helyettesítő versláb, a második esetben, ha a jambus megfelelőjének az egy hangsúlytalan és egy hangsúlyos szótagból álló egységet (X ´**X**) tartjuk, akkor hatot. A jambikus jelleg azonban nem így külön-külön, hanem együtt hatva érvényesül, két verselési rendszer keveredéséről van szó.

[21] Imre Flóra: A Kleopátra-óda értelmezéséhez. *Ókor* VII. évf. 2008/4. 74.

[22] Hasonló példa: Horatius Carm. III.1. „Utálom ezt az ostoba tömeget". Horatius: Római ódák. Ford. Imre Flóra. *Kalligram* XXXII. évf. 2023/3. 3.

[23] Hegedüs Géza: *A költői mesterség. Bevezetés a magyar verstanba.* Bratislava 1978. 171.

[24] Nemes Nagy Ágnes: Magyar jambus. In: A *műfordítás ma. Tanulmányok*. Szerk. Bart István, Rákos Sándor. Bp. 1981. 310.

[25] Babits Mihály: *Összegyűjtött versei.* Bp. 1977. 103.

A módszer egyre nagyobb teret hódít a kortárs magyar műfordítás-irodalomban. Nádasdy Ádám is hangsúlyozza, hogy „a szerzők, fordítók egyre gyakrabban keverik a kettőt, amennyiben a szótagok nehézségét – akár egyazon soron belül is – hol a fonetikai hosszúsággal, hol a nyelvtani-értelmi-információs hangsúllyal biztosítják”.[26]. Ez összekötő kapocsnak tartható Nádasdy és a Nyugat műfordítói között, bár más tekintetben, például műfordításai nyelvezetét illetően Nádasdy egyáltalán nem tartható a nyugatosok követőjének, sőt, fordításai inkább kimondottan opponáló szándékkal születnek.[27]

Nádasdy arra is hivatkozik, hogy a színpadon elmondott szövegekben erőteljesebben érvényesíthető a jambikus hatás a hangsúly révén, hiszen a színészek a hangsúlyos szótagokat kiemelik majd, a hallgatókban pedig „jambus-érzés”[28] születik meg (egyfajta imitáció ez tehát, a nyugat-európai nyelvek mintájára). A hangsúllyal való játék lehet eseti (ilyenkor kontaminált rendszerről beszélhetünk), megvalósítható azonban a tisztán hangsúlyos jambus is. „Egy-egy jól elhelyezett hangsúly mintegy kijelöli a sor vagy a sorrész ritmusát.”[29] (Ennek a módszernek a hátulütője, hogy mivel a magyarban a hangsúly a szavak első szótagjára esik, ha nem keverjük a két módszert, s pusztán a hangsúlyra építünk, akkor két szótagosnál hosszabb szavakat nem helyezhetünk el a tisztán jambikus verssorban.) Két idézet a Szentiványéji álomból, Demetrius és Heléna párbeszédéből, Nádasdy Ádám fordításában, melyekben a két rendszer kontaminálódik, egy-egy verslábat néha az időmérték, néha a hangsúly szerint érezhetünk jambikusnak:

Hát csalogatlak én? Teszem a szépet?
– ∪ | ∪ – | ∪ – | ∪ ∪ | ∪ – | ∪
Hát csalogatlak én? Teszem a szépet?
X ´**X** | X X| X ´**X** | ´**X**X | X ´**X** | X

Mert rosszul vagyok, ha csak rád tekintek
– – | – ∪ | – ∪ | – – | ∪ – | ∪
Mert rosszul vagyok, ha csak rád tekintek[30]
X ´**X** | X ´**X** | X ´**X** | X ´**X** | X X | X

Az *Isteni színjáték*, ahogy az olasz verselésben megszokott, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozása révén éri el a jambikus hatást:

chè io che ’l vidi, a pena il mi consento
X ´**X** | X ´**X** | X ´**X** | X ´**X** | X ´**X** | X
(Dante: Inferno, 25/48)[31]

[26] Nádasdy Ádám: *A csökkenő költőiség. Tanulmányok, beszélgetések Shakespeare és Dante fordításáról.* Bp. 2021. 127.

[27] Nádasdy fordításait a magyar fordítástörténet folyamatába elhelyezve értékeli Kőrizs Imre: Csak zenét ne. Kísérlet a magyar versfordítás megújítására. In: *Bonarum cultores artium.* A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának kutatói almanachja. A *Szellem és Tudomány* folyóirat különszáma. XI. évf. 2020. 365–373.

[28] Nádasdy: *i. m.* 75.

[29] Nádasdy: *i. m.* 74.

[30] Nádasdy: *i. m.* 48. (Nádasdy tanulmányában nem metrikai példaként szerepelnek.)

[31] Dante Alighieri: *La Divina Commedia.* Firenze. 1942. 191.

Babits (bár a két verselési rendszer sokszor kontaminálódik nála), többnyire a hosszú és rövid szótagok váltokozására épít:

a kétkedés még tőlem is kitellne[32]
∪ – | ∪ – | – – | ∪ – | ∪ – | ∪
(Babits Mihály fordítása)

A két rendszer Nádasdy fordításában is keveredik, de találunk nála példát tisztán hangsúlyos jambusokra is.[33] Az idézett sor Nádasdy-féle megfelelőjét csak a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozása révén érezzük jambikusnak, az időértékek szerint nem az:

mert én, bár láttam, alig hiszem el[34]
– – | – – | ∪ ∪ | – ∪ | ∪ ∪ |

mert **én**, bár **lá**ttam, **al**ig **hi**szem **el**
X ´**X** | X ´**X** | X ´**X** | X ´**X** | X ´**X**

Két verselési rendszer kontaminálása finn módon

Azáltal, hogy a kontamináló módszer nagyobb teret kezd kapni a kortárs magyar műfordításokban, verselésük mintha a magyarral lehetőségeiben rokon, felhasználási módjaiban azonban a kulturális különbségekből adódóan nagyon is eltérő finn verseléshez kezdene hasonlítani. A finnben a magyarhoz hasonlóan megkülönböztethetők hosszú és rövid, ugyanakkor hangúlyos és hangsúlytalan szótagok is, ennek ellenére a magyar verselésben gyakori szimultaneitás módszere nem alakult ki. A kontaminálás azonban nem számít anomáliának, hibának, hiszen a finn hagyományos verselés, a Kalevala verselése is két verselési rendszer összekombinálásra épül. A Kalevala-vers egy, a fent idézettekhez hasonló metrikai alapokra építő kevert mértékű vers: két prozódiai tulajdonság, a hangsúly és az időérték is szerepet játszik benne. A Kalevala sorai trochaikusak, ám „a finn trocheus nem azonos a magyar időmértékes versek trocheusával”.[35] Tuomo Lahdelma meghatározásában a Kalevala-vers bonyolult kevertrendszer, „monimutkainen sekasysteemi”.[36] A Kalevala-sor négy ereszkedő egységből áll, ezek közül az elsőnek a szótagszáma szabadon variálható, 2–4 szótagból is állhat, a többi két szótagos. A trochaikus hangzás kialakításához a hangsúly és az időérték is hozzájárul. Mivel a főhangsúly a finnben is, akárcsak a magyarban, mindig a szó első szótagján van, a szókezdő szótagok elhelyezése mérvadó a hangzás szempontjából, ám önmagában a hangsúly nem elegendő, mert ezeknek a hangsúlyos szótagoknak az időértéke is számít: főhangsúlyú hosszú szótag csak emelkedő helyzetben lehet egy verslábban, ha viszont a főhangsúlyú szótag rövid, csak ereszkedő helyzetbe kerülhet a verslábon belül. A hangsúlytalan szótagoknál viszont a hosszúság, illetve rövidség nem számít,

[32] Dante: A *Pokol.* Ford. Babits Mihály. Bp. 1913. 230.
[33] Nádasdy: *i. m.* 229.
[34] Dante: *Isteni színjáték.* Ford. Nádasdy Ádám. Bp. 2016. 208.
[35] Varga P. Ildikó: *Hiisi szarvasától a csodaszarvasig. A Kalevala magyar fordításai.* EME, Kvár 2010. 134.
[36] Lahdelma: *i. m.* 152.

a mi időmértékre vonatkozó szabályaink szerint tehát több lazítást is megengedő időmértékes verssorokról van szó. A szabályhoz igazodó sorok közt lehetnek tisztán időmértékes, szabályos trochaikus sorok is, de előfordulhat pl. 4 pirichiusból, vagyis csupa rövid szótagból álló sor is. A fentebb ismertetett szabályok mellett vannak mellékszabályok is, melyeknek érvényesülniük kell a Kalevala-versben (pl. a sor végén nem lehet egy szótagos szó), és a járulékos ritmusteremtő tényezők (köztük az alliteráció) is nagyon fontosak a hangzás kialakításában.[37] A Kalevala magyar fordítóinak többsége nem alkalmazza ezt a módszert, inkább a magyaros (ütemhangsúlyos) vagy az antikos (trochaikus), illetve a szimultán módszert választotta. „A kalevalai sor négy versláb-ból, minden versláb két szótagból áll, s ezek elseje hosszú, vagy ha rövid, legalább verstanilag súlyos, másika föltétlenül rövid. Az első versláb bővül egy vagy két szótaggal, tehát három vagy négy szótagból is állhat, de viszont egy szótagra is rövidülhet. Olyan szótag, amely akár magánhangzójánál, akár positiójánál fogva hosszú, nem állhat a versláb ereszkedő részében, csak az elején" – foglalja össze Vikár a Kalevala-vers lényegét.[38] Hozzáteszi viszont, hogy a fordításában sokszor eltér ezektől a szabályoktól, „rövid szótagot tesz a versláb lüktetőjébe",[39] s a betűrímek helyett is sokszor végrímeket használ, ill. megpróbálta a két rímelési típust egyesíteni.

Csepregi Márta a magyar Kalevala-fordításokat formai szempontból is összehasonlítva megállapítja, hogy a betűrímek szempontjából Rácz István és Szente Imre fordítása a legsikerültebb, a Kalevala trocheusait azonban (a szöveget egyébként verssorokra nem tördelő[40]) „Szente Imre fordítása adja vissza a leghívebben".[41] A prózai tipográfia ellenére szó sincs prózafordításról, „a fordítás a legszigorúbb formai elvek szerint készült, ugyanis Szente arra törekedett, hogy az eredeti időmértékes verselést adja vissza".[42]

Szente fordítása verselés tekintetében azért is innovatív, mert egy új, a magyarban korábban nem működő rendszert hoz létre, hűen leképezve a Kalevala-vers kevert jellegét. Az alábbi idézetben a főhangsúlyú szótagokat kiemeltük, s a szótagok időértékét bejelöltük; ebből látható, hogy (az első verslábat leszámítva) a főhangsúlyú és egyben hosszú szótagok következetesen a trocheus első szótagjaként szerepelnek:

Vaka **van**ha **Väin**ämöinen
| ∪ ∪| – ∪ | – ∪ | – ∪ |
kulki **äit**insä **koh**ussa
| – ∪| – ∪ | ∪ ∪ | – ∪ |
kolmekymmentä **kes**eä,
| – ∪ | – – | ∪ ∪ |∪∪ |
yhen **ver**ran **talv**iaki[43]

[37] A verselés összefoglalását, a sortípusok rendszerezését lásd: Väinö Kaukonen: *A Kalevala születése.* Ford. Bereczki Gábor, Képes Géza. Bp. 1983. 89–103.

[38] Vikár Béla: *Magyarázatok a Kalevalához.* Bp. 1935. 29.

[39] Uo.

[40] „A prózai tipográfiával az eposz mese-, illetve regényszerűségét kívánja hangsúlyozni." Csepregi Márta: „Válogatok vers javából, gyönyörű dalokat gyújtok". A Kalevala magyar fordításairól. *Holmi* V. évf. 1993/10. 1465.

[41] Csepregi: *i. m.* 1468.

[42] Csepregi: *i. m.* 1465.

[43] I. runo, 289–292. sor.

| ∪ – | – – | – ∪|∪∪|

Vénëk **véne** **Väin**ämöinent **any**ja **hord**ozta **has**ában, **hord**ta **harm**inc **nyár**on **ált**al,
| – – | – ∪ | – ∪ | – – | | – ∪| – – | ∪ ∪ | – ∪ | | – ∪| – – | – ∪ | – ∪ |
ugyanannyi **hossz**ú **tél**ën
| ∪ ∪| – ∪ | – – | – ∪ |
(Szente Imre ford.[44])

A főhangsúlyú szótagok Szente fordításában (pl. a véne vagy a hordozta szó első szótagja) emelkedő helyzetbe kerülnek a verslábban (kivétel az első versláb, amely ilyen szempontból nem kötött), a főhangsúlyú rövid szótagok (pl. a hasában szó első szótagja) viszont ereszkedőbe. Ha összehasonlításképpen megnézzük, hogy oldotta meg korábban ugyanezt a szakaszt Vikár Béla, látható, hogy csak a kétütemű nyolcas szabályainak felel meg következetesen:[45]

Komoly öreg **Vejne**möjnen 4/4
∪ ∪ | ∪ – | – ∪ | – ∪
Anyja **méh**ét **rój**ja **rég**en, 4/4
– ∪ | – – | – ∪ | – ∪
Harminc nyara, hogy azt **ró**jja, 4/4
– – | ∪ ∪ | ∪ – | – ∪
Éppen **anny**i **tél**szak óta[46] 4/4
– ∪ | – ∪ | – ∪ | – ∪

Ha a finn Kalevala-verselés szabályai szerint vizsgáljuk Vikár idézett sorait, két helyen is hibát találunk: az első sor 3. szótagjánál és a harmadik sor 3. szótagjánál (az öreg és a nyara szavak első szótagjai), hiszen főhangsúlyú rövid szótagokról van szó, melyek a szabály ellenében emelkedő helyzetbe kerültek a verslábon belül. Ha az időmértékes verselés szabályai szerint nézzük, vannak ugyan trochaikus sorok (az idézet 2. és 4. sora ilyen), de nem következetes e tekintetben, hiszen vannak sorok, amelyek inkább jambikus hangzásúak. Varga P. Ildikó a Kalevala-versnek a magyarhoz igazítása kapcsán a versforma domesztikálásról beszél,[47] hangsúlyozva, hogy „a többnyire nyolc szótagból álló sorok (az eposzban vannak kilenc és tíz szótagból állóak is) a magyar 2×4-es felbontású, hangsúlyos verselés alkalmazására »csábította« a fordítókat, különösen a második Kalevala-fordítót, Vikár Bélát. A finn trochaikus sorból azonban hiányzik a cezúra, ami a hangsúlyos magyar verselésnek állandó velejárója”.[48]

[44] *Kalevala.* Ford. Szente Imre. Szombathely. 2001. 9.

[45] „A nyolc szótagos sorok azonban a magyarul könnyen válnak kétütemű, hangsúlyos nyolcasokká, s ezt Szente elődei nem is nagyon bánták.” Csepregi: *i. m.* 1465.

[46] *Kalevala.* A finn nemzeti hősköltemény. Ford. Vikár Béla. Bp. 1943. 8.

[47] Barna Ferdinánd és Vikár „nem tett mást, mint honosította a finn versformát, amikor felező nyolcasokban fordította a finn eposz nyolc szótagos sorait“. Varga: *i. m.* 103.

[48] Varga P. Ildikó: Fordítói nézőpontok a finn Kalevala magyar átültetéseiben. *Erdélyi Múzeum* LXX. évf. 2008/1–2. 84.

Összegzés

A versforma megválasztását a műfordítók gyakran a nyelv természetével, az adott nyelv lehetőségeivel indokolják, ám a gyakorlat azt mutatja, hogy a lehetőségeken belül számos megvalósulási mód érvényesülhet, az irodalmi konvencióktól, a kulturális tradíciótól függően. Az antik költészet formahű fordításai a magyar nyelv lehetőségeiből adódóan tisztán megvalósíthatók ugyan, ám a fordítók a hosszú szótagokat nem egyszer hangsúlyosakkal helyettesítik. A jelenségre a modern magyar költészet megváltozott verseszménye volt kihatással, mely leginkább a nyugat-európai mintákhoz igazodó jambikus verselésben nyert teret. A finn költészet példája, a magyar és finn metrikai tradíció összehasonlítása is arra hívja fel a figyelmünket, hogy a formakérdést nem csupán a nyelv lehetőségeinek, hanem a kulturális tradíciónak a függvényében is érdemes vizsgálnunk.

Form and Contamination in the History of Hungarian Translation
Keywords: traditional verse forms, translation, Hungarian translation history, contamination

The study deals with a key issue in the history of Hungarian literary translation: the choice of poetic form. The author examines the cultural connotations of the choice of poetic forms, deviations from schemata, intermediate stages, cases of suggestion of form, and the appearance of fidelity to form. She pays particular attention to the phenomenon of contamination, which is based on the combination of two versification systems (e.g. the poet replaces the long syllable with an accented syllable). Finnish has similar prosodic possibilities to Hungarian, but the cultural tradition has developed different verse forms. The Finnish Kalevala verse form is also mixed, but in a different way from the Hungarian mixed-form verse. The contamination method is also experimented with by contemporary Hungarian literary translators.

Balázs Renáta

Irodalomtörténet-írás a 20. század elején: Szerb Antal és Viljo Tarkiainen

Tanulmányomban két, a 20. század elején megjelent irodalomtörténetet vizsgálok. Ugyanabban az évben, 1934-ben jelent meg Finnországban Viljo Tarkiainen *Suomalaisen kirjallisuuden historia*[1] 'A finn irodalom története' című kézikönyve és Szerb Antal *Magyar irodalomtörténet*[2] című műve Magyarországon. Ez az egybeesés motiválta, hogy a 21. századi irodalomtörténeti kérdéseket szem előtt tartva megvizsgáljam, milyen stratégiák mozgatták a két ország irodalomtörténet-írását a 20. század elején, illetve segítheti-e a kortárs irodalomtörténeti folyamatok jobb megértését a két irodalomtörténet egybevetése. Mindkét irodalomtörténet népszerű volt a megjelenésekor, több kiadást is megértek, szerzőikről tanulmányok, monográfiák készültek.

Tanulmányomban először röviden ismertetem a két tudós életrajzát, társadalmi, irodalmi és akadémiai beágyazottságát. A második alfejezetben kitérek a tárgyalt irodalomtörténetek megjelenésének kontextusára. Ezt követően a kézikönyvekből kirajzolódó nemzeti irodalom koncepcióit vizsgálom, végül arra térek ki, milyen jelentőséget tulajdonít Szerb és Tarkiainen a tárgyalt irodalomtörténetekben a finnugor nyelvrokonságnak és a kisebbségi nyelveknek.

Két tudós portréja

Viljo Tarkiainenről (1879–1951) történész unokája, Kari Tarkiainen írt monográfiát[3] 1987-ben, 'Egy finn humanista' alcímmel. A „humanista" jelző azt a széles körű érdeklődést és tudást hivatott kifejezni, amely Tarkiainent jellemezte: nyelvjáráskutatóként indul, de a népköltészetnek is lelkes kutatója, kritikus, egyetemi tanár, fiatalon szépíró, az egyik legjelentősebb finn modernista írónő, Maria Jotuni férje. Munkássága révén a finn irodalomtudomány alapító atyjaként tartják számon. A Helsinki Egyetemen betöltött egyetemi tanári állása mellett számos irodalmi társaságnak és szervezetnek a vezetésében vett részt, mint például a Finn Írószövetség (1920–1922) vagy a Finn Irodalmi Társaság (1934–1946), de a Finn Tudományos Akadémia elnöki tisztségét is ő töltötte be 1945-től 1946-ig.

Tarkianen Aleksis Kiviről írja a doktori értekezését (1915), az ő kanonizációs tevékenységének köszönhetően tekintenek ma a nemzet írójaként és a finn regény atyjaként Kivire. Saját korában radikális kutatónak számított, az utókor mégis tradicionalistaként emlékezik rá.[4]

Balázs Renáta (1994) – irodalomkutató, egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, balazs.renata@btk.elte.hu

[1] Viljo Tarkiainen: *Suomalaisen kirjalliuuden historia.* Otava Kiadó, Helsinki 1934.
[2] Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet.* Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár 1934.
[3] Kari Tarkianen: *Viljo Tarkiainen, suomalainen humanisti*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1987.
[4] Uo. 388.

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-2

Tarkiainen még azt mondhatta, hogy ő az egyetlen ember egész Finnországban, aki elolvasott mindent, amit a svéd fennhatóság alatt írtak.[5] Forráskutató és rendszerező is volt egyben – Dávidházi Péter metaforájával élve, „kőfejtő és építész". Ez a magyar irodalomban legutóbb Toldy Ferencre volt jellemző a 19. század közepén, Horváth János a 20. század elején már nem tartja megvalósíthatónak és helyénvalónak, hogy az irodalomtörténésznek egyben forráskutatói munkát is kelljen végeznie.[6] Pozitivista irodalomtörténész, de nem a Hippolyte Taine-, hanem a Wilhelm Schrerer-vonalon. Utóbbinál a faj, a miliő és a pillanat helyére a szerzői életrajz kerül, az örökölt, a tanult és a megélt hármas vizsgálatával.[7]

Tarkiainen 1915-ös Kiviről írt életrajza vízválasztó a Kivihez való viszonyt illetően. Yrjö Varpio szerint filológusi módra kutatta Kivi munkásságának előképeit, de a nyelvi megalkotottságot is elemezte.[8] Minna Canth színműveit is nagyra becsülte, Uuno Kailas finn költő verseinek haláltematikájáról írja egyik legjobb esszéjét. Felfogásában az irodalomtörténetnek nem elég leírónak, hanem értékelőnek is kell lennie, de esztétikai szempontok mentén.[9]

Az életrajzközpontúság egészen az 1960-as évekig érvényben maradt a finn irodalomtudományban.[10] E. N. Tigerstedt[11] 1950-ben lefordítja svédre Tarkiainen irodalomtörténetét. A fordításhoz Tarkiainen kiegészíti a művet a második világháborút megelőző időszak irodalmával, valamint csatol egy listát az eladdig svédre fordított finn művekből is, helyenkét pedig átírja a könyvet. A kiegészítés annyira jól sikerül, hogy V. A. Koskenniemi[12] szerint vissza kellene fordítani finnre, mert egy másik mű lett.[13] Eino Leinóról írt tanulmányai posztumusz jelentek meg 1954-ben, utólag is formálva a költőről alkotott képet.[14]

Habár irodalomtörténetük azonos évben jelenik meg, számottevő korkülönbség van közöttük, Szerb 22 évvel fiatalabb ekkor, pusztán 33 éves, Tarkiainen pedig 55. Szerb Antalt (1901–1945) kevésbé kell bemutatni, hogy talán mégis, azt több, az elmúlt években megjelent kiadvány is bizonyítja. 2019-ben jelent meg Pálfy Eszter gondozásában a *Magyar irodalomtörténet*[15] kritikai kiadása, ugyanebben az évben szintén a Magvetőnél adták ki Havasréti József Szerbről írt monográfiáját[16], de a nagy kritikai visszhangot kiváltó Háy *János Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom – újraélesztő könyv*[17] című műve is Szerb Antal irodalomtörténetét jelöli meg előképként.

Havasréti monográfiája alapján Szerb professzionális irodalmár, emellett tanár és szépíró. Megpróbál létrehozni egy írói-szerzői imázst, hangoztatott szerénysége ellenére tudatos és

[5] Uo. 244.

[6] Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Akadémiai Kiadó, Bp. 2004. 823.

[7] Bókay Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Osiris Kiadó, Bp. 2006. 68.

[8] Yrjö Varpio: *Suomalaisen kirjallisuudentutkimuksen historia*. WSOY, Porvoo 1986. 89–95.

[9] Uo.

[10] Uo.

[11] Eugène Napoleon (E. N.) Tigerstedt (1907–1979): az egyik legkiemelkedőbb finnsvéd irodalomkutató, a Helsiniki és a Stockholmi Egyetem tanára.

[12] Veikko Antero Koskenniemi (1906–1962) finn költő, egyetem tanár.

[13] Kari Tarkianen: *i. m*. 302.

[14] Yrjö Varpio: *i. m*. 94.

[15] Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet.* Magvető Kiadó, Bp. 2019.

[16] Havasréti József*: Szerb Antal*. Magvető Kiadó, Bp. 2019.

[17] Háy János: *Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom – újraélesztő könyv*. Európa Kiadó, Bp. 2019.

sikeres karriert épít, nem az íróasztalfióknak, hanem a nyilvánosságnak dolgozik.[18] Ezt erősítette a *Magyar irodalomtörténet* és a *Pendragon legenda* közeli megjelenése. Nem tud dönteni szépirodalom és filológia között, kialakítja magáról az „író vagyok, akinek tárgya az irodalomtörténet" imázst.[19] Ezt a kettősséget a kortárs kritika is érzékeli: az irodalomtörténetben szépírói eszközökkel élt, most viszont tudományt csempész a regénybe.[20]

A *Magyar irodalomtörténet* nagy siker, 33 éves korára beérkezett embernek tekinti magát, 1935-ben elnyeri a Baumgarten-díjat.[21] A kézikönyvet a budapesti Révai Kiadó is megjelenteti. Számos, irányzatok szempontjából ellentétes lapban publikál, az Erdélyi Helikonban is. Szépírói és tudósi énje együttesen van jelen a kézikönyvében: „A legjobban annak örülök, amikor azt hallom, hogy ismerőseim, legnagyobb meglepetésükre, úgy olvassák irodalomtörténeti könyveimet, mint egy regényt. Ezt is akartam."[22]

Hitvallása, hogy „az irodalomtörténésznek elsősorban propagandistának kell lennie, a régi nagy értékek reklámfőnökének".[23] De könnyed, élcelődő stílusát, szellemességét a kritika egy része felületességnek tekinti, a könnyedséget veszélyesnek látják, mivel szakít a korábbi évtizedek nemzetképviseleti beszédmódjával. Nem populáris ismeretterjesztő könyvet akart írni, hanem szakkönyvet, amely szélesebb körben is érthető. Művére sajátos eklektika jellemző: a szellemtörténeti megközelítés és a 19. századi életrajzközpontúság, illetve a szociológiai megközelítés és lélektani motívumok és indítékok érvényesítése. Életre akarta kelteni a magyar irodalmat (innen a hivatkozás Háy János „újraélesztő" könyvében). Ennek ellenére „Szerb könyvét a kortársak jelentős része úgy olvasta, mint amely kesztyűt vágott a hivatalos (értsd: pozitivista, nemzetieskedő, konzervatív) irodalomtudomány arcába".[24] Szerb Antal Balfon veszíti életét zsidó származása miatt 1945-ben. Akadémiai beágyazottsága korai halála miatt sem mérhető Tarkiainen egyetemi pályafutásához, irodalomtörténeti munkásságának jelentősége azonban elvitathatatlan.

A két irodalomtörténet születési kontextusa

A *Suomalaisen kirjallisuuden historia* az Otava Kiadó világirodalmi projektjének egyik darabjaként született meg a 1934-ben. 'A finn irodalom történetének' gyökerei kétfelé ágaznak: egyrészt ahhoz a kiadói projekthez tartozik, amely a különböző országok irodalmát szándékozott tárgyalni, másrészt a *Suomen kansalliskirjallisuus* 'Finnország nemzeti irodalma' projekthez.[25] Az első projekt 1923-ban indult, és 5–6 köteten átívelő, kb. 3200 oldalnyi világirodalmi sorozatnak kellett volna elkészülnie 3 éven belül. Ezek között szerepelt India, Görögország, Róma, Olaszország, Anglia és Észak-Amerika, Portugália, Finnország,

[18] Havasréti József: *i. m.* 85.
[19] Uo. 86.
[20] Uo.
[21] Uo. 87.
[22] Idézi Havasréti József: *i. m.* 121.
[23] Uo. 122.
[24] Uo. 217
[25] Kari Tarkiainen: *i. m*. 295.

Észtország és Magyarország irodalma.[26] Ehhez képest a finn, a német – holland kitérővel – és az észt meg a magyar készül el. A többi kötet anyagi hiányosságok miatt kéziratban maradt. A magyar kötetet Aarni Penttilä jegyzi. Tarkiainen elkészült irodalomtörténete nagy méretű kiadásban, illusztrálva jelent meg.

Szerb Antal irodalomtörténete egy határon túlról jövő kezdeményezés eredménye. Az Erdélyi Helikon írói közössége ír ki egy pályázatot 1930-ban, az Erdélyi Szépmíves Céh mint kiadó vesz részt. Az ötlet, hogy kellene egy irodalomtörténet a magyar szellem egységességének kifejezésére, Marosvécsen születik meg. Ekkor már Trianon után vagyunk. A pályázat anyagi hátterét báró Kemény János és felesége biztosította. A kézikönyv Kolozsváron jelenik meg, a pályázatra a mű tervezett szempontjait is tartalmazó bevezetést, az irodalomtörténet részletes vázlatát, illetve egy-egy Eötvös Józsefről és Ady Endréről szóló fejezetet kellett beadni. A bírálók Molter Károly, Makkai Sándor, budapesti szaktekintélyként pedig Babits Mihály voltak. Tizenegyen pályáztak, a bizottság egyöntetűen választotta Szerbet, akit az *Invitis nubibus* 'A felhők dacára' jelige fedett. A könyvet megjelenésekor is sokat támadták, főleg a stílusa miatt, 1942-ben Palló Imre országgyűlési képviselő interpellációjának eredményeképp 1943-ban betiltják, ennek ellenére számos kiadást megér. A világháború után a Révai Kiadónál jelenik meg 1946-ban és 1947-ben. 1958 és '89 között hatszor jelenik meg. A rendszerváltás utáni is kiadják, de feltehetően azok a cenzúrázott, javítatlan kiadások alapján készültek. 2019-ben az 1935-ös második, javított kiadás alapján jelent meg Pálfy Eszter gondozásában, melynek nemcsak az ismeretterjesztés, de a kulturális újrapozicionálás is célja volt.[27]

A nemzeti irodalom és a finnugor nyelvrokonság kérdése

Finnországban a nemzeti irodalom megkonstruálásához nagyban hozzájárultak a népköltészeti kutatások, amelyek az 1700-as években vették kezdetüket többek között Hans Gabriel Porthánnak köszönhetően. Egészen addig a finn népköltészet iránti érdeklődés – és általában a finn nyelvű irodalom – elenyésző.

A 19. század során létrejön a finn irodalom egyetemi professzorátusa, irodalmi társaságok alapulnak. Az 1800-as évek második felében az irodalomtörténet-írások iránt megnövekedett érdeklődés hatott a finn irodalomtudományra is. A finn nyelvű szépirodalom nehéz indulása miatt a finn irodalommal kapcsolatban ma is élnek az olyan metaforák, hogy *fiatal irodalom*. Tarkiainen irodalomtörténetének előszavában cáfolja a finn irodalom fiatal és szegényes jelzőjét, szerinte ugyanis a finn irodalom egy ezeréves képződmény, a finn népköltészet a finn *sisu*nak[28] a lenyomata, Runeberg[29] a finn nép hősi lelkének apoteózisa, Kivi a népben rejlő költői képességek első nagyszerű megnyilvánulása, Leino[30] pedig a legjobb verseit a régi finn versmértékben írta.[31]

[26] Uo. 295.

[27] Havasréti József: *i. m.* 523.

[28] Magyarra nehezen fordítható egyetlen szóval, kitartást, szívósságot jelent, hozzátartozik a finn nemzetkarakterológiához.

[29] Johan Ludvig Runeberg (1804–1877): Finnország svéd anyanyelvű nemzeti költője.

[30] Eino Leino (1878–1926): finn szimbolista költő, a „finn Ady".

[31] Yrjö Varpio: *i. m.* 115.

A népköltészet szerepének hangsúlyozása mellett Tarkiainen Aleksis Kivit emelte az irodalmi ideállá mint a népet lefestő író, egyúttal egy egészen új képet is alkot róla: általa Kivi a természetköltő, magányos zseni és az irodalmi közbeszéd perifériáján lévő, szegény és megvetett író. Ezeket a jegyeket már korábban is kiemelték, Tarkiainen tulajdonképpen kanonizálja ezt a képet. Egyúttal megpróbálja elhelyezni az európai kultúrkörben is Kivit, Cervanteshez és Gogolhoz hasonlítja. Azért is volt fontos melléjük emelni, mert ez bizonyítja, hogy nem fejletlenebb, elmaradottabb, hanem egyenrangú a világirodalom többi szerzőjével. Azonban azt is elismeri, hogy a nyugat-európai hatások későn vagy soha nem is érkeztek meg Finnországba. A finn irodalom nem tudta részét kivenni sem a barokk, sem reneszánsz, klasszicizmus, felvilágosodás irányzatából, annak ellenére, hogy az 1500-as években létrejön a finn írott nyelv. Még a magyarul 1981-ben megjelent Kai Laitinen-féle irodalomtörténetben is jelen van az elszigeteltség képzete, s ezzel a kisebbségi érzés. A népköltészeti részben Satu Apo ezt írja:

> A finn irodalom legvégzetesebb egyesítőjének és más irodalmaktól való elkülönítőjének a nyelv bizonyult. Mint őskori maradványok, úgy maradtak itt a baszkok, a magyarok és a balti finnek az indoeurópai nyelvek uralta Európában. […] De a legbénítóbb akadályt mégiscsak a rokontalanság érzése jelentette, az a tudat, hogy aligha bízhatnak egy magányos, barbár nyelv fejlődésében.[32]

A magyar irodalommal való párhuzam Tarkiainennél is megtalálható, de nála a nyelvrokonság képezi az összehasonlítás alapját, irodalomtörténetében még egy ábra is szerepel a rokon nyelvekről: „A finn a magyar és az észt mellett egyike azon finnugor nyelveknek, amely képes volt önálló nemzeti irodalmat létrehozni és némely művelőjének nemzetközi ismertséget szerezni”.[33] A magyar irodalom nyelvi alapon való elszigeteltsége, illetve a nyelvrokonság szempontja Toldy Ferenc 1868-ban megjelent irodalomtörténetében még nagy hangsúllyal szerepel. Toldynál a nyelvi és az irodalmi fejlődés gondolata szorosan összekapcsolódik, mert ekkor még nagyobb tétje volt annak, hogy magyar nyelven is születhet irodalom.

Tarkiainen irodalomtörténete expliciten a nemzetképviseleti szellemben íródott, a mű utószavában így fogalmaz:

> A nemzeti műveltségbe és a nemzet jövőjébe vetett hit egyenlő a nemzeti irodalom elevenen tartásával és erősítésével. Az irodalmon keresztül ugyanis éppen az él és hat, ami a nemzetben egységes és tartós: a közös nyelv, a közös szokások és életérzések.[34]

A finnugor nyelvrokonságra való utalás vagy a kulturális elszigeteltségből fakadó rokoni érzés nyomát sem találjuk Szerbnél. De magának a népköltészetnek is nagyon mostoha szerepet szán, amiért kortársaitól számos kritikát kapott. Ez nem jelenti azt, hogy Szerbet nem foglalkoztatta volna a nemzeti irodalom eredetkérdése, ő viszont tudatosan igyekezett a magyar irodalmat az európai kultúrkör szerves képződményének beállítani, és már a *Lectori salutem*ben leszögezi, hogy „ma a magyar írás sorsával foglalkozni újra nemzeti tett”.[35] Expliciten az írói

[32] Satu Apo: A népköltészet nyomdokain. In: Kai Laitinen: A *finn irodalom története.* Bp. 1981. 15–16.
[33] Viljo Tarkiainen–Eino Kauppinen: *Suomalaisen kirjallisuuden historia*, Helsinki 1964. 10. (Saját fordítás.)
[34] Uo. 384.
[35] Szerb Antal. *i. m.* 9.

életrajzokkal szemben helyezi el a munkáját – az életrajzokból nem lehet következtetéseket levonni a művekre nézve. A korábbi irodalomtörténetek az írót vizsgálták az irodalom helyett, mivel „[e]lső irodalomtörténet-íróink feladata az volt, hogy megmutassák, hogy a magyarnak is van irodalma, abban az időben, mikor ezt sokan az országhatárokon belül *is* kétségbe vonták".[36] A belélegzés-kilélegzés metaforával érzékelteti az európai kölcsönhatásokat. Az elődök azt bizonyították, hogy miben különbözünk Európától, ő azt mutatja meg, hogy miben hasonlítunk: „Számunkra a magyar irodalomtörténet nagy strukturális szépségét az adja meg, hogy ebben az aránylag kis terjedelmű magyar irodalomban az európai szellem valamennyi fázisa, valamennyi megmozdulása meglelhető".[37] Tarkiainen pont ezt sajnálja, hogy a finn irodalomból kimaradt a reneszánsz, barokk hatása. Minket az különböztet meg a többi keleti néptől, hogy nyugat felé orientálódtunk: „A magyar kultúra születése egybeesik a kereszténység felvételével"[38] – az ősvallásról nem sokat tudunk – írja Szerb. Tarkianen hangsúlyozza, hogy a kereszténység előtt is volt népköltészet, amely a nemzeti irodalom alapját képezi.[39] A népi kultúrával szembeni ellenérzéseit így fogalmazza meg Szerb:

> Mi nem tudunk semmi bizonyosat a kereszténység felvétele előtti időből. Ősi mondáinkat nagyobbára a középkorban költötték nyugati szellemű udvari papok, az ősi magyar isteneket pedig a XIX. században találták ki dilettáns költők. Írott emlékünk semmi sem maradt fenn, és a rokon népek költészetéből következtetnünk olyan, mintha valaki Petőfi költészetéből Petőfi nagybátyjának az irodalmi munkásságára következtetne.[40]

Rosszallja, hogy a népköltészet egyenlő lett a nemzeti irodalommal.[41] Kállay Miklós szerint „Szerb dogmatikus merevséggel ragaszkodik ahhoz a meggyőződéshez, hogy irodalmunk a latin leánya, és fejlődésének minden impulzusát nyugatról kapta".[42] Ugyanakkor más helyen meg mégis előjön valami ősi hang, kollektív tudatalatti létezése, ami arra bizonyíték, hogy nemcsak a műköltészetből visszafejtett népköltészet létezik, pl. a székely és a skót népballadák közötti párhuzam felvázolása, miszerint a kollektív tudatalatti hasonló reakciójának eredménye a székely és a skót népballadák közötti hasonlóság. Ezt Havasréti így értékeli: „Aki esetleg bedől a nagybácsinak és lemondott róla, hogy a finnről a magyarra következtessen, mit kezdjen ezzel a tudatalatti skóttal?".[43] Pusztán a latin himnuszköltészet fordításaként keletkezett volna a magyar verselés? Mi marad a magyar nyelvnek? A magyar eidos reprezentatív kifejeződése adja Berzsenyi, Vörösmarty, Arany, Ady értékét.[44]

A legsajátabb nemzeti jelleg ugyanakkor a végzet kiszabta határok elfogadásában mutatkozik meg. De Szerb szükségét érzi annak, hogy túlmenjen a nemzeti jellegre vonatkozó nézetek megfogalmazásán, mivel a magyar irodalmat az európai irodalom kicsinyített másának látja.

[36] Uo. 16.
[37] Uo. 18–19.
[38] Uo. 19.
[39] Viljo Tarkiainen, *i. m.* 27.
[40] Szerb Antal: *i. m.* 25.
[41] Havasréti József: *i. m.* 207.
[42] Idézi uő: *i. m.* 212.
[43] Uo. 212.
[44] Uo. 230.

Ezzel szemben Laitinen azt írja 1981-ben, hogy a 20. századi finn irodalom alig tart kapcsolatot a svéd uralom korának irodalmával, és a mai finn írók nem érzik a 18. század irodalmát olyan máig ható szellemi örökségnek, mint francia vagy angol kollégáik, a latin nyelvű irodalom szépirodalmi szempontból elenyésző.[45] Szerb egyenesen a latin irodalom „leányának" tartja a magyar irodalmat.

A (kisebbségi) nyelvi kérdés

Már a 19. században felmerül, hogy a finnsvéd irodalomnak is a finn irodalom részének kellene lennie, mert ezek a szerzők is színre vitték a nép lelki világát és kultúráját.[46] Elődeihez hasonlóan Tarkiainen is a finn nyelvű irodalomra szűkíti a finn irodalmat – a svédül vagy latinul író Jusleniust, Porthánt, Franzént, Arwidssont, Runeberget, Topeliust és Snellmant röviden mégis tárgyalja, mert nekik fontos szerepük volt a finn nemzetlélek történeti fejlődésében, és mélységeiben hatottak a finn nyelvű irodalomra.[47] Ennek kicsit ellentmond, vagy éppen árnyalja Tarkiainen másik projektje, a *Suomen kansalliskirjallisuus* 'Finnország nemzeti irodalma' antológia.[48] A projekt Alvar Renqvist[49] ötlete volt 1928-ban, svéd és német antológiák szolgáltak mintául hozzá. Egy 15 kötetes régebbi finn irodalmi válogatásnak kellett volna elkészülnie. Tarkiainen javaslatára a régebbi irodalmi részt leszűkítették, és a Runebergre, illetve Topeliusra vonatkozó fejezeteket kibővítették. Az antológia Tarkiainen irodalomtörténetének fontos kiegészítője, jól tükrözi irodalomtörténészi elveit. A sorozatba bevették a svéd, a latin és a görög nyelvű finn irodalmat is, fordításokat készítve a szövegekhez, amely hatalmas munkát jelentett. Az 1500–1700-as években született finn nyelvű irodalmat is könnyített nyelven akarták közreadni. A nyelvi ellenőr Emil Nestor Setälä volt, míg az irodalmi részt Tarkiainen felügyelte, tanítványa Vihtori Laurila pedig szerkesztette 1928 és '33 között, amikor is 9 kötet készült el, a hiányzó hat részt 1943-ig jelentették meg. Laurila visszaemlékezése szerint a sorozatban kb. 3300 oldalnyi fordított szöveg kapott helyet, latinból, németből, svédből, görögből és számiból. Nemcsak szépirodalmat, de úti beszámolókat, tudományos szövegeket (pl. a fizika területéről) is fordítottak. A legtöbb munka a 6. kötettel volt, mivel azt a svéd és számi nyelvű irodalomnak szánták, így nagyon sokat kellett fordítani – a fordítások minőségéről is vita folyt. A 7. és a 8. kötet a nemzeti ébredés időszakát tárgyalta, Snellman külön részt kapott. A 9. és a 10. rész megint csak az 1800-as évek svéd nyelvű líráját tárgyalta. A 11. rész az 1800-as évek elejének finn nyelvű líráját mutatta be, külön kötetet szenteltek Kivinek. Összesen 15 kötet készült el, melyek hatalmas tudománytörténeti teljesítménynek tekinthetők. Az látszik, hogy míg magába a finn irodalom történetébe nem fért bele ez a műfaji és nyelvi sokszínűség, kvázi szövegemlékekként megjelenhettek. A már említett Kai Laitinen-féle irodalomtörténet, amelynek szűkebb verziója már 1967-ben megjelent, az első olyan irodalomtörténet, amelyben a finn és a svéd nyelvű irodalom egyenrangúan szerepel.[50] A kortárs finn irodalomtörténet-

[45] Kai Laitinen: *i. m.* 80.
[46] Yrjö Varpio: *i. m.* 111.
[47] Uo. 115.
[48] A projekt részletes bemutatásához lásd Kari Tarkiainen: *i. m*. 294–303.
[49] Alvar Renqvist (1868–1947): az Otava Könyvkiadó vezetője, a finn könyvkiadás központi alakja.
[50] Yrjö Varpio: *i. m.* 163.

írás jelenlegi legégetőbb kérdése pedig éppen a nemzeti fogalmának újradefiniálása, amelyet elsősorban a bevándorló hátterű szerzők műveinek finn irodalomban való elhelyezése váltott ki, s amelynek révén ma már a számi irodalom és Finnország többi, nemcsak finnül született irodalmi jelensége is középpontba került.

Szerb Antalnál már láthattuk, hogy a latin nyelvű költészet milyen fontos szerepet tölt be, a más nyelven alkotó szerzőket, pl. a 18. századi német nyelvű költészetet is, röviden, de tárgyalja, mivel szerinte a magyarországi német irodalom hasznos hatással volt a magyarra: kultúraközvetítők voltak, a német nyelvű folyóiratok is mintát nyújtottak, ahogy a pesti német színház is. Kazinczy német nyelvű barátját például „csodálatos tevékenységű Rumy Károlyként”[51] említi. Dávidházi Péter Toldy Ferencről írt monográfiájából tudjuk, hogy a magyar irodalom kizárólag magyar nyelvű irodalomra való visszametszése Toldy Ferencnek köszönhető, és ezt az örökséget azóta is cipeli magával a magyar irodalomtörténet-írás. Toldy személye a finn irodalom 19. századi svéd anyanyelvű, de finn érzelmű irodalomtudósaival párhuzamba állítható, hiszen ő is német anyanyelvűnek születik, és a magyart csak születése után jó pár évvel kezdi el tanulni. Míg a 19. században Finnországban egyre-másra születnek a svédül író szerzők, pl. Runeberg, Topelius műveinek finnre fordításai, Magyarországon Toldy azért támadja Kazinczyt, mert lefordítja Pyrker László érsek németül írt hőskölteményét magyarra.[52]

A kisebbségi kérdést illetően Szerb a *Lectori salutemben* azt írja, hogy Trianon miatt irodalommal foglalkozni megint kulturális lojalitás kérdése. Havasréti szerint a határon túli irodalmakkal való foglalkozás aztán ki is merül az utódállamok irodalmáról szóló semmitmondó alfejezetben.[53] Valóban, Szerb érezhetően nem tud nagyon mit kezdeni az államhatárok újrarajzolása után létrejövő kisebbségi irodalmi terekkel, de ez részben annak is köszönhető, hogy ekkor még nagyon is új ez az állapot, ezt így értékeli: Trianon következtében megváltozott az irodalom szerkezete is – „új magyar irodalmak vannak kifejlődőben”.[54]

A kérdés, hogy valóban új irodalmak fejlődtek-e, 100 év elteltével is élénk vitákat vált ki a magyar irodalomtörténészekből, gondoljunk csak olyan kérdésekre, hogy létezik-e erdélyi irodalom, vagy inkább csak romániai magyar irodalom, hogy a vajdasági magyar vagy magyar vajdasági irodalomról kellene beszélnünk, illetve önálló irodalom-e a szlovákiai magyar, stb. Ha azonban megnézzük a Trianon előtti fejezeteket, azt láthatjuk, hogy Szerb csak annyiban tesz különbséget a magyar és pl. az erdélyi irodalom között, amennyiben azt irodalmi szempontok indokolják, de semmiképpen sem tekinti felsőbbrendűbbnek a Budapesten és vonzáskörzetében született irodalmat, sőt a szemében a legerdélyibb erdélyi Mikes Kelemen munkásságát a civilizáció diadalaként értékeli.[55] Szerb irodalomtörténeti pályázatának jeligéje alapján Mikes „a felhők dacára” is képes új, társalkodó stílusával civilizált, európai irodalmat teremteni.[56]

[51] Szerb Antal: *i. m.* 272.
[52] Dávidházi Péter: *i. m.* 880.
[53] Havasréti József: *i. m*. 194.
[54] Szerb Antal: *i. m.* 506.
[55] Uo. 167–168.
[56] Uo. 169.

Összefoglalás

Habár mindkét irodalomtörténet ugyanabban az évben jelent meg, eltérő módon közelítik meg a nemzeti irodalom fogalmát. Az érzékenység az irodalom többnyelvűsége és többnemzetisége iránt mindkét irodalomtudósnál jelen van. A legnagyobb különbség abban áll, hogy milyen szerepet tulajdonítanak a népköltészetnek a nemzeti irodalom megszületését illetően. Tarkiainennél azért fontosak a népköltészeti alkotások, mert bizonyítják, hogy a finn nyelv is alkalmas az irodalom művelésére. Szerb Antal mintegy a népköltészeti alkotások hiányosságának dacára is akarja bizonyítani, hogy a magyar egyenértékű a többi európai irodalommal. Magyar írásos nyelvemlékeink hiába előzik meg majdnem ötszáz évvel a finnekét, a 20. század elején születő irodalomtörténeteink még mindig a vindikáció szerephagyományát viszik tovább, a bizonyítási kényszert, hogy vagyunk olyan értékesek, mint a nagy európai irodalmak. Szerb majdhogynem kigúnyolja a magyar irodalom nagy nemzeti eposza utáni sóvárgást. Mivel a nemzeti irodalmak paradigmáján belül ez volt az egyik, eredetet igazoló nagy elbeszélői forma, a 19. században összegyűjtött népköltészeti kincs és Lönnrot Kalevalája, a nemzetkonstituáló eposz megszületése nagyban hozzá tudott járulni ahhoz, hogy a finn irodalom levetkőzze a kisebbségi komplexusát. Legalábbis a 21. századból nézve, a finn és a magyar irodalomtörténet-írás jelenlegi helyzete erre enged következtetni.

Literary Historiography in the Early 20th Century: Antal Szerb and Viljo Tarkiainen

Keywords: 20th century, national historiography, literary scholars' portraits

In my research I investigate the Finnish and the Hungarian literary field. My article focuses on the first part of the 20th century. In 1934 a new literary history was published both in Hungary and in Finland. Antal Szerb's work, 'The History of Hungarian Literature' is still popular, which can be illustrated by the fact that a critical edition was published in 2019. Viljo Tarkiainen, one of the most appreciated Finnish literary scholars, was also the single author of the 'History of Finnish Literature'.

By a metadiscursive approach, my aim is to investigate how the above-mentioned works represent the national literary history. I believe that a comparative method, which can reveal the strategies that play a role in the construction of national literary histories in Finland and in Hungary, can add new perspectives not only to these two literary historians' images, but also to the understanding of the contemporary meaning(s) of the term *national*.

Sirató Ildikó

Színház és dráma a finnugor és a nyugat-európai nemzetek kulturális kapcsolatainak és a vonatkozó összehasonlító kutatásoknak a fókuszában

Az e szöveg alapját képező konferencia-előadás előkészületeinek időszakában számos fordulat bonyolította a hétköznapjainkat és kulturális életünket. Ezek szorosan kapcsolódnak annak az új értelmezési kontextusnak a megjelenéséhez, amely a korábban tapasztalt közeledési-összeolvadási, illetve hálózatosodási folyamatokat megakasztotta, új (gyakran virtuális) térbe terelte, s egyúttal a régebben egyértelmű kiindulópontnak tekintett nemzeti és/vagy areális, regionális relációk mellett – s néha: helyett – globális összefüggésekre és értelmezési-megértési modellekre irányították a figyelmünket. Így a már 2019 őszén megfogalmazott téma jelentősen átalakult, aktualitását helyenként megerősítve, más esetekben teljesen elveszítve formálódott 2022 nyarára.

Ahogy az élet megannyi területén és vonatkozásában hatalmas és mélyreható változásokat tapasztalhatunk, a korábbi „nyugodt" válságidőszakok eszkalálódása és egyidejűsége új attitűdökre kényszeríti mind az alkotókat és közönségüket, mind a kulturális folyamatok elemzőit, a tudományos analitikai módszereinket, nézőpontunkat és fókuszunkat is módosítani szükséges a 21. század harmadik évtizedébe lépve. Fölül kell vizsgálnunk megállapításainkat, s megújítani az összehasonlító vizsgálatok tudományos kontextusát is, nem feledve a korábbi, már a század-/ezredfordulótól tapasztalható innovációkat az irodalom és a színjáték alkotásainak terén.

A művészi (irodalmi és színházi) kommunikáció változását nemcsak a COVID 19 világjárvány okozta elszigetelődés időszakaiban (kényszerűen) és korábbi funkciójához képest sokkal szélesebb körben alkalmazott technikai-virtuális eszköztár mutatja, hanem például egészen új (globális) témák megjelenése (mint a klímaváltozás, a társadalmi és gazdasági válságjelenségek egymást gyakran erősítő hullámai – a Metoo, BLM, migrációs krízis, forró, hideg- és cyberháborúk… – vagy az új eszképizmus, új s még újabb [hibrid] mitológiák, ezoterikus, tudománytalan világmagyarázatok, szellemi és technikai értelemben is világnaggyá kiterjesztett újfikciók), a művészeten kívüli váratlan és gyors krízisekre való reagálás megkésése, de egyúttal a kommunikáció és az együttműködés erősödő igénye és új formáinak, technikáinak emelkedő hatásfoka, a megértés új horizontjai is igazolják.

A Kelet és Nyugat közti kölcsönhatások hagyományos modellje is változásban van. Ez a séma azonban eleve nem egyszerű és különösen nem egyirányú, hanem a hatások áramlásának sajátos szerkezetét mutatja. A kulturális centrum(ok) és a periféria különböző területei közti kommunikáció alapvetően a központi szcénán (a „platón") kialakuló gyakorlatok terjedésének időben-térben megfigyelhető hullámait jelenti. Ám a külső körökbe elható áramlatok igen gyakran egyidejűleg változásokon is keresztülmennek, az innovációk terjednek s meg is változnak.

Sirató Ildikó (1966) – egyetemi docens, PhD, Magyar Táncművészeti Egyetem, Művészetelméleti Tanszék, tudományos kutató, Országos Széchényi Könyvtár, ildiko_sirato@hotmail.com, sirato.ildiko@mte.eu

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-3

Ugyanakkor a periféria kultúrái is bekapcsolódnak a nemzetközi kölcsönhatásokba, s a köztük létrejövő kapcsolatok többnyire a „platón" vagy az adott területnél a központhoz közelebb esőn keresztül, annak közvetítésével jönnek létre. Ez a séma a kora újkortól, a 17. század második felétől kezdődően ma is leírja az európai Kelet és Nyugat, illetve az Észak és Dél közti kulturális kommunikáció folyamatait.

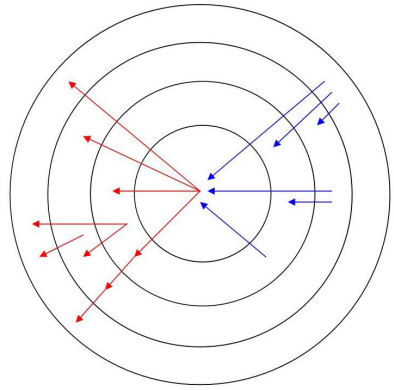

1. ábra:[1] **Az középponttól kifelé mutató nyilak a platóról kiinduló hatások útvonalait és a kulturális közvetítés irányulhetőségeit jelzik, középpont felé mutatók a perifériakörök motívum-, illetve témaadó folyamatainak útjait.**

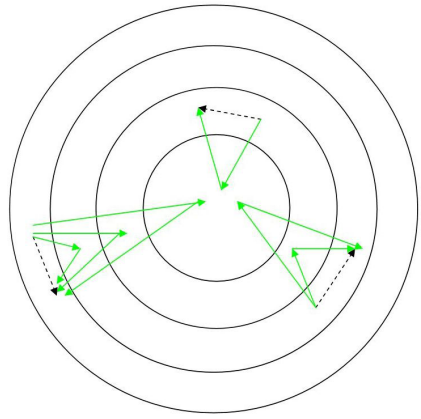

2. ábra: Az azonos perifériakörbe tartozó kultúrák egymás közti kapcsolatainak sémáján látható, hogy a kölcsönkapcsolatok egy közvetítő központ útján valósulnak meg (folytonos nyilak), nem közvetlenül (szaggatott nyilak). E funkciójuk is növeli a regionális kultúrcentrumok (közvetítők) jelentőségét.

[1] Ábráink forrása: Sirató Ildikó: *Összehasonlító színháztörténeti modell a XVIII–XX. századi Európa nemzeti színházi központú színházstruktúráinak vizsgálatára*. Doktori (PhD) értekezés. Szeged 2005. 68., 69. https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/541/

Ami immár a jelen, a 2020-as évtized változóban lévő kapcsolathálójában a drámairodalmak és a színházi kultúrák viszonyrendszerét illeti, két fogalomkörben keresünk példákat sikeres és innovatív vagy éppen kudarcos jelenségekre, melyek a nyugati és a finnugor nyelvű európai országok kölcsönhatásaiban fölfedezhetők. Vannak teoretikus kérdéseink a nemzeti kultúrák jelenkori helyzetével kapcsolatban, és gyakorlatiak – azaz a dráma(fordítás)-irodalom és a színházi praxis jellegzetességeit fókuszba állítók, melyek meghatározni látszanak a kultúraközi kommunikációt.

Az egyik – még mindig releváns – kérdéskör a nemzeti kultúrákban kialakított és az azokról létrejövő imázsokat illeti. A kép és az önkép, a portré és az önarckép jelentősen eltérhet egymástól, s nem csak kisebb fontosságú jegyeikben, de alapvető karakterisztikájukban is. Az első kérdés, hogy az európai központ, azaz Nyugat-Európa érdeklődése lehetővé teszi-e, hogy az észt, a finn vagy a magyar kultúra kortárs és historikus alkotásai megjelenjenek az ottani közönség előtt. A közelmúltban elsősorban az Európai Unió politikai és gazdasági bővítése kapcsán fordult az érdeklődés a kelet-közép-európai s köztük a finnugor nyelvet beszélő országok felé. A 19. század folyamán elterjedt/elterjesztett nemzeti kulturális sztereotípiák szinte változatlanul öröklődtek, esetleg kiegészülve egy-egy társadalompolitikai aktualitás, esemény, krízis nyomán föléledő figyelemmel, ritkán sikeres országimázskampány eredményeképp. Az „egzotikus kelet-civilizált nyugat" fogalompárban gondolkodás továbbra is jórészt csodabogárstátuszban tartja művészeinket és alkotásaikat. (Egy-egy különleges siker, Nobel-díj, Oscar-díj, olimpiai vagy világbajnoki sporteredmény csak rövid időre kerül a sajtó, a tömegkommunikáció és a közönségfigyelem középpontjába. Körülbelül ugyanolyan mértékben, mint a nagy „furcsaságok", értetlenséget, idegenkedést kiváltó esetek, mint a bronzkatonaügy, a migránsválsággal kapcsolatos [negatív] hírek vagy a „világbajnok" infláció stb.) A számunkra s talán a három Unió-tag finnugor nemzet számára kölcsönösen fontos értékeink azonban kevésbé hatnak jelentősnek nemzetközi kontextusban. A kép és az önarckép tehát meglehetősen nagy eltéréseket mutat. S ennek megváltoztatása nem egyszerű, szinte esélytelen, legalábbis rövid idő alatt bizonyosan az.

Mind a nemzetközi színpadra kilépni szándékozó kultúrának, mind a célközönségnek erőfeszítéseket kell tenni azért, hogy a művészi gesztusok és szövegek érthetőek legyenek, saját nemzeti buborékunkból kitörve kell igyekeznünk gondolataink, ötleteink, „üzeneteink" akár kompromisszumos megformálására a siker érdekében. Számos történeti és mai példa van arra, hogy a kultúrán belül organikusan kialakuló irányok és értelmezések nehezen kerülnek adekvát pozícióba a kultúraközi kommunikációban. Magyar oldalról gondolhatunk Katona József *Bánk bán*jának (még operaformában) is sikertelen „exportálási" kísérleteire, vagy épp arra, hogy a(z 1995, az EU-csatlakozás előtt) közép-európai groteszk kifejezésnyelvet Finnországban mennyire nem sikerült népszerűvé, egyáltalán érthetővé tenni az egyébként mindkét fél részéről szorgalmazott Örkény-fordítások, sőt színházi bemutatók ellenére sem. Közelebbi példa Sofi Oksanen észt tárgyú regényeinek észtországi fogadtatásának kérdése. Miközben a *Tisztogatás*[2] (2008) világhírű lett, az észt olvasó- és színházi közönség és a kritika sértődötten fogadta a „partvonalon túlról

[2] *Puhdistus*, a regény magyarul *Tisztogatás* címmel jelent meg Pap Éva fordításában a Scolar Kiadónál 2010-ben (újabb kiadások: 2014, 2021, a dráma pedig a *Mai finn drámák* című kötetben (Polar Kiadó, Bp. 2009. Ford. Pap Éva.). A drámaváltozat (2007) színre került a kaposvári Csiky Gergely Színházban 2011-ben (rendező: Valló Péter). A dráma és a regény alapján Sopsits Árpád által dramatizált és rendezett produkció pedig a Budapesti Kamaraszínház színpadán (szintén 2011).

bekiabáló" írónő műveit, s bizony elég viharos sajtóviták után fogadta csak el az észt közönség, hogy az ő történeteik épp egy (félig) idegen tolmácsolásában váltak ismertté a világban.

Mielőtt további irodalmi/színházi eseteket említenénk, vizsgáljuk meg a másik fogalomkört, azaz a színház- és drámaművészet néhány mai jellegzetességét, melyek befolyásolják a kulturális export-import lehetőségeit. A színjáték definitív jegyei közt a 20. század utolsó negyedétől egyre nagyobb hangsúly helyeződik azokra, amelyek a nyelvtől függetlenek: az előadói test, a jelenlét (presence), a vizualitás és a technika.[3] Erősödnek a színjátékot a drámától világosan elkülönítő irányzatok: a posztmodern újraírás, posztdramatikus színház, testszínház (physical theatre), részvételi színház, immerzív színjáték, új ritualitás, játék talált terekben stb. Vagyis a vizuális effektusokat, a mozgást és a közösséget hangsúlyozó produkciók jelennek meg az innovatív térben a drámaalapú, jellemzően pszichorealisztikus és szórakoztató előadások hagyományos tömege[4] mellett.

Eközben az irodalom recepciója és eszköztára is átalakulóban van. A hangzó, nem egyéni, néma olvasásra szánt irodalom helyet követel a Gutenberg-galaxis alkonyán (?), a szerzőség kérdése a színházi szövegek esetében a drámaíró mellé vagy helyére emeli a rendezőt, a dramaturgot, a posztdramatikus színjátékszöveg nem készül el előre és függetlenül, hanem a próbafolyamat közösségi munkájának eredménye, esetleg utólagosan megjelenhet nyomtatásban is. A drámafordítás is elsősorban színjátékszöveg-fordítás vagy -adaptáció, hiszen színpadi használatra szolgál,[5] egyenesen a színészek számára („szájába") készül, nem föltétlenül igényel irodalmi-nyomtatott közvetítést.

Láthatjuk, hogy a 20–21. század fordulója körül és az elmúlt évtizedben meglehetősen sok változás, átalakulás érintette a színház- és drámaművészetet, amint a (nemzeti) kultúrákat és azok kapcsolati lehetőségeit is. Várható, hogy a korábban ismertetett kommunikációs modell még összetettebben működik, esetleg kiegyenlítettebb viszonyok között, ahol a korábban megszokott kulturális hegemónia vs. föltörekvő, új, innovatív közösségi kultúrák fokozatosan hierarchikusból egyenrangú rendszerbe szerveződnek. Ez utóbbi trendre ugyan egyelőre nem látunk erős törekvést, de a kultúraközi kapcsolatok formái – s nemcsak technikai téren – megújulni látszanak. Az együttműködés új, hatékony módozatai erősödnek Európa nyugat-keleti és észak-déli régiói között, korábban elsődleges hegemóniákat, „mester-tanítvány"-kapcsolatokat, a példaadás-mintakövetés struktúráit, a licencprodukciókat fölválthatják a kooperációs megoldások, a közös kulturális tér egységes értékrendjét képviselő produkciók. Ugyanakkor továbbra is jellemzőek a nemzeti jegyek megjelenítését vagy fölidézését alkalmazó művek, a külső hatások elsajátításának, interiorizációjának – azaz nem puszta átvételének, megismétlésének, hanem beépítésének, szervesítésének – művészi gesztusai.

Ami az utóbbi évek már említett újdonságait illeti, a nemzeti kulturális határokat akadálytalanul áthágó válságok, a hagyományos kereteket lényegében eltörlő események, jelenségek és technológiák a dráma és a színház innovációs képességét nagy kihívás elé állították. Így, egy szerves változási folyamatban kezdődött mozgás fölgyorsításával a kényszerhelyzet indukált megújulást például az

[3] Mindezek mellett a performativitás immár nemcsak a színjáték, a színházi műalkotás sajátja. A művészeti és kulturális szférán túl erőteljesen megjelenik (és kutatások tárgya) a politikában, a közélet színterein és a hétköznapi kommunikációban.

[4] Ezek az előadástípusok még mindig a nézők legnagyobb tömegét vonzzák a 18–20. században épült színházak nézőtereire, s a bemutatók és előadásszámuk is átlagosan a 75%-át teszik ki egy-egy évad műsorának.

[5] E témát lásd Jankó-Szép Yvette doktori disszertációjában. *Színház fordított tájban. Kortárs finn szerzői színház a fordító szemszögéből.* EME, Kvár 2022 [Erdélyi Tudományos Füzetek 299]

élő előadóművészet lehetőségeinek korlátozását követően a virtualitásba „költözött" színházi vagy koncertélet esetében. A hivatásos előadóművészet, az intézmények és a művészek nagyon hamar reagálni voltak kénytelen egész Európában, sőt, az egész világon – legalábbis technikai értelemben – a pandémia okán kihirdetett szigorú elkülönítési, karantén- és szociális távolságtartási szabályokra. Már 2020 őszén fölmerült az a színházelméleti kérdés is, hogy vajon meg kell-e változtatnunk a színjáték definícióját, mely a következő kitételt tartalmazza: az előadókkal és a színjátékművel azonos térben és időben jelen lévő befogadók közösségével folyamatos kölcsönhatásban ál. Az élő jelenlétre épülő előadó-művészet vajon helyettesíthető-e maradéktalanul a virtualitás technikailag biztosított olyan lehetőségeivel, mint az élő közvetítés vagy streamelés, felvétel közzététele, közönség nélkül folyó előadás közvetítése stb. Több konferencia és konzultáció, no, meg a járványhelyzet két és fél esztendő utáni szerencsés változásai után úgy tűnik, hogy a színjáték mint műalkotás meghatározását nem szükséges módosítani. Az „időlegesen tárgyiasuló" színházi mű továbbra is a közönség fizikai jelenléte mellett működik, a digitális technika a színházszerű élményt, annak fölidézését segítő, „konzerv" előállítására szolgáló megoldás.

Természetesen használhatjuk és használjuk is az egyre szélesebb körben elérhető korszerű technológiai eszközöket a színjátékok, az előadások vizuális és auditív elemeinek gazdagítására, az illúzió- és hatáskeltés fokozására. Ilyenek már az elmúlt két-három évtizedben, az ipari forradalom 4.0 keretében beépültek a színpadi gyakorlatba: a 3D Mapping, a díszletvetítés, a LED-világítás és kivetítés, az élő kamera használata a színpadon, a digitalizált programozható színpadgépészet, hang- és világítástechnika, a holográfia stb.

Az új, széles körben közös élményeken és tapasztalatokon alapuló tematika azonban még inkább jellemző lett az utóbbi időszakban. A globális tömegkommunikáció közvetítette információk, a mindenkire egyaránt érvényes jelentős életmódváltozások, a klímakrízis, a járványok, a háborús helyzetek, a szociális és gazdasági migráció, a társadalmi mozgalmak, a globális testkép- és életmód-, fogyasztási minták közös kulturális-művészi válaszokat várnak, s a közönség és ízlése is globalizálódik, a nemzeti identitásjegyek helyenként kevésbé dominánsak. A közös témák és kifejezési formák, hatáseszközök az alkotókat is közös munkára hívják, a nemzetközi együttműködések formái egyre sokszínűbbek, keretei egyre bővülnek. Következzék itt néhány példa – mint esettanulmányok mutatványai – a színházi párbeszéd kortárs európai jelenségei közül, természetesen az észt, a finn és a magyar drámára/színházra koncentrálva.

Az együttműködés, az önismeret és a nemzetközi térben történő bemutatkozás számos produkció esetében lényegében kiindulópontja volt a munkának. E szempontból is érdekes a finn rendező, Kristian Smeds munkássága, aki *Mental Finland* (2009) címmel először Brüsszelben mutatta be a finn népről és (kultúr)történetéről szóló (ön)ironikus és kritikus (ön)arcképét, s a helsinki előadásra csak ezt követően került sor – nagy visszhangot keltve. Ugyanő rendezte meg a Finn Nemzeti Színházban a 20. századi finn próza ikonikus művének, Väinö Linna *Az ismeretlen katona*[6] című regényének adaptációját 2007-ben, amivel szintén nemzeti kulturális tabukat döntögetett. Hasonlóképp tabutémát választott az észt Andra Teede munkatársaival, amikor az utóbbi időben hazájukat elhagyó észtek hangját szólaltatta meg érdekes, kettős szerkezetű, dokumentarista eszközöket sem nélkülöző darabjával a *45.339 km² mocsár című*vel 2015-ben.[7]

[6] *Tuntematon sotilas*, 1954. Ford. Bereczki Gábor. Magvető Kiadó, Bp. 1984.

[7] 45.339 km² raba. Ford. Patat Bence. In: *Valami igazi – kortárs észt drámák.* Szerk. Sirató Ildikó. Napkút Kiadó, Budapest, 2022.

E témakörbe tartozik a korábban már említett Sofi Oksanen regényeinek és drámáinak észt recepciója, ami nem mentes az ellentmondásoktól és fordulatoktól.

A nemzetközi kooperációban készülő előadások észt–finn viszonylatban elég gyakoriak az elmúlt évtizedekben, de 2016-ban Kristian Smeds rendezésében mindhárom ország részt vett az együttműködésben: a *Just Filming* című produkció két színésze, Láng Annamária és Juhan Ulfsak Magyarországot, illetve Észtországot képviselte. Az előadást mindhárom országban bemutatták. Természetesen a finn, az észt és a magyar művészek is gyakori résztvevői más internacionális együttműködéseknek változatos körökben: uniós pályázatok minimum három tagország részvételével, V4, művészeti egyetemek közös tréningjei, produkciói stb.

A nem nacionális vagy regionális tematika és irányzatok megjelenésére is számos példát találhatunk, itt csak néhány észt és finn következzék: ahogy a nyugat-európai kortárs drámákban is, a folklór- és mitológiai hagyományokat újra életre keltő művek az észt irodalomban is megtalálhatók, Andrus Kivirähk[8] szívesen dolgoz föl ezoterikus vagy misztikus meséket drámáiban is. De észt szerzőktől olvashatunk a cybervilágba vivő utópiát vagy a társadalmi feszültségeket, a függőséget, a szolidaritás hiányát különös formába, párhuzamos/ellentétes monológokba öntő szöveget is, például Siret Campbell, *Beatrice* (2017) és Martin Algus *Valami igazi* (2018) című szövegei.[9] A finn gondolkodásmódban és a finn drámairodalomban 1995-ig, az ország uniós csatlakozásáig ismeretlen volt az abszurd és (főleg) a groteszk, akkor azonban a hétköznapokban és a művészetben is új időszámítás kezdődött. A finnek szembesültek azzal a Közép-Európában oly jól és régóta tapasztalt és otthonos paradoxonnal, hogy a dolgoknak van színe s visszája, és ezek együtt adják ki azt az irizáló, időnként kibogozhatatlan valóságot, amelynek az ábrázolására a legalkalmasabb az abszurd (lehetetlen) világot szeretetteljes, megértő humorral, a maga groteszkségében mutató technika. Már Sirkku Peltola *Finn ló*[10] (2004) című színjátéka is ilyen volt, de különösen a színész-rendező Leea Klemola „négyrészes trilógiája”[11] aratott nem csituló sikert (*Kokkola*, 2004; *Majd ha fagy!*, 2008; *„New Karleby”*, 2011; *Arktiset leikit* [*Arktikus játékok*], 2019). Jellemző történet, hogy amikor a Kokkola lefordítására 2006-ban a Budapesten működő FinnAgora – Magyarországi Finn Intézet pályázatot hirdetett, és a díjkiosztóra a szerző is idelátogatott, nehezen értette meg, hogy az általa különlegesen finnek, sőt, speciálisan közép-ostrobothniainak (közép-pohjanmaainak) gondolt történet tökéletesen világos minden magyar olvasónak (és fordítónak), aki Örkényen nőtt föl, és ismeri például Egressy Zoltán *Portugál*ját…[12]

Jellemző, és országainkban is egyre terjed az a trend, hogy a nagy, társulatot is működtető hivatásos városi színház intézményei mellett szaporodnak az alternatív működési modell szerint dolgozó művészszínházak, független társulatok, csoportszínházak, melyek kisebb közönség,

[8] Magyarul megjelent pl. *Ördöngös idők* (*Rehepapp ehk november*, 2000). Ford. Segesdi Móni. Polar Kiadó, Bp. 2004. A regény alapján készült előadást 2007-ben a Kompánia Színházi Társulás mutatta be. Drámája magyarul *Kék vagon* (*Sinine vagun*). Ford. Patat Bence. Kráter Műhely Egyesület, Bp. 2005.

[9] Mindkét dráma megjelent a *Valami igazi* című kötetben. Siret Campbell drámáját Segesdi Móni, Martin Algusét (*Midagi tõelist*) Patat Bence fordította.

[10] Suomen hevonen. Ford. Kovács Ottilia. In: *Mai finn drámák.* Polar Kiadó, Bp. 2009. (A továbbiakban: *Mai finn…*)

[11] A négy közül az első kettő olvasható magyarul: a Kokkola. Ford. Falk Nóra. In: *Mai finn….* A második részt (Kohti kylmempää – Retkikunta jääkauteen) *Majd ha fagy!* címmel Jankó-Szép Yvette fordította. Megjelent a *Magyar Lettre International* 90. 2013. ősz. 47–70. https://epa.oszk.hu/00000/00012/00074/EPA00012_lettre_2013_90_klemola.htm

[12] A *Portugál* (2000) ősbemutatója 1998-ban a Katona József Színházban volt, de más külföldi előadások mellett játszották a londoni Nemzeti Színházban is.

speciális rétegek igényeit elégítik ki. Ilyenek Finnországban például a Ryhmäteatteri, a KOM teatteri, Észtországban e modell szerint működött a NO99, nálunk pedig például a Krétakör. Számos mozgás- és táncszínház, bábos társulat és szószínház is ezt a formát választotta (például hazánkban Pintér Béla és Társulata, a Baltazár Színház, az RS9, a Stúdió K stb.)

A posztmodern irodalmi szövegek színházi megvalósításának útjaira példa az Esterházy Péter *Én vagyok a Te* (2011) című pályázati drámájának[13] nemzeti színházi előadása, vagy Esterházy drámáinak a szerző halálát követő bemutató-boomja általában arra ad példát, hogy az alkotók és a közönség is egyre jobban érti már a nagyon nehéz textusokat, melyek a posztmodern asszociációs technikával, vendégszövegekkel stb. összeszőve szólnak az emberről, rólunk. E sorba kapcsolódik Székely Csaba *10*[14] című műve (2018), vagy a Rossini, Mozart és Milhaud, Beaumarchais drámáin alapuló operáknak összegyúrása egy produkcióba[15] (*Figaro*[3], 2021).

A testszínház hazai térhódítását Horváth Csaba és együttese, a Forte Társulat (korábban ForteDanse) 2008-ban bemutatott előadásától számítjuk, amikor a Szálinger Balázs–Hans Petter Molvaer–Horváth Csaba jegyezte *Kalevala* került színpadra.[16] Említsünk most meg két további produkciót, melyek azt példázzák, hogy a testszínházi előadások nem föltétlenül mentesek a szövegtől, adott esetben az irodalmi drámaszövegtől sem. Horváth Csaba és társulata Dürrenmatt *Az öreg hölgy látogatása* című művét is bemutatta Ladányi Andrea táncművész főszereplésével (2008), s legutóbb pedig Bach oratórikus művei szólaltak meg színházi térben és koreográfiával (J. S. Bach–Horváth Csaba, *Keresztkantáták*, 2022).[17]

Egyre gyakoribbak ugyanakkor a kevés vizuális hatáseszközt alkalmazó posztdramatikus, verbatim, dokuszínházi produkciók is, mint a Panodráma előadásai. Lengyel Anna *Szóról szóra* (2011) vagy *Rákparák* (2019–2020) címmel aktuális, égető, a társadalmi kommunikációban kibeszéletlen témákat fogalmazott pódiumra.

A színjáték vagy épp a hangzó irodalom kereteit tágító előadásformák között vannak a stand up- vagy slam poetry-estek, a vizuális, installációművészet és a színház határterületén mozog az immerzív színház különleges, digitális eszközöket is alkalmazó téralakításával. S miközben a gyermek- és ifjúsági közönség az egyre megalapozottabb szakértelemmel kimondottan a számukra készülő előadásokat láthat, nemcsak az ifjúsági közönség számára készülnek úgynevezett részvételi színházi produkciók, hanem felnőtteknek is. Előbbire példa a Petőfi Sándor és Kacsóh Pongrác műveit egyaránt fölhasználó *János vitézke* Harangi Mária rendezésében,[18]

[13] Megjelent: *Jelenkor* 53. évf. 2010/4. https://www.jelenkor.net/archivum/cikk/1930/en-vagyok-a-te

[14] Első kiadása: *Ellenfény* 2019/5. melléklet. Megjelent továbbá: *Kortánc. Mai magyar színdarabok*. Selinunte, Bp. 2020.

[15] https://www.opera.hu/hu/musor/megtekint/figarosup3sup-2020/

[16] A szöveg első kiadása a Színház c. lap mellékleteként, 2008/9. sz. http://szinhaz.net/wp-content/uploads/pdf/drama/2008_09_drama.pdf Az előadásról lásd: Sirató Ildikó: *Kalevala* 2008 (Fortedanse; Horváth Csaba–Szálinger Balázs–Nils Peter Molvaer) – Dráma? Szöveg? Metamorfózis? Egy öko-mitologikus színjáték emberi testekre, hangokra és fényre. In: *(Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek* II.. Szerk. Egyed Emese, Bartha Katalin Ágnes, Tar Gabriella Nóra. EME, Kvár 2011. 181–187.; uő: A Kalevala magyar színpadi recepciójáról (1940-2008). Csepregi Márta születésnapi köszöntéséül. In: *Varia Fenno-Estonica. Ünnepi olvasókönyv Csepregi Márta 70. születésnapjára a finn és az észt nyelv és kultúra, valamint a magyar–finn, magyar–észt kapcsolatok köréből*. Szerk. Antal M. Gergely, Bereczki András, Kubínyi Kata, Salánki Zsuzsa, Szabó Ditta. Bp. 2021. [Urálisztikai Tanulmányok 23.] Elektronikus kiadvány. Publ. 2022. december 5. 295-307. p. https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/83138

[17] https://www.opera.hu/hu/musor/megtekint/keresztkantatak-2021/

[18] https://www.opera.hu/hu/musor/megtekint/janos-vitezke-2022/

utóbbira pedig a Káva Kulturális Műhely *Sziget*[19] című előadása Sigríður Hagalín Björnsdóttir *Eyland* című regénye alapján 2021-ből.

Dolgozatunk zárásaként megfogalmazhatjuk a következtetést, miszerint a kortárs művészetben globálisan és Európa-szerte megjelenő közös és aktuális tematika nem szorította ki, nem váltotta föl teljesen a Nyugat-Európában ma is egyfajta egzotikumot jelentő észt, finn vagy magyar nemzeti jegyeket mutató műveket, a hagyományokra alapuló értékrend továbbra is különös, alkalmanként idegen, nem szervesül a nyugati kulturális kontextusba. Ugyanakkor jellemző, hogy a közös (vagy hasonló) művészi nyelv, a kifejezőeszközök közérthetősége lehetővé teszi az alkotások megértését, befogadását, s erre példa a színházaink, filmjeink nemzetközi sikere, fesztiválszereplései, díjai. Az együttműködések újabb formái és keretei – a nemzetközi, multinacionális előadások, az élő és virtuális platformok megjelenése egy produkcióban, egy színjáték „nemzeti" verzióinak színre állítása (pl. Robert Wilson rendezései) – egyre több lehetőséget nyújtanak az alkotók, a művek és a közönség találkozására.

Theatre and Drama in the Context of Cultural Relations and Comparative Research of Finno-Ugric and Western-European Literatures and Cultures

Keywords: comparative studies, literary connections, networks in arts, portrait and self-portrait, innovation in arts

Connections and relations in the field of theatre and theatrical texts (not only dramas, but stage works using different theatrical tools, languages and effects), have increasingly developed during last decades. The trends, effects and cooperation forms could be considered within a national as well as in a comparative framework. How can foreign viewers "understand", experience a performance, what happens with the cultural meaning of stage gestures? There are historical and contemporary examples of misunderstanding or missed meanings, but also for creating new contexts of meaning for a performance. What are some of the precognitions and preconceptions, expectations of the contemporary theatrical scene of Western cultures towards Finno-Ugric ones? We take examples of drama and theatrical performance of the last decades, and from Hungarian, Finnish, and Estonian cultures to find any common features or typical ways to communicate with Western-European readers or theatrical audiences.

[19] A regényt Patat Bence fordította. Cser Kiadó, Bp. 2019. https://kavaszinhaz.hu/sziget/

Józan Ildikó

Az új Európa nyelvei
Antoine Meillet és az első finnugor tanszék Párizsban

Antoine Meillet (1866–1936) nevét ma a magyar olvasók leginkább abból a nyílt levélből ismerhetik, amelyet Kosztolányi Dezső 1930-ban neki címzett.[1] Ez a levél aligha kelt szimpátiát iránta, hiszen azokra a – csöppet sem hízelgő – kijelentéseire emlékeztet, melyeket a *Les Langues dans l'Europe nouvelle* (Az új Európa nyelvei) című könyvében tett a magyar nyelvről és kultúráról.[2] Meillet azonban már a saját korában nemzetközi szinten is rendkívüli hatású nyelvész volt, és a francia szellemi életnek nagy befolyással rendelkező figurája, akinek a tevékenysége a mai napig meghatározó, méghozzá nemcsak a franciaországi nyelvészeti kutatások és egyetemi idegennyelv-oktatás, hanem a finnugor tanulmányok szempontjából is. A kép, amit itt nagy vonásokban fel szeretnék itt rajzolni, ellentmondásos lesz. Meillet ugyanis az első világháború éveiben többször hangot adott annak, hogy nem sok haszna van a magyar nyelv fennmaradásának az „új Európában", ugyanakkor már a századfordulótól kezdve rendkívül következetesen és kitartóan dolgozott azon, hogy Franciaországban a finnugor nyelvek tanulmányozásának kereteit intézményi szinten is létrehozza, és nagyon nagy mértékben az ő tevékenységének köszönhető, hogy 1931-ben a párizsi École des langues orientales-on[3] létrejött az első franciaországi finnugor tanszék.

Ki volt tehát Antoine Meillet? „A legnagyobb francia nyelvész", ahogy André Thérive írja a *Nouvelles Revue de Hongrie* hasábjain abban az írásban, amelyben egyszerre emlékezik meg az 1936. szeptember 21-én elhunyt Meillet-ről és a november 3-án távozott Kosztolányiról. A magyar költő életútjából „a hallomásból ismert" lírai munkásságát emeli ki, fordítói tevékenységét és „főleg harcos frankofíliáját". A „nagy tudós"-éból (természetesen) jóval több részletet ismer első kézből. „Bámulatos erudícióját" dicséri, mely az indoeurópai nyelvek területén mutatkozott meg: Meillet szlavista és hellenista is volt, tanította az örmény és a perzsa nyelvet, írt egy „csodálatos" görög nyelvtörténetet, mondja,[4] és ezzel is csak egy részét írja le a munkásságának.

Józan Ildikó (1968) – irodalomtörténész, habilitált egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék, jozan.ildiko@btk.elte.hu

[1] Kosztolányi Dezső: A magyar nyelv helye a földgolyón. Nyilt levél Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France tanárjához. *Nyugat* XXIII. évf. (1930. július 16.) 81–92.

[2] Antoine Meillet: *Les Langues dans l'Europe nouvelle*. Paris. Payot. 1928. A könyv első kiadása 1918-ban jelent meg ugyanennél a kiadónál.

[3] Az 1795-ben alapított és ma INALCO (becenevén Langues'O) néven működő egyetem többször váltott nevet a története során. Mivel a finnugor tanszék története javarészt az 1914-es névváltást követő időszakhoz kötődik, ezért a továbbiakban az 1968-ig használt nevére (École nationale des langues orientales vivantes) utalva az ENLOV rövidítést használom a megnevezésére.

[4] André Thérive: Le carrefour du monde. Octobre–décembre 1936. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXX. évf. VI. février 1937. 162–163.

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-4

Magyarországon nem Kosztolányi 1930-as nyílt levele adott okot arra, hogy Antoine Meillet neve ismertté váljon. Filológusok között, nyelvész körökben már jóval korábban odafigyeltek munkájára, többen ismerték őt személyesen is, és elismerték eredményeit. A legkorábbi híradások munkáiról szinte egy időben jelentek meg első tudományos publikációival: 1897-ben, illetve egy évvel később a *Hivatalos Közlöny* és a *Nyelvtudományi Közlemények* is feltünteti írásait a frissen megjelent nyelvtudományi tanulmányok bibliográfiájában,[5] 1898-ban pedig Kont Ignácz A *franczia philologiai irodalom 1895–1897-ben*[6] címmel írott összefoglalójában be is számol röviden egyik tanulmányáról.

A századfordulót követően Meillet már rendszeres viszonyítási pontot jelent a magyar nyelvészek számára: minden jelentős munkáját ismerik és hivatkozzák. Csak néhány példát említve, 1905-ben Schmidt Henrik számol be *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes* (1903) című könyvéről,[7] egy évvel később *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave* címmel megjelent kétrészes írása (1902, 1905) szolgál Asbóth Oszkár A *szláv torokhangok változásai* című, szintén kétrészes írása hivatkozási pontjaként,[8] illetve 1907-ben ugyanő ír – elismerő hangú – bírálatot *Les alternances vocaliques en vieux slave* című munkájáról is.[9] 1909-ben Baranyai Zoltán, a későbbi diplomata és irodalomtörténész mutatja be Meillet Collège de France-ban tartott székfoglaló előadását, mely szerint „a nyelvi problémákat szociális problémáknak kell fölfognunk",[10] ezután mások mellett Asbóth Oszkárnak, illetve Schmidt József tanulmányainak (közöttük akadémiai székfoglalójának) hivatkozási pontja.[11] 1913-ban Balassa József a *Huszadik Század* hasábjain recenzálja Meillet-nek a *Scientia* folyóiratban megjelent cikkét a nyelvi formák változásairól,[12] és Benigny Gyula is rendszeresen utal munkáira,[13] 1915-ben a Révai nagy lexikona is felveszi nevét a címszavak közé, és mint „indogermanistá"-t mutatja be, 1916-ban pedig szintén Schmidt József ismerteti „a nagynevű franczia"[14] *Grammaire du vieux perse* című, 1915-ös könyvét. Hosszú írását ezzel a mondattal zárja: „A kitűnő munkát ajánlgatni fölösleges volna".[15]

[5] Hivatalos Közlöny V. (1897. szeptember 15.). 387.; *Nyelvtudományi Közlemények* XXVIII. évf. 1898. 103, 229, 465.

[6] Kont Ignácz: A franczia philologiai irodalom 1895–1897-ben. *Egyetemes Philologiai Közlöny* XXII. évf. 1898. 140.

[7] Schmidt Henrik: A. Meillet : Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Paris, Hachette, 1903. 434 l. (Ára 10 frank.). *Nyelvtudományi Közlemények* XXXV. évf. 1905. 101–105.

[8] *Nyelvtudomány* I. évf. 1906/1. 12–47. *Nyelvtudomány* I. évf. 1906/2. 105–142.

[9] Asbóth Oszkár: M. A. Meillet: Les alternances vocaliques en vieux slave. (Extrait des Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, Tome XIV.). *Nyelvtudomány* I. évf. 1907/4. 295–302.

[10] Baranyai Zoltán: A jelentéstannak egy új irányáról. *Magyar Nyelvőr* XXXVIII. évf. 1909/2. 63.

[11] Asbóth Oszkár: A. Leskien: Grammatik der altbulgarischen (altkirckenslavisckeii) Sprache. Heidelberg, 1909. *Nyelvtudomány* III. évf. 1911/3. 202–215. Schmidt József: Kísérlet az indogermán gutturális probléma megoldására. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* XXII. évf. 1912/5. Schmidt az indogermán flexióról szóló, több folytatásban megjelent cikk további részeiben is hivatkozik Meillet-re (Az idg.[indogermán] flexio genesisének problémája. *Nyelvtudomány* IV. évf. 1912/1. 20–40.).

[12] Balassa József: A. Meillet: L'évolution des formes grammaticales. Scientia. 1912. IX. 1. *Huszadik Század* XXVII. évf. 1913. április. 536–537.

[13] Például Robert Gauthiot könyvének rövid ismertetésében, ahol arra figyelmeztet, hogy „e munka erősen mutatja Meillet nézeteinek a hatását, szerzőnk néha oly theoriákat is tulajdonít M.-nek, melyeket nem Meillet hangoztatott először". Benigny Gyula: R. Gauthiot: La fin de mot en indo-européen. Paris. Geuthner. 1913. 230 l. Ára 12.50 Fr. *Nyelvtudomány* V. évf. 1915/3. 240.

[14] Schmidt József: A. Meillet, Grammaire du vieux perse. Guilmoto,. Paris, 1915. XX+232 l. 25 fr. *Nyelvtudomány* VI. évf. 1916/2. 127.

[15] Uo. 136.

Ez a rövid összefoglalás ugyan csak ízelítő a francia nyelvész, filológus háború előtti magyarországi recepciójából, de azt talán érzékelhetővé teszi, hogy a tudományos párbeszéd Meillet és a magyar nyelvtudomány között már ebben az időszakban is jelentős, és hozzátehetjük, hatása hosszabb távon, munkássága lezárulása után is az marad. Meillet tehát a nyelvtudomány számos területén már a háború előtt megkerülhetetlenné válik. Ezért különösen feltűnő, hogy a nyelvészeti írásokban a háború utolsó éveitől a (tudományos párbeszéd értelmében vett) lényegi recepció, az értékelés és továbbgondolás helyét egy időre utalásszerű említések veszik át: azon munkái közül, melyek ebben a periódusban születtek, és szélesebb körű érdeklődésre tarthattak volna számot a nyelvtudományban Magyarországon is, sem a *Les Langues dans l'Europe nouvelle* 1918-as kiadásának, sem a *Linguistique historique et linguistique générale* (1921)[16] megjelenésének nincs számottevő nyoma a kiadásukat követő években. Ez az utóbbi kötetet illetően meglepő, mivel egy pusztán nyelvészeti kérdéseket tárgyaló, jelentős szaktudományos munkáról van szó. A *Les Langues dans l'Europe nouvelle* 1918-as kiadása esetében azonban nincs okunk csodálkozni. Nemcsak azért, mert a háború éveiben francia könyvek alig-alig juthattak el Magyarországra, hanem azért sem, mert a mű saját korának politikai kontextusába ágyazva jelenítette meg az európai nyelvek egymáshoz való viszonyának *nyelvészeti* kérdéseit. A korabeli magyar nyelvtudomány képviselői is bizonyára tudatában voltak, hogy Meillet befolyása a francia szellemi életben a nyelvtudomány szorosan vett területét messze túlszárnyalja, és a könyv is annak a lenyomata volt, hogy a nyelvész kultúrpolitikai szerepkörében a politikai aspektus került előtérbe.

A kérdés hátteréhez az is hozzátartozik, hogy a 20. század legelső éveitől fontos kérdése volt a magyar külpolitikának, hogy Párizsban létrejöjjenek a magyar nyelv és kultúra tanulmányozásának intézményes, egyetemi keretei. Az 1908/1909-es tanévtől rendszeresítik (egy államközi megállapodásnak köszönhetően) a magyar oktatást a Sorbonne-on, és az első oktatói megbízást Kont Ignác kapja, aki már korábbi években is tartott itt előadásokat a magyar irodalomról. Kont óráit ettől fogva egészen az 1912 decemberében bekövetkezett haláláig párhuzamosan hirdeti a Sorbonne és az ENLOV. Halála után a Sorbonne-on 1913 februárjától Louis Eisenmann kap tanári kinevezést, akinek a kurzusait az ENLOV is meghirdeti 1913 őszétől. Eisenmann azonban 1914 augusztusában bevonul, és a háború végéig, bár alkalmazásban marad, de nem tud visszatérni az egyetemre. A magyar oktatás sorsát azonban nem a háború, hanem már maga a kinevezés megpecsételte. Eisenmann ugyanis 1904-ben megvédett doktori dolgozatával, melyet az Osztrák–Magyar Monarchiáról írt, és későbbi írásaival apránként rossz hírnevet szerzett magyar körökben. „Magyarellenességgel" vádolták, ami mellett felemlegették azt is, hogy nyelvtudása meglehetősen hiányos volt, és alig ismerte az országot.[17] Kinevezését a magyar kormányzat sem támogatta, és az oktatói álláshoz adott pénzügyi hozzájárulását is visszavonta. Eisenmann ugyanakkor a francia kormányzat töretlen bizalmát élvezte: a háború alatt nagyobbrészt a csehszlovákiai francia katonai misszió politikai tanácsadójaként teljesített szolgálatot,[18] utána pedig, 1920 októberében a francia külügyminisztérium őt bízta meg azzal, hogy hivatalosan felvegye a kapcsolatot a magyar hatóságokkal, és a szellemi együttműködés államközi kereteit újraépítse, ennek részeként az egyetemi oktatás kérdéseiről is tárgyaljon.

[16] Antoine Meillet: *Linguistique historique et linguistique générale,* H. Champion, Paris 1921.

[17] Lásd például Hornyánszky Gyula: A francia Scotus Viator. *Magyar Figyelő* III. évf. 1913/1. 484–487.

[18] Antoine Marès: Louis Eisenmann et l'Europe centrale (1897–1937). In: *Regards sur l'indomptable Europe du Centre-Est du XVIIIe siècle à nos jours,* Revue du Nord (Hors série. Collection Histoire) n° 10, Lille 1996. 226–227.

Eisenmann és Meillet kortársak és szlavistaként pályatársak is voltak, jó kapcsolatot ápoltak egymással, előbbi azonban történész volt, és az indogermanista nyelvész Meillet számára már a századforduló éveitől kiemelten fontossá vált, hogy a finnugor nyelveknek legyen francia szakértője is. Hogy miért, azt tudományos életrajzából érthetjük meg.

A Párizsi Nyelvészeti Társaság készítette életrajz szerint Meillet Franciaország középső részén, Moulins-ben született, és itt is végezte iskoláit. Párizsban járt egyetemre. 1885-ben lett a Sorbonne hallgatója, ami mellett másik két neves intézményben is látogatott órákat: Michel Bréalét a Collège de France-ban, Ferdinand de Saussure-ét és Sylvain Léviét az École pratique des hautes études-ön. 1890-ben egy évre a Kaukázusba utazik, hogy a modern örmény nyelvet tanulmányozza. Hazatérése után felkérik, hogy helyettesítse Saussure-t, vegye át összehasonlító nyelvészeti óráit. 1894-től az iráni nyelvről is tart előadásokat, három évvel később pedig megvédi doktori munkáit. 1902-ben kinevezik az örmény tanszékre az ENLOV-on, majd 1906-ban a Collège de France-ban átveszi a Bréal távozása után üresen maradt összehasonlító nyelvészeti katedrát, és egészen 1936-ban bekövetkező haláláig oktatja itt az indoeurópai nyelvek történetét és alaktanát, ezzel párhuzamosan pedig az École pratique des hautes études-ön is tart órákat.[19]

> Munkái 1906-ig a filológia szorosan vett területén mozognak, és a Saussure-től tanult tudományos szigor, valamint a bréali szemantika értelmében vett civilizációs tények iránti érdeklődés határozza meg azokat. 1906 után Meillet figyelme az általános törvények meghatározása felé fordul, és a nyelvtudomány egészét felöleli, ebben ösztönzőerőt jelent neki, hogy közel kerül a durkheimi iskolához.[20]

A különböző nyelvek és nyelvtípusok egymáshoz való viszonyát vizsgálja, és azokat a *civilizációs tények*et, melyekre a nyelvek alakulása mutat rá. „Politika és nyelvtudomány határán végzett tevékenységei sorában szakértőként részt vállal a 14-18-as háború utáni béketárgyalások idején a csoportok, nyelvek és határok körvonalainak meghatározásában."[21] Pierre Swiggers szerint Meillet

> ebben az időszakban foglalkozik könyveiben – a *Caractères généraux des langues germaniques* (1917) címűben és főleg a *Les langues dans l'Europe nouvelle*-ben (1918) – a nyelvek, a népcsoportok és a nemzetek közötti kapcsolatokkal; utóbbi munkájának –, melyet 1928-ban második kiadásban is megjelentetett tanítványa, Lucien Tesnière statisztikai adataival kiegészítve – az volt a célja, hogy bemutassa „Európa nyelvi helyzetét úgy, ahogy valójában van, nem pedig úgy, ahogy a 19. század óta a nemzeti hiúságok és az indulatos nemzeti követelések szerették volna, hogy legyen".[22]

A finnugor nyelvek mélyebb megismerése nagyjából akkor válik lényegi kérdéssé Meillet számára, amikor tanítani kezd. Nem pusztán azért érdeklik őt, mert általános képet akar kapni

[19] Société de linguistique de Paris: *Antoine Meillet. 1866–1936*. https://www.slp-paris.com/meillet.html [utolsó hozzáférés: 2023. április 30.]

[20] Uo.

[21] Uo.

[22] Pierre Swiggers: *Antoine Meillet (1866–1936). De la grammaire comparée à la sociologie du langage*. Anamnèse. Petite anthologie des auteurs oubliés, 2008, vol. 2, n° 0 [!], 144. Swiggers a Meillet-könyv első kiadásához írt előszót idézi itt, amelyet a második kiadás is átvett (Antoine Meillet: *Les Langues dans*…[1918], 7. Uő: *Les Langues dans*…[1928], VIII).

a tudomány egyik területéről, melyet ő maga nem művel. Sokkal inkább a nyelvek alakulása, fejlődése foglalkoztatja, és az, hogy mi volt a tudomány által leírt közös indoeurópai ősnyelv előtt. Azért van tehát különös jelentősége a saját szorosabb tudományterületén kívül eső nyelvcsaládokkal kapcsolatos vizsgálatoknak, mert úgy gondolja, hogy a nyelvek történetének további megismerése és összehasonlításuk a nyelvek genealógiáját fogja kiegészíteni.[23] Az indoeurópai család legkorábbi történetéhez elengedhetetlen a finnugorral való összehasonlítás: „ha meg tudnánk állapítani, hogy az indoeurópai, a sémi és a finnugor nyelvek ugyanabból a nyelvből fejlődtek ki, egy korábbi időperiódust bemutató új összehasonlító nyelvtan születhetne. De jelen pillanatban […] az indoeurópai az utolsó, amiről fogalmat alkothatunk a történeti nyelvészet ezen ágában" – írja 1903-ban.[24]

A finnugor nyelvek iránti érdeklődéséhez már ekkor is társul egy politikaibb jellegű, tudománypolitikai, a kortárs nemzetközi hatalmi viszonyokkal is összefüggő motiváció is, ami később sem lanyhul benne. A századfordulóig a nyelvészet e területének nem volt szakértője Franciaországban, és ennek következtében azt a francia olvasók csak egy rivális ország tudományán és nyelvén keresztül, németül ismerhették meg. Amikor 1896 és 1906 között íródott naplójában Meillet feljegyzi saját célját, ezt írja: „megszervezni a francia nyelvtudomány intézményeit¸ hogy nemzetközi viszonyítási ponttá váljanak (Németország ellenében)".[25] Jóval később, a *Les Langues dans l'Europe nouvelle* 1928-as kiadásában a francia nyelv nemzetközi szerepének visszaszorulásával kapcsolatban jut eszébe az „az apró részlet", mint mondja, „amely jól láthatóan szemlélteti a francia visszaszorulását". Ez a részlet pedig a finnugor tudományhoz kötődik:

> Amikor a Finnugor Társaság (Société Finno-ougrienne) létrehozott egy gyűjteményes sorozatot, a finn mellett franciául is feltüntette a címet, ebben a formában: *Mémoires de la Société finno-ougrienne*. Csakhogy a legtöbb munka, amely nem finnül íródott, németül született. Amikor később, 1901-ben ez a tudóstársaság létrehozott egy folyóiratot, mely a nemzetközi közönségnek szól, a németet választották nyelvének, a neve pedig *Finnisch-ugrische Forschungen* lett.[26]

1905 táján Meillet ösztönzésére egyik tanítványa, az anyai ágon német, apai ágon francia, tehát kétnyelvű Robert Gauthiot (1876–1916) elkezd a finnugor nyelvekkel is foglalkozni. Meillet szerint Gauthiot „komparatistaként az indoeurópai tudomány teljes területét szerette volna átfogni", de „nyelvészként nem maradt meg kizárólag az indoeurópainál", hanem „első kézből vizsgálta a finnugort és a törököt" is.[27] Gauthiot aktív éveiből, melyet a nyelvtudománynak szentelhetett volna, előbb egy betegség, majd a háború is részt követelt magának, ezért

[23] Antoine Meillet: Le problème de la parenté des langues*. Scientia: rivista internazionale di sintesi scientifica* VIII. évf. 1914/15. 423. https://amshistorica.unibo.it/diglib.php?inv=7&int_ptnum=15&term_ptnum=409&format=jpg [utolsó hozzáférés: 2023. április 30.]

[24] Antoine Meillet: *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes.* Hachette, Paris 1903. 52.; Vö. Antoine Meillet: *Le problème…,* 423–424.

[25] Gabriel Bergounioux: Entre épistémologie de la grammaire comparée et figure de l'intellectuel: la situation d'Antoine Meillet*.* In: *Meillet aujourd'hui.* Éd. par Gabriel Bergounioux et Charles de Lamberterie, Peeters. Leuven–Paris 2006. 118.

[26] Antoine Meillet: *Les Langues dans…* (1928) 254.

[27] Antoine Meillet: Robert Gauthiot*. Bulletin de la Société de linguistique de Paris* XX. évf. 1916/65. 127.

a fiatal nyelvésznek a finnugor nyelvek vizsgálatára nem maradt sok lehetősége. Gauthiot a Magyar Nyelvtudományi Táraságnak (Szinnyei József ajánlásával) már 1905-től tagja volt, de a magyar nyelvvel magával közelebbről keveset foglalkozott, talán leginkább azokban a recenziókban, melyeket a *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*-ban közölt. Amikor Gauthiot háborús sérülés következtében – 1916. szeptember 11-én – meghal, Meillet a nekrológjában a tudományos karrier perspektívájából nézve hangsúlyozza, hogy a halál kevéssel azután ragadta el őt, hogy „megtanulta és már igazi könnyedséggel kezelte a finnugor nyelvek egész csoportját", és kiadott két cikket (1908-ban és 1910-ben), „melyek bizonyították, hogy Gauthiot az indoeurópai csoport segítségével milyen jól meg tudja világítani a finnugor tényeket, és ez áll fordítva is".[28]

Gauthiot halálával kritikus pillanatban marad finnugrista nélkül a francia nyelvtudomány, a háború ugyanis a nyelvek és a nyelvhasználat kérdését nemcsak történeti szempontból, mint a nemzeti identitások és a nemzeti törekvések egyik lényegi elemét állította a politikai és tudományos gondolkodás és törekvések origójába, hanem a nyelvtudomány szorosabban vett vizsgálati aspektusai felől is, területi-földrajzi és társadalmi-szociográfiai szempontjaikkal együtt. Az az ága került tehát stratégiai helyzetbe, melynek Franciaországban a századforduló óta Meillet volt a legjelesebb és legbefolyásosabb képviselője. A háború hamar behatolt Meillet tudományterületére, és nemcsak a propaganda, hanem – több értelemben is – a háborús mechanizmus részévé tette azt.

Egyfelől azzal, hogy a tudományos élet képviselői is ugyanúgy a harctérre kerültek, mint bárki más. A háború nemcsak Gauthiot-t vette el a nyelvtudománytól, hanem jelentősen megtizedelte a francia nyelvészek sorait. Tekintélyénél, pozíciójánál fogva Meillet volt az, aki a tudományos utánpótlásról gondoskodott, és a jelek arra mutatnak, hogy központi jelentőségű volt számára, hogy megtalálja azt a nyelvészt, aki a következő francia finnugrista lehet. Gauthiot helyére Aurélien Sauvageot-t szemelte ki, akit 1916. december 23-án mutatott be a Párizsi Nyelvészeti Társaságban.[29] A két időpont (Gauthiot halála és a bemutatás) közelsége, akkor is feltűnő, ha ekkor még nem, csak néhány hónappal később fogalmazódott meg Meillet fejében a gondolat, hogy a még érettségi[30] előtt álló, tizenkilenc éves (1897. április 13-án született) Sauvageot-ból lesz majd az a finnugrista, akire a francia nyelvtudománynak egyre sürgetőbb szüksége van.

Egy kis kitérővel hadd vessük előre, hogy Meillet innentől fogva nemcsak figyelemmel kíséri, hanem irányítja és meghatározza Sauvageot tanulmányainak és tudományos karrierjének alakulását, és ő gondoskodik arról is, hogy a külföldi tanulmányaihoz (Svéd-, Finn- és Németországban, Párizsban, majd Magyarországon) az anyagi fedezet és az intézményes fogadóközeg is meglegyen. Nem kevés az elvárás, amelyet vele szemben támaszt: lényegében öt év alatt kellene a svéd nyeltudását tökéletesítenie, megtanulni finnül, lappul és magyarul, közben elvégeznie az egyetemet, és a német nyelvvel is foglalkoznia. Végső soron nem

[28] Uo. 130–131.

[29] Procès-verbaux des séances du 18 novembre 1916 au 16 juin 1917. *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* XX. évf. 1916/65. 119.

[30] A francia és magyar oktatási rendszer korabeli eltérései miatt az érettségit itt a mai fogalmaink szerint értjük, mint a felsőoktatásba való bejutáshoz szükséges diplomát. Sauvageot valójában „licence ès lettres" vizsgával teljesítette ezt a követelményt 1917 júniusában (lásd *Notice individuelle. Année scolaire 1948–1949. Sauvageot, Aurélien Jean Eugène.* Archives nationales [Paris]. 20100053/22.).

csodálkozhatunk azon, hogy amikor 1923 novemberében mint Meillet doktori hallgatója, fiatal nyelvész megérkezik Budapestre az Eötvös Collégiumba, még nem beszél magyarul, és a finnugor nyelvtudományban is „nagyon kezdő".[31] Ennek ellenére mind a tudományos, mind a kultúrpolitikai életbe rendkívüli, sőt túlzó magabiztossággal veti bele magát, olyannyira, hogy utóbbi miatt 1924-ben, majd 1925-ben is Meillet-nek kell közbelépnie a francia külügyminisztériumban, hogy ne hívják vissza Sauvageot-t Párizsba, de a doktori dolgozata elkészítését is a szakmai irányítószerepét messzemenően túllépve támogatja. Mindezt azért teszi, hogy ennek befejeztével Sauvageot visszatérjen Párizsba, és az addigra az ENLOV-on létrejövő finnugor tanszék élére kerülhessen mint a finn és a magyar nyelv tanára. A tanszékalapítás ügyét és állomásait nincs itt módunk végigkövetni, de Meillet befolyása és közel két évtizedes kitartó – tudományos és tudománypolitikai – tevékenysége nélkül 1931 őszén aligha jött volna létre a francia finnugrisztikának az egyik legjelentősebb, legnagyobb hatású intézménye, mely ma is aktív.

Másfelől, visszatérve a háború időszakához, abban az értelemben lett a Meillet nevéhez kötődő nyelvtudomány a háborús mechanizmus része, hogy a hatalmi konfliktusok, a történeti-politikai helyzet átrajzolták a tudomány kérdésirányait. A háború éveiben a *Les Langues dans l'Europe nouvelle*-ben (1918) és néhány rövidebb terjedelmű tanulmányban Meillet a korabeli Európa nyelvi helyzetét vizsgálja, és ebből a nézőpontból – tehát a témaválasztás elkerülhetetlen következményeként – kerülnek látókörébe a finnugor nyelvek. Míg korábbi írásaiban, ha Meillet e nyelvekkel kapcsolatban nyilatkozott, akkor lényegében érdeklődését fejezte ki, melyből a tudományos teljességre törekvése és a tudós általános tájékozódásigénye volt kiolvasható, illetve az a remény, hogy a finnugor nyelvek mélyebb megismerése az indoeurópai nyelvek előtörténetére is választ ad, addig itt a választott kérdésirány (a nyelvek korabeli helyzete, állapota) és a vizsgált korpusz (az európai nyelvek) a finnugor nyelvek tekintetében is határozott állítások megfogalmazására kényszeríti. Mert ugyan az 1910-es évek Európájában Meillet szerint azoknak a nyelveknek, melyek nem az indoeurópai nyelvcsaládba tartoznak, „csak kicsi a jelentőségük" és „Nyugat-Európában lényegében nem is találunk ilyen nyelvet",[32] de mégis „a finnugor az egyetlen jelentős nyelvcsalád, mely az indoeurópai mellett jelen van Európában".[33] Ezért kell tehát velük is foglalkoznia a könyvében, méghozzá ugyanazon kritériumok mentén, mint amelyekkel az általa kiválóan ismert indoeurópai nyelveket megközelíti. Mivel az európai nyelvek helyzetéről és állapotáról, tehát szociográfiai, területi és (politikai és kulturális) hatalmi vetületükről, egymáshoz való viszonyukról van szó, azt sem kerülheti el, hogy a magyarról, a finnről és az észtről is nyilatkozzon ebben a tekintetben is.

A harmadik ok, amiért talán nem jogtalan Meillet 1910-es évekbeli munkásságát úgy vizsgálni, mint amely a háború működési rendjének engedelmeskedik, nem más, mint az, amit a Párizsi Nyelvtudományi Társaság fent idézett életrajza is említ: Meillet 1918–1919-ben tagja volt annak az Aristide Briand által már 1917-ben felállított, tudósokból álló testületnek (Comité d'études pour la Conférence de paix), mely a háborút lezáró béketárgyalások idején a francia kormány

[31] Lásd Aurélien Sauvageot bemutatkozó levelét Bartoniek Gézának, az Eötvös Collegium igazgatójának, 1923. október 29. Eötvös József Collegium Levéltára, 46/84.a.

[32] Antoine Meillet: *Les Langues dans*…(1918). 52–53; Uő: *Les Langues dans*…(1928). 44.

[33] Antoine Meillet: *Les Langues dans*…(1918). 54–55; Uő: *Les Langues dans*…(1928). 47.

oldalán látott el szakértői feladatokat.[34] S bár a jegyzőkönyvek, illetve a kiadott tanulmányok[35] alapján úgy tűnik, hogy Meillet a finnugor nyelvekről, illetve a magyarról a testület ülésein, illetve e megbízáshoz kapcsolódóan készített munkáiban nem nyilatkozott, nyelvtudományi publikációiban kifejtett markáns véleményét nemcsak közvetlen pályatársai és tanítványai ismerhették, hanem a tudományok és a politikai élet tágabb közönsége.[36] De a folyóirat-olvasó és tudományos témák iránt is érdeklődő nagyközönség szintén értesülhetett róla.

Les Langues et les nationalités (A nyelvek és a nemzetek) címet viselő írásában például, mely 1915-ben jelent meg a *Scientia* című *nemzetközi* folyóiratban, a háború kontextusában szemléli a nyelvek alakulását és területi megoszlását.[37] Sem a megjelenés helye, sem az időpontja, sem a témája nem véletlenszerű. Az 1907-ben alapított (és egészen 1988-ig fennmaradt), Bolognában kiadott és Milánóban szerkesztett *Scientia* jelentős orgánum volt a korban.[38] Négy nyelven (olasz, angol, német, francia) közölt tanulmányokat a tudományok legjelentősebb képviselőitől. Célja az volt, hogy a természettudományok, a matematika, a filozófia és a társadalomtudományok köréből olyan átfogó, szintetizáló írásokat adjon közre, melyek a tudományterületek határain kívül álló, legtágabban vett tudományos közönség számára is érdekesek. A folyóirat az 1915-ös első számában[39] elindított egy sorozatot, melyben különböző származású, különböző országokat képviselő tudósok fejtették ki véleményüket a háborúról. A sorozatot a szerkesztők[40] előszava, vezeti be, mely összefoglalja céljukat:

> Ebben a rémes válságban, melyen most megy keresztül öreg Európánk és vele együtt az egész emberi civilizáció, úgy ítéltük meg, hogy az a tény, hogy a *Scientia* az egyetlen folyóirat, melynek közreműködői köre és terjesztése teljes mértékben nemzetközi, elkerülhetetlen feladatot jelöl ki számára, méghozzá azt, hogy ne zárkózzon be az absztrakt szintézis elefántcsonttornyába, ne maradjon szenvtelen a jelen tragikus valóságával szemben, hanem inkább használja fel arra kapcsolatait, melyet a világ legjelentősebb tudományos tekintélyeivel alakított ki, hogy – *természetesen a pártatlanság legszigorúbb elvét fenntartva, és a két szembenálló táborból és a semleges országokból egyaránt választva közreműködőket* – felkéri őket, vizsgálják meg részletesen a most zajló háború kérdéseit és kiváltó okait. Természetesen nem arról van szó, hogy a napi sajtót utánozzuk, és elbanalizáljuk ezt a nagyszabású eseményt, sőt talán egész történelmünk legnagyobb eseményét azzal, hogy felületesen a Császár vagy a Cár vagy egy másik politikai személyiség számlájára írjuk, hanem sokkal inkább

[34] Ehhez lásd Ablonczy Balázs: Rettenetes év. A párizsi békekonferencia és Magyarország 1919–1920. *Rubicon* XXVIII. évf. (2017. július–augusztus). 7.

[35] A tanulmányokat füzetenként eltérő címmel lásd: *Travaux du Comité d'études.* Paris. Imprimerie nationale. 1918-1919. A jegyzőkönyvek a *Bulletin de liaison des membres de la Société de géographie* 2015. júniusi számának mellékleteként jelentek meg *Les experts français et les frontières d'après-guerre. Les procès-verbaux du comité d'études 1917-1919* címmel (bev. és jegyz. Isabelle Davion, előszó Georges-Henri Soutou).

[36] Tegyük ehhez hozzá a történész megállapítását: „A szakértők valamikor 1915 és 1917 között határozták meg, hogy mit lehet elképzelni, azt viszont, hogy ebből a gyakorlatban mi valósul meg, a politikusok – és részben a diplomaták – valamivel később döntötték el" (Ablonczy Balázs: *i. m*. 13.).

[37] Antoine Meillet: Les Langues et les nationalités. *Scientia : rivista internazionale di sintesi scientifica* IX. évf. 1915/18. 192–201. https://amshistorica.unibo.it/diglib.php?inv=7&int_ptnum=18&term_ptnum=200&format=jpg [utolsó hozzáférés: 2023. április 30.]

[38] A *Scientia* szerepével, hatásával a korban – tudomásom szerint – nem foglalkoztak. Jelentőségét viszont már szerzői névsora is bizonyítja.

[39] A 1915-ös első szám az év elején jelent meg; a *Népművelés* című folyóirat márciusi számában dr. Sebestyén Károly recenzálta (*Tudósok háborúja*) írásait, a recenzióról pedig a *Néptanítók Lapja* is beszámolt április 29-i, 17-es számában.

[40] Giuseppe Bruni, Federigo Enriques, Antonio Dionisi, Andrea Giardina, Eugenio Rignano.

arról, hogy feltárjuk és megvizsgáljuk azokat a mélyen gyökerező okokat, jelentős szociológiai tényezőket, melyek előbb vagy utóbb, de mindenképpen elkerülhetetlenné tették volna a kataklizmát.[41]

Az első három, egy blokkban közölt írást a francia Lucien Lévy-Bruhl (filozófus, antropológus, szociológus), az angol William James Ashley (történész-közgazdász) és a német Wilhelm Wundt (pszichológus) jegyzi, de ebben a számban szerepel sok más szerző mellett Oliver Lodge (fizikus), Georg von Below (gazdaság- és társadalomtörténész), Vilfredo Pareto (közgazdász-szociológus), William J. Collins (orvos, politikus), Eduard Meyer (történész, egyiptológus, Kelet-kutató), Lujo Brentano (közgazdász) és Andrássy Gyula tanulmánya is.

Egy számmal később, amikor visszatér és folytatódik a téma, ugyanez a többoldalú és sokszínű megközelítés jellemzi. Meillet tanulmánya Robert Michels politikai szociológusé (*Cittadinanza e nazionalità*) előtti lapokon kap helyett, a lapszámban pedig egyebek mellett John Holland Rose, Charles Guignebert és Ramsay Muir (történészek) írásai között szerepel.

Meillet a háborúban álló Európa hatalmi csoportjainak nyelvi helyzetét méri fel abban az értelemben, hogy a háborút mint terület- és hatalomszerzésre irányuló konfliktust – ha valamelyest próbál is elhatárolódni a gondolattól, de mégis – a nyelvek fejlődésével, egymással folytatott évezredes rivalizálásával azonosítja, s lényegében ennek a következményének is tekinti.[42] Érvelését két gondolat alapozza meg, melyeket korábbi munkáiban már kifejtett: egyrészt nyelv és nemzet szoros kötöttségéé, másrészt az, hogy a történelem során a nyelvek – fennmaradásért vagy hegemóniáért folytatott, fegyveres vagy kulturális – küzdelmében mindig a fejlettebb civilizáció (kultúra) nyelve maradt fenn. Történeti áttekintéseiből (itt és más írásaiban) is az a gondolat körvonalazódik, hogy a politikai hatalmi helyzet vagy társul kulturális (civilizációs) hatalmi pozícióval, vagy nem, de a politikai hatalommal rendelkező nemzet (azaz nyelv) csak akkor marad fenn, ha kulturális (civilizációs) ereje, befolyása is van, méghozzá nagyobb, mint a riválisának. Ezt a durva vonalakkal felvázolt képet tanulmányában a nagy nyelvek (azaz birodalmak) elemzése finomítja tovább.

Meillet szerint Franciaország és Anglia tiszteletben tartja a nemzetiségeket, Németország és a német hatalmi körbe tartozó Ausztria és Magyarország elnyomja őket.[43] Ezért:

> Bármelyek is legyenek a háború távolabbi okai, a harc lényegében a már jelenleg is erősen domináns, de szerepét továbbnövelni akaró birodalmi Németország, valamint az ausztriai németek és olyan népek között zajlik, akik visszautasítják a német hegemóniát, és minden áldozatra készen állnak azért, hogy nemzeti életük teljes maradhasson.
>
> Ebből a szemszögből a háború, amely éppen zajlik, egy sor olyan hosszúra nyúlt harc következményének látszik, melyek az indoeurópai nemzet nyelvét elterjesztették a világ nagy részén, ami után az indoeurópai nyelvek vagy egymás helyét vették át, vagy más nyelvcsaládokét. Úgy tűnt, mintha

[41] *L'Enquête de „Scientia" sur la guerre*. IX. évf. 1915/17. 39. Kiem. az eredetiben.

[42] Amikor kevésbé a nagy háború kontextusában, mint inkább a nyelvek történeti alakulása felől szemléli a nyelv és hatalom viszonyát, nemcsak oksági viszonyt lát benne: „A nyelvi harc a hatalomért folytatott harc szimbóluma." (Antoine Meillet: *Les Langues dans…* [1918]. 194; vö. uő: *Les Langues dans…* [1928]. 152.).

[43] „Németországnak csak két szövetségese van, két csoport, akik elnyomják a nemzetiségeket: a magyarok, akiknek sikerült egy ország kizárólagos uraivá tenni magukat, pedig kisebbségben vannak ott a szerb-horvátokkal, románokkal, ruténokkal és szlovákokkal szemben, illetve a törökök, akik erőszakkal uralkodnak arabok, görögök, örmények, (a jelenleg kis számban lévő) szlávok, szíriai keresztények, zsidók fölött, és akiknél a zavaros közigazgatás szervezett mészárlásokkal tartja távol az alattvalókat." Antoine Meillet: *Les Langues et les nationalités.* 192.

ennek a fajta harcnak vége szakadt volna, de elszörnyedve látjuk kiemelkedni a sírból, amelynek a falai, azt hittük, fogva tartják a múlt e kísértetét.[44]

Meillet úgy látja, hogy a nagy, közös indoeurópai ősnyelv egységéből az idők során a népek szétválásával kisebb nyelvi egységek jöttek létre. A germán nyelvek közül a 17. század óta az angol volt a legkedvezőbb helyzetben, mert a gyarmatai révén minden kontinensen elterjedt. „A német kevésbé volt szerencsés", mert neki nem sikerült a modern időkben gyarmatokat szereznie, Európán túl terjeszkednie és nyelvüket elterjesztenie, mint az angoloknak, a spanyoloknak, a portugáloknak és a franciáknak. Ezért használta arra a hatalmát, hogy „felszámoljon vagy asszimiláljon balti vagy szláv nyelveket beszélő népeket". De a szlávok „nemzeti öntudatukra ébredtek, és most minden asszimilációnak ellenállnak", meg akarják nyelvüket óvni, és „a német minden további terjedése kezd lehetetlenné válni". Sokáig ugyan a német szolgált „közös civilizációs nyelvként" a szláv népek körében, de mégsem fogadták azt be „közös domináns nyelvnek", sőt „a 19. század során minden szláv nemzet kiformálta saját civilizációs nyelvét, mely megfelel szükségleteiknek". Ennek következtében pedig „a németek azt láthatták, hogy nyelvük elveszíti azokat a területeket, amelyeket úgy gondolták, hogy megnyerhetnek. Szinte körbezáródott a német, és békés eszközökkel nem volt esélye ebből kitörni. A német minden terjedését megállították".[45]

Meillet Oroszország helyzetét azért látja másnak, mert „nincs szüksége arra, hogy nyomást gyakoroljon európai szomszédaira területei növelése érdekében. Ázsia végtelen, alig benépesült, vagy alacsonyabb rendű civilizációban élő emberek lakta területeket kínál számára", azaz terjedése folyamatos és biztosított.

Egyetlen másik indoeurópai nyelv területe, még bizonyára az angolé sem nőtt annyit az utóbbi években, mint az oroszé. Oroszországnak semmi szüksége nem volt a háborúra, de ha mégis elfogadta, az azért van, mert nem hagyhatta, hogy egyszer s mindekorra elzárják előle a Földközi-tengerhez vezető utat.

Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy az orosz bürokráciát nacionalista szellem irányítja, és ezért elnyomásban tartják a finn, a lett, a lengyel, az örmény, a grúz és a kisorosz népet.[46]

A szövetségesek nyelveit összehasonlítva kijelenti, hogy az angol és a francia „(és vele együtt a többi neolatin nyelv, például az olasz) a legmodernebb minden indoeurópai nyelv közül, és tart a legelőrébb a fejlődésben. Ezzel szemben a szláv nyelvek a legarchaikusabbak". Nyelvtanuk régiességekkel van tele, kiejtésük sajátos, szókincsük pedig

[44] Uő: *Les Langues et les nationalités.* 193. A tanulmány zárómondata is a német hegemóniára törekvés gondolatához tér vissza, és ha nem is mondja ki itt sem, hogy ezt tartja a háború kiváltó okának, mégis elég nehéz jelentését másként érteni: „Kizárólag a német hegemóniára törekvés kényszerítette ki három olyan különböző hatalom egyesülését, mint Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország, melyek közül az első kettő egyáltalán nem vágyik arra, hogy európai területeit növelje, a harmadik pedig, miközben nagyfokú nacionalizmus jellemzi, nem tudna, de nem is akar már Európában terjeszkedni". Uo. 201.

[45] Uo. 196.

[46] Uo. 200.

> elkülönül, és szinte egyetlen eleme sem egyezik Európa más nyelveinek szókészletével: a szlávok, különösen pedig az oroszok sokáig kívül maradtak az európai civilizáció nagy mozgalmain, és csak a közelmúltban jutottak odáig, hogy európai szavakat fogadjanak be. A szláv szókészletek a legérthetetlenebb (les plus aberrants) európai szókészletek közé tartoznak.[47]

A háborúval foglalkozó tanulmányok a következő években is rendszeresek voltak a *Scientia* hasábjain. Meillet legközelebb – egy rövid recenziót leszámítva Saussure *Cours de linguistique générale*-járól[48] – 1918-ban jelentkezett írással (*La Situation linguistique en Russie et en Autriche-Hongrie*),[49] melyben, mint címe is jelzi, Oroszország és Ausztria–Magyarország nyelvi helyzetét elemzi. A folyóiratnak 1918-ra egyetlen, minden számban visszatérő tematikus blokkja maradt, mely a címe szerint a legfontosabb aktuális nemzetközi kérdésekről ígért áttekintést (*L'Enquête sur les hautes questions actuelles d'ordre international*), de e kérdéseket továbbra is a háború inspirálta.

Meillet 1918-as írása az Orosz Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia nyelvi helyzetét hasonlítja össze. Úgy látja, az a közös bennük, hogy mindkettő különböző nyelvű népeket foglal magában, „ebben különböznek Angliától, Franciaországtól és Olaszországtól, ahol mindenki ugyanazt a civilizációs nyelvet beszéli, és a helyi nyelvek mind ugyanahhoz a nyelvcsaládhoz tartoznak".[50] Ettől eltekintve azonban a két birodalom helyzete egészen más. Oroszországban nem orosz nyelvű népek lényegében csak a határvidékeken élnek, „az orosz nyelvűek egy rendkívül egységes, szorosan összetartozó csoportot alkotnak", egészen „a Jeges-tengertől a Fekete-tengerig, a Bug jobb partjától a Volgáig, és részben a Volgától keletre",[51] Finnország és az Orosz Birodalomhoz tartozó lengyel területek nyelvi függetlenségét, a saját nyelvük használatát pedig a Birodalom elfogadja. Meillet végigtekinti a belső területeken elszórtan beszélt vagy a többi határvidéken használt nyelveket is, de a Birodalom nyelvi egysége szempontjából eltérő okok miatt (egy vagy több okból) nem tartja őket lényegesnek: vagy azért, mert „nincs civilizációs értékük",[52] és/vagy az eloroszodás (russification) „minden erőfeszítés nélkül, pusztán az oktatás és a civilizáció fejlődése révén" már folyamatban is van,[53] és/vagy nagyon kis közösség használja azokat, vagy nem összetartó, öntudattal rendelkező nemzetek nyelvei, és/vagy emellett nincs írásbeliségük, vagy nincs irodalmuk, vagy ha van irodalmuk és nemzeti létük is, akkor több csoportban, nem egy összefüggő területen élnek, azaz a más nyelvekkel való kapcsolattartáshoz és a közigazgatás nyelveként az oroszt használják. Az 1914-es adatok alapján nézve az egységet képező területen 75 millió orosz nyelvű ember él, és e népesség „hatalmas többségének vagy lényegében a teljes népességnek az orosz az egyetlen civilizációs nyelve". Az orosznak volt „a 19. század során az egyik legeredetibb és leghumánusabb irodalma". És a

[47] Uo. 201.

[48] Antoine Meillet: F. de Saussure, Cours de linguistique generale. *Scientia* XI. évf. 1917/22. 151–152.

[49] Antoine Meillet: La situation linguistique en Russie et en Autriche-Hongrie. *Scientia* XII. évf. 1918/23. 209–216. https://amshistorica.unibo.it/diglib.php?inv=7&int_ptnum=18&term_ptnum=200&format=jpg [utolsó hozzáférés: 2023. április 30.]. A folyóirat kéthavonta jelent meg, és mivel Meillet a lap az évi harmadik számában jelentkezett ezzel az írással, születését 1918 tavaszára tehetjük, ami egybeesik a *Les Langues dans l'Europe nouvelle* megírásának idejével.

[50] Antoine Meillet: *La situation linguistique*… 209.

[51] Uo. 209, 211.

[52] Uo. 211. A „civilizációs érték" fogalmát közelebbről itt sem határozza meg, de sejthetően a többi szempont vagy mindenesetre több szempont gyűjtőfogalmaként használja.

[53] Uo. 211.

nyelvet „olyan hajlékonnyá tették, hogy azon minden filozófiai gondolatot, minden tudományos ismeretet könnyen vissza lehet adni". Az orosz „egy nagy civilizációs nyelv, és bár kevesebben ismerik, mint a franciát, az olaszt, a németet vagy az angolt, mégis ugyanazokat a szolgálatokat teheti".[54] Mielőtt áttérne Ausztria–Magyarország elemzésére, Meillet összefoglalólag kijelenti: „sehol máshol nincs olyan terület, mely nyelvileg egységesebb, mint az orosz. A nyelv révén Oroszország – még sokkal inkább, mint Németország, Francia- vagy Olaszország – arra hivatott, hogy egységes államot alkosson".[55]

Teljesen ellentétes képet mutat Meillet Ausztria–Magyarországról. Úgy látja, hogy

> a két állam közül, melynek az egyesülése a Habsburg Birodalom, az egyiknek, Ausztriának nincs egyetlen nyelve sem, mely a sajátja lenne, kivéve a csehet, a másiknak, Magyarországnak van egy hivatalos nyelve, a magyar, mely ugyan a királyság legnépesebb és legbefolyásosabb csoportjáé, de csak a lakosság kevesebb mint felének az anyanyelve.[56]

Ezzel szemben Ausztria népeinek többsége szláv, a birodalomban pedig négy jól körvonalazott szláv csoport él, melyek közül egyik sem tudja azt az egységet megvalósítani, amelyet szeretne. Az első közülük a csehszlovák, mely körülbelül kilencmillió fős összefüggő blokkot alkot, magyarok és német nyelvű népek közé ékelődve él, és önálló államot szeretne alkotni; a második a lengyeleké, akiket saját testvéreiktől önkényesen elszakítottak, amikor a német és az orosz birodalomhoz csatolták őket; nekik csak az újraegyesülés jelenthetne kielégítő megoldást; a harmadik a ruténoké vagy kisoroszoké, akiknél a nemesi és polgári réteg lengyel nyelvű, az alacsonyabb rétegek kisoroszok; a negyedik pedig a szlovénoké és szerbhorvátoké együtt, akiknek a nyelve között olyan kicsi a különbség, hogy nincs is külön-külön irodalmi nyelvük.

Meillet szerint Ausztriában a középkor óta a német nyelvű népesség hegemóniára törekvése határozta meg az ország történelmét, pedig létszámuk még a 20. század elején is csak a teljes lakosság harmadát teszi ki.

> Az ausztriai németek mihelyst úgy érzik, hogy dominanciájuk elveszhet, természetesen a német birodalom felé tekintgetnek. *Ausztriában nincs osztrák csoport, csak irredentizmusok vannak.* Ausztria–Magyarországnak, melyet egy feudális ház ügyeskedései (combinaisons) hoztak létre, a határai önkényesek, és semmilyen nyelvi határral nem esnek egybe.[57]

A sok nemzetiséget és sok nyelvet egy államba tömörítő Oroszország és Ausztria–Magyarország szembesítésének végső konklúziója az, hogy nyelvi helyzetük „semmilyen tekintetben nem összehasonlítható":

> az egyik oldalon van egy hatalmas tömeg, melynek egysége erősebb nem is lehetne, és amely sajátjának tudhatja Európa egyik nagy civilizációs nyelvét, a másik oldalon véletlenszerűen összefűzött csoportok vannak, akik arra vágynak, hogy elszakadhassanak egymástól, és akiknek a többsége nem

[54] Uo. 211–212.
[55] Uo. 213.
[56] Uo. 213.
[57] Uo. 216. Kiem. az eredetiben.

fogadja el hivatalos és civilizációs nyelvként a magyart vagy a németet, amelyeket évszázadok óta próbálnak fortéllyal vagy erőszakkal rájuk erőltetni.[58]

Az eddig mondottakból is jól körvonalazódnak azok jellemzők, melyek a francia nyelvész gondolkodásában értéket képviselnek: az egység, a természetes nyelvi határ egybeesése az államhatárral.[59] A magyar nyelv leírásában ezek az értékek csak tagadólag vannak jelen:

> Magyarországon a magyar mellett beszélik még: délen a szerbhorvátot, északon a szlovákot, keleten a románt, a nagyon sok betelepült németet nem is számítva, akik az ország különböző részeiben élnek. A magyar a finnugor családba tartozik; nyelvi szempontból semmi köze sem a szláv nyelvekhez, mint amilyen a szlovák vagy a szerbhorvát, sem a román nyelvekhez, mint a román. Típusát tekintve távol áll Európa más nyelveitől is, amelyek szinte kivétel nélkül az indoeurópai csoportba tartoznak. Még a finnre sem hasonlít, amely a finnugor nyelvek egészen más csoportjának a része. A magyar kisebbség, melynek az anyanyelve a magyar, viszonylag jól érezheti magát a királyság belsejében, mert a hivatalos nyelv a magyar. A lakosság teljes fennmaradó része szenved attól, hogy civilizációs nyelvként olyan idiómát kell, hogy használjon, amely elszigeteli őt azoktól a természetes csoportoktól, amelyekhez a királyság más nemzetei, a szlovákok, a horvátok és a románok tartoznak, és ezzel együtt Európa többi részétől is, de főleg a legfontosabb szláv nyelvtől, az orosztól. Ugyanis a szlovákok a cseh csoporthoz tartoznak, a horvátoknak a szerbekkel közös az irodalmi nyelvük, a magyarországi románok ugyanazt a nyelvet használják, mint a Román Királyságban élők. A szlovákok, horvátok és románok magyarrá tételére tett erőfeszítések oda vezetnek, hogy a lakosság egyik felére egy olyan nyelvet kényszerítenek rá, amely semmilyen tekintetben nem magasabb rangú, és csak gyakorlati nehézségeket okoz.
>
> […] Magyarországon a magyarok a királyság teljes lakosságának közel felét adják; zsarnoki (tyrannique) hegemóniájuk egy olyan tömbre támaszkodik, mely a terület központi részét foglalja el. Addig, amíg a szlovákokat, horvátokat és románokat vissza nem adják azoknak a csoportoknak, amelyekhez természetesen tartoznak, és amíg a Magyar Királyság fenntartja jelenlegi mesterséges határait, a magyarok zsarnoki törekvései még valamelyest szilárd alapra támaszkodhatnak.[60]

A *Scientiá*ban közölt tanulmány és a *Les Langues dans l'Europe nouvelle* első kiadása egy időben keletkezett, így nem meglepő, hogy a magyar nyelvről adott helyzetértékelésük is egybevág. Talán rövidsége, tömörsége miatt, de a széles tudományos közönségnek íródó tanulmány retorikájában a politikai állásfoglalás még határozottabban érzékelhető, mint az elsősorban a nyelvtudományos és a tágabban vett „művelt" közönségnek szóló könyvben: a tudós megfigyelést – ha éppen az ellenkezőjét próbálja is hangsúlyozni a könyv előszavában[61] – sokkal inkább a politikai cselekvésre való hatásgyakorlás gondolata vezérli.

[58] Uo. 216.

[59] Vö. Sébastien Moret: Antoine Meillet et l'indépendance nationale. In: *Contributions suisses au XIIIe congrès mondial des slavistes à Ljubljana.* Éd. par Patrick Sériot, Peter Lang, Berne. 2003. 187.

[60] Antoine Meillet: *La situation linguistique…* 213–214.

[61] Kosztolányi fordításában, a nyílt levélből idézve a gondolat így hangzik: „a tudós szerepe nem az, hogy vezessen, hanem hogy fölvilágosítsa azokat, akiknek föladatuk a cselekvés". Kosztolányi Dezső: *i. m.* 82. Antoine Meillet: *Les Langues dans…* (1918). 7; Uő: *Les Langues dans…* (1928) VIII.

Ha azt vizsgáljuk, hogy változott-e Meillet álláspontja a Monarchia nyelveit, illetve a magyart illetően a háborút követően, a *Les Langues dans l'Europe nouvelle* első (1918) és második kiadása (1928) között, akkor azt kell mondanunk, hogy nem. A helyzetértékelés mindegyikben ugyanabból a gondolatból indul ki: az a kedvezőbb helyzet, ha a nyelvi határ az államhatárral egybeesik. A *Scientiá*ban 1915-ben közölt írása (*Les Langues et les nationalités*) ugyanúgy a Monarchia felszámolásának gondolatát sugallta a nyelvek történeti-hatalmi viszonyának vizsgálatakor, mint az 1918-ban megjelent művei, és a könyv 1928-as kiadása is ezt hagyja jóvá.

Kosztolányinak a második kiadáshoz kapcsolódva, 1930-ban írt nyílt levele sorai között egyértelműen érződik az ország feldarabolásán érzett fájdalom is, de azt a képet kifogásolja nagyobb hangsúllyal, amelyet a nyelvész a magyar nyelvről és kultúráról fest. Meillet-nél az 1928-as kiadásban a nyelvek értékelésének retorikáját meghatározza egy másik alapelv is, mely egyébiránt a korábbi írásaiban is már jelen volt. Ez egy olyan koncepciót körvonalaz a jelen problémájaként és a jövő érdekeként, mely a rendteremtés gyakorlatias igényével is társul. A könyv mindkét kiadásának első gondolata és mondata az, hogy „a mai Európa nyelvi helyzete képtelen".[62] Ez a paradox helyzet abból fakad, hogy miközben az „anyagi civilizáció, a tudomány és még a művészet is egységessé válik", és „Európa arra halad, hogy egyetlen civilizációvá váljon", a „civilizációs nyelvek" egyre csak szaporodnak, ami „az egyetemes kultúra számára nem hajt hasznot", hiszen „húsz különböző nyelv megismerése sem lesz elég ahhoz, hogy ennek az egyetlen Európának a műveltségét nyomon kövessük". [63] Európában már eleve „több mint húsz indoeurópai nyelv van, amely civilizációs nyelv vagy amelyet ekként próbálnak használni", ehhez jön még a három finnugor (magyar, finn, észt), valamint „Konstantinápolyban a török".[64] Az, hogy a finnugor nyelveket azokhoz sorolja, amelyek (csak) törekszenek arra, hogy az európai színtéren civilizációs nyelvként vegyék őket számításba, akkor válik egyértelművé, amikor az egyes nyelveket vizsgálja.

A finnugor család, mondja a bemutatásában, Ázsiából származik, és Szibériában számos finnugor csoport van, de a „két fő nyelv", a finn és a magyar már Európában él.[65] A finnugor nyelvek megőrizték a szerkezetüket, amely nagyban különbözik az indoeurópaiakétól; „a szókincsükre jelentős hatást gyakoroltak az indoeurópai nyelvek, miközben ők maguk nem hatottak azokra".[66] A finn nyelv, amelynek „van eredeti irodalma, és minden tudományos gondolatot ki tud fejezni" jól használható eszköze a nemzeti kultúrának.[67] Ennek ellenére az 1928-as kiadásnak a balti régiót vizsgáló fejezetében azt hangsúlyozza, hogy „a finn és az észt még jobban elszigeteli a művelt finneket és észteket Európa egyéb részeitől, mint a hasonlóan kicsi csoportok civilizációs nyelvei".[68]

A magyar nyelvre vonatkozó megállapításai a két kiadás között nem változtak, s ahogy Kosztolányi nyílt levele is jelezte, nem festett kedvező képet sem a nyelvről, sem a magyar

[62] Antoine Meillet: *Les Langues dans…* (1918). 9; Uő: *Les Langues dans…* (1928) 1. A mondatot Kosztolányi fordításában idéztem (Kosztolányi Dezső: *i. m.* 82.).

[63] Antoine Meillet: *Les Langues dans…* (1918) 10–11; uő: *Les Langues dans…* (1928). 2–3.

[64] A nyelvek, amelyeket (és ahogy) az indoeurópaiak között felsorol: olasz, spanyol, portugál, francia, román, katalán, német, flamand–holland, angol, svéd, dán–norvég, cseh, lengyel, szerbhorvát, bolgár, orosz, szlovén, walesi, örmény, görög, valamint azok a nyelvek, amelyeket „próbálnak megújítani vagy létrehozni: az ír, az izlandi, a litván, a lett, az albán". Antoine Meillet: *Les Langues dans…* (1918). 104; uő: *Les Langues dans…* (1928). 85.

[65] Uő: *Les Langues dans…* (1918). 55; uő: *Les Langues dans…* (1928). 47.

[66] Uő: *Les Langues dans…* (1918). 58; uő: *Les Langues dans…* (1928). 49.

[67] Uő: *Les Langues dans…* (1918). 55; uő: *Les Langues dans…* (1928). 47.

[68] Uő: *Les Langues dans…* (1928). 204.

kultúráról, de az előttük álló jövőről sem. Ezt a képet itt részletesebben nem elemzem, de érzékeltetésére felidézek egy hosszabb részletet, melyet (kisebb szeletekre tagolva és kommentálva) a nyílt levél is felemlít:

> Egyébként a magyar nem régi civilizációs nyelv. Szókincsében mindenféle külső hatás nyomát viseli; telistele van török, szláv, német, latin kölcsönszókkal s ő maga alig gyakorolt a szomszéd nyelvekre tartósabb hatást. Irodalmának nincs tekintélye. A magyar nyelv nem tartozik ahhoz a nyelvcsaládhoz, mint a legtöbb Európában beszélt nyelv, különösen Európa ezen a táján; szerkezete bonyolult, senkise tanulja meg könnyűszerrel. Magyarországon kívül teljesen ismeretlen. A magyar alattvaló, aki nem tud más közhasználatú nyelvet, mihelyt túljut Magyarország határain, nem képes magát megértetni, sőt alig képes valahol még tolmácsot is találni. Egy magyarul megjelent tudományos munka, bármi is az értéke, arra van kárhoztatva, hogy ismeretlen maradjon; le kell fordítani vagy kivonatolni kell egy nagy idegen nyelvre. […]
>
> Azon a napon, melyen Magyarország oligarchikus szervezete engedett volna a világon végigsöprő népies mozgalomnak, a magyar nyelv elsöprődött volna a főúri rend romjaival együtt, mely ezt a nyelvet erőszakkal kényszerítette másokra. Mert a magyar nyelvet csak ennek a rendnek politikai ereje védelmezte. Ez a nyelv nem rejt magában eredeti civilizációt.[69]

Meillet 1918-ban és 1928-ban is úgy látja, hogy az olyan kis közösségek által beszélt nyelvek, mint a litván, a lett, a magyar, a finn és a nagy szláv egység létrehozásának lehetőségét elszalasztó, egymástól inkább elszigetelődő kisebb szláv nyelvek „nehezítik meg leginkább azt a nyelvi egységet, mely méltó lenne az európai civilizáció egységéhez”.[70]

Meillet szerepe a saját korában messze túlszárnyalta a nyelvtudomány szorosan vett területét. Itt részletesen nem volt mód a tanszékalapítás hátterének, a folyamat személyes, intézményi és politikai oldalának nyomon követésére, de a nyelvész szerepét, közreműködésének nyomait az ENLOV, illetve a francia külügyminisztérium levéltárában őrzött dokumentumok is bizonyítják. Furcsa ellentmondás, hogy Meillet ugyanazokban az években tesz a legtöbbet a francia nyelvészeti finnugrisztika megalapításáért, amikor a finnugor nyelvekről a fent idézett véleményt fejti ki. Francia részről mégis nagyon nagy részben az övé az érdem, hogy az első világháborút követően Franciaországban létrejönnek a finnugor nyelvek és kultúrák tanulmányozásának, tudományos vizsgálatának keretei. A bonyolult és ellentmondásokkal terhes képet azonban tovább kuszálja az is, hogy az általa pályára állított és a magyar és a finn kultúra ügyét 1923-tól egészen haláláig (1988) képviselő Aurélien Sauvageot munkássága is szinte ugyanilyen jellegű és mértékű ellentmondásokkal terhes.[71]

[69] Antoine Meillet: *Les Langues dans…* (1928). 208–209. Az idézetet Kosztolányi Dezső fordításában közlöm (Kosztolányi Dezső: *i. m.* 87–90.). Ugyanezek a gondolatok olvashatók – kevés különbséggel a kötet első kiadásában is (Antoine Meillet: *Les Langues dans…* [1918]. 236–237.).

[70] Antoine Meillet: *Les Langues dans…* (1928). 274. Kis különbséggel ugyanezt a mondatot lásd uő: *Les Langues dans…* (1918). 317.

[71] Erről egy korábbi tanulmányban írtam részletesebben: Józan Ildikó: Géographie, typologie, politique: La Fondation de la chaire des langues finno-ougriennes à l'École des langues orientales vivantes. In: *La France et l'Europe médiane : Construction des savoirs savants. Institutions, disciplines et parcours (XIXe–XXIe siècles)*. Éd. par Antoine Marès, Institut d'études slaves (IES), Paris 2019. 185–198.

Languages in the New Europe. Antoine Meillet and the First Finno-Ugric Chair in Paris
Keywords: Antoine Meillet, Dezső Kosztolányi, Finno-Ugric languages, ENLOV, INALCO

The open letter (*The place of the Hungarian language on the Globe*, 1930) that Dezső Kosztolányi (1885–1936) wrote to the most important French linguist of his time, Antoine Meillet (1866–1936), is well known to the Hungarian public. Kosztolányi's essay does not paint a sympathetic picture of the French linguist, since it reminds of the unflattering statements he made about the Hungarian language and culture in his book *Les Langues dans l'Europe nouvelle* (1918, 1928). But Meillet was in his time a linguist and a figure of French intellectual life whose influence went beyond the frontiers, and his work continues to exert an influence today not only in the field of linguistic research and university teaching of foreign languages in France, but also for Finno-Ugric studies. Despite the fact that, during the years of the First World War, he repeatedly expressed the view that there was little point in the survival of the Hungarian language in the "new Europe", he worked with great consistency and perseverance from the turn of the century onwards to establish a framework for the study of Finno-Ugric languages in France at institutional level. It was largely thanks to his work that the first French chair of Finno-Ugric languages was created in 1931 at the École nationale des langues orientales in Paris.

Bartha Katalin Ágnes

Francia elegancia a magyar színpadon

A tanulmány Prielle Kornélia (1826–1906) művészi életművének néhány olyan elemére épít, amelyek nyomán felfejthetők a címben jelzett franciás elegancia tartalmai. Ennek érdekében a tudatos művészi névalakítását, játszott szerepeinek repertoárját, 1870-es franciaországi tanulmányútját, valamint játékstílusának közönségre gyakorolt hatásának argumentumait sorakoztatja fel. Fő kérdése az, hogy miért válik a franciásság és a francia színházi kultúra az egyik legfontosabb elemévé Prielle imázsépítésének, miközben a nemzeti-egységesítő politikai kontextusban ő nevezhető a *par excellence* magyar nemzeti színésznőnek (aki elsőként kapja meg a Nemzeti Színház örökös tagságát)? Mit is jelentett a francia elegancia a 19. századi francia drámák magyar színre vitelében?

Prielle Kornélia a negyvenes évek közepétől állandóan az érdeklődés központjában állt. A kispolgárság alsó rétegéből származó színésznő apja, Prill József, szíjgyártó mesterként működött Máramarosszigeten, édesanyja, Székely Eleonóra (1800–1843)[1] erdélyi származású volt, és leánya neveltetését igen fontosnak tartotta. *Prill Antonia* 1826. június 1-jén látta meg a napvilágot szülei első gyerekeként, 2-án tartották keresztvíz alá.[2] A máramarosszigeti Borromeo Szent Károly plébánia által őrzött *Keresztelési anyakönyv* II. kötet, 155. oldalán olvasható, hogy keresztszülei: Emericus Olman, Maria Hanker voltak. Anyja Kornéliának szólította, s később bérmaneve is az lett. Hatévesen már tudott olvasni és írni, amire a háznál levő kosztos diák tanította. Nyolcévesen a helyi zárdai iskolába íratták be, ahol olvasáson, íráson kívül némi számtant s főként finom kézimunkák készítését sajátította el. Két év alatt első tanulóként végezte az elemi iskolát, amelyet még három év ismétlés és segédtanítónői időszak követett az anyja akaratából, mivel ekkoriban még nem volt Máramarosszigeten intézményes leány-felsőoktatás.[3] A színház iránti vonzódása visszaemlékezése szerint a máramarosszigeti úri műkedvelő előadások hatására ébredt fel.[4]

Prielle Kornélia még édesanyja életében, 1841 júniusában, 15 évesen lépett először színpadra Szatmáron Tóth István társulatánál. A társulat 1843. áprilisi feloszlása után az anyai ágon rokon Kilényi Dávid színtársulatához szerződött, legkisebb húgával, Lillával együtt,[5] ahol Dérynétől (1793–1872) és később Kántornétól is tanulhatott.

Bartha Katalin Ágnes (1978) – egyetemi adjunktus, PhD, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Színházi Intézet, katalin.agnes.bartha@ubbcluj.ro

[1] Elhalálozásának adatai l.: *Liber Defunctorum ab Anno 1791*. 228. A máramarosszigeti Borromeo Szent Károly plébánia gyűjteménye.

[2] A máramarosszigeti Borromeo Szent Károly plébánia *Keresztelési anyakönyv*e II. kötet, 155. oldal. Köszönöm Blegya-Eiben Gellért úr segítségét.

[3] Lásd: Mályuszné Császár Edit: *Egy színészházaspár élete: Szerdahelyi Kálmán és Prielle Cornélia*. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Bp. 1956. 20. Rakodczay Pál: *Prielle Kornélia élete és művészete*. Singer és Wolfner könyvkereskedése, Bp. 1891. 6.

[4] Rakodczay: *i. m*. 4–10.

[5] Édesanyja halála (1843. febr. 4.) után Kornélia Lilla húgát is magához vitte színésznek előbb Tóth Istvánhoz, majd Kilényiékhez, akik vállalták a kislány nevelését. (Vö. Prielle Kornélia: *Apró visszaemlékezések* (cikk, fogalmazvány, k. n.). Petőfi Irodalmi Múzeum. V. 4713/1025. Darnay K. gyűjteménye.) Nem ismerjük az apa és Kilényi

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-5

1844-ben játszott először a budapesti Nemzeti Színház színpadán, amely 1837-től még Pesti Magyar Színház néven a vidéki társulatok legjelesebb színészeit vonzotta magához, hiszen ez az intézmény vált mértékadóvá a vidéki színjátszás számára.

A korabeli színésznők névhasználatának kontextusában külön érdekességgel bír Prielle névhasználata. Az ifjú színésznő nemesi előnévvel használta egy rövid ideig nevét a negyvenes években: *Corneille Priell De Vuilaux* és *de Vuillaux* formában. Fizetési nyugtáinak aláírásai szerint szinte félhavonta változtatta névaláírását egy rövid időszakban. Időrendben első fennmaradt pesti Nemzeti Színházi félhavi díját (1844. dec. 1–16.), 44 forint 4 kr-t Szigligeti Ede veszi fel „*Priel Nelli* helyett", az 1845. jan. 16–31. között keresett 60 forintos díját *Priell Cornelia*ként írja alá. Az 1845. március 16–31. közötti díját április 1-jén *Priell Corneille*-ként, a következő félhavi díjait április 16-án s majd május 1-jén szintén *Priell Corneille*-ként jegyzi. Június 30-án jelenik meg a francia nemesi előnévvel használt változatú aláírása: *Corneille Priell de Vuilaux.* Augusztus 1-ei aláírása *Corneille Priell de Vuillaux*; 1845. szeptember 16-án csak *Prielle*-ként írja alá. Ezt a formát őrzi meg később is. Leveleit, dedikált fotóit is következetesen Prielle Cornélia, majd 1865-től *Prielle Cornélia Szerdahelyiné*ként írja alá. A sajtó a hatvanas években több ízben Priellként, olykor Prillként jegyzi.

A francia arisztokrata származásról szóló mesét azután ő maga sohasem említette, és valószínűleg el is akarta felejteni, hogy így írta alá a 60 forintos félhavi színházi jövedelmét. [6]

Máramarosszigeti gyerekkori élményeihez tartozott például az özv. Báró Perényi Menyhértné szül. Szaplonczay Mária bárónővel való családi kapcsolatuk.[7] Személyes kapcsolathálójának széles spektrumából három korabeli közéleti szereplővel való kapcsolatára utalunk itt röviden. Bevezetését a jó modor, kultúra és franciás ízlés világába Kuthy Lajos regényírónak köszönhette, aki a korabeli Pest-Buda jeles és népszerű, szellemes társasági embere volt, aki előtt megnyíltak a főúri szalonok is. Minden bizonnyal az ő hatására franciásította nevének is leírását.[8] Az anyakönyv bejegyzése, a Prill nem volt elírás, és apai ágon német felmenői voltak.[9] Prielle-nek Petőfi Sándorral való kapcsolatáról több kortársa is írt, ő maga is megírta emlékeit róla.[10] Gróf Teleki Sándorral való kapcsolatának nyomait levelezésük őrzi. A „vad gróf", író és katona Teleki Sándor (Petőfi, Liszt, Victor Hugo barátja, Bem és Garibaldi tisztje) a pesti színházjegyeket szelídgesztenyével és málélszttel hálálja meg; nagybányai fellépésekor estélyt is rendez számára.[11] Előkelő származású karaktereinek megformálásában, beszédmódjának, mozgásának felépítésében főúri ismeretségeinek fontos szerepük van.

Dávid (nevelőapa) közötti megegyezés, netán szerződés részleteit. A német nyelvű vándorszínjátszás kapcsán ismert néhány olyan megegyezés, amely a színtársulat igazgatója és a szülő között jött létre a gyermekszínész alkalmazását megelőzően. Lásd: Tar Gabriella Nóra*: Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár 2004. 17, 113.

[6] Lásd az 1845-ös Nemzeti Színháztól felvett fizetési nyugtáinak aláírását. OSZK Szt., Fond 4/129; más színésznők névhasználati szokásáról lásd: Kerényi Ferenc: A régi magyar színésznők névhasználatáról. In: *Színek, terek, emberek: Irodalom és színház a 18–19. században*. szerk. Szilágyi Márton, Scheibner Tamás. Ráció Kiadó, Bp. 2010. 139–145.

[7] Ásd:. Prielle Kornélia: *Felekezet nélküli árvaházat létesíteni*. OSZK, Kt., An. Lit. 4946.

[8] Kuthy Lajossal való kapcsolatáról Rakodczay tesz említést meg nem jelent kéziratában: Rakodczay: *Prielle Kornéliáról…*, *i. m.* Kapcsolatukról lásd még: Völgyesi Orsolya: Kuthy Lajos estélyei. *Budapesti Negyed* 2004. 46, https://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/volgyesi.html4.

[9] Lásd a máramarosszigeti *Borromeo Szent Károly plébánia Keresztelési anyakönyvé*t.

[10] Prielle Kornélia: Ismeretségem Petőfivel. *Koszorú* I. évf. 1879. 386–409. Összefoglalóan lásd: Rakodczay: *i. m*. 27–41.

[11] Levelezését lásd: A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Domahidy család iratai C/201. (Az anyagra Egyed Emese hívta fel figyelmemet. Külön köszönöm.) Teleki Sándortól kapott emléklapja a máramarosszigeti

Névhasználata mellett színpadi játékának igen korai jellemzőjévé s egyben stílusjegyévé a franciás elegancia vált. Ehhez a megfelelően elsajátított társasági viselkedésmód mellett a francia társadalmi drámák divatja volt a megfelelő terep. Prielle színházi hírnevét olyan populáris műfajban tudta elérni, mint amilyen a francia társalgási dráma, amely egy bizonyos időszak (1850–1880) színházi konjunkturális terméke és divatjelensége is volt Európa-szerte, és szemben állt a klasszicista-elitista programmal, amely Shakespeare-t, Schillert kiáltotta ki méltó színpadi terméknek a közönségnevelés jegyében.

A változó játékstílus megértésének és leírásának egyik lehetséges módja a játszott repertoár vizsgálata, illetőleg az ezek alapjául szolgáló drámák/szövegkönyvek stílusának hatásvizsgálata a játékra. Hiszen a repertoár sikeres darabjainak a játékmódja befolyással van a többi előadás játékmódjára is.[12] Prielle reportárjának[13] jellegzetes szerepalakításai magukon viselik a korszakonként változó, a közönségízlés és elvárások befolyásolta drámák sajátos problémafeltevéseit és esztétikáját. A negyvenes években a „síró-éneklő játékmód"[14] még érzékelhető a repertoár ezen rétegéhez tartozó darabok előadásain, mely ötvöződik az újfajta romantikus ízlés- és játékmóddal, majd a hatvanas évektől a polgári ízlés határozott érvényesülésével a polgári, társadalmi színmű válik uralkodóvá. A színpaddal/színésszel szemben ennek az ízlésnek az igénye, a valószerű megteremtése fesztelenebb viselkedést és kevésbé mesterkélt beszédmódot érvényesít; a hetvenes-nyolcvanas évek társadalmi drámáinak modern, ideges hősnői újabb fajta egyszerűségével változnak és hatnak.

Abban, hogy a színházi emlékezet „a franciás stílusú polgári szalondarabok kitűnő tolmácsolója"-ként tekint rá,[15] jelentős szerepe van a játszott drámák mellett Szerdahelyi Kálmánnak, első s egyben harmadik férje korabeli színházi presztízsének is, aki számos korabeli francia darabot fordít, s válik ezek számos alakjának remek színpadi alakítójává is. A színpadi társalgás jeles mestere maga Prielle Kornélia volt, együtt Szerdahelyivel. A különböző külföldi vendégjátékok és tanulmányi utak játékára tett befolyását is fontosnak tekintjük. Prielle rendszerint végignézte a külföldi vendégjátékokat, látta Felix Rachelle-t, Adelaide Ristorit az ötvenes években, a későbbiekben a meiningenieket, Sarah Bernhardtot, Coquelint, Eleonora Dusét. [16] Férjével, Szerdahelyi Kálmánnal az akkori Nemzeti Színház intendánsának, gróf Zichy Antalnak megbízásából keltek útra nagyobb külföldi színházak működésének tanulmányozása végett. 1870 decembere és 1871. május végéig tartó útjuk során a Julius von Platen intendánssága alatti drezdai Szász Királyi Udvari Színházat, a lipcsei két városi színházat (amelyeknek bérlője ekkor a bécsi Burgtheater korábbi igazgatója, Heinrich Laube volt), a Berlini Udvari Színházat, májusban a párizsi Vadeuville Színházat, a Théâtre de l›Athénéet, a Théâtre Française-t látogatták.

református egyház Prielle Kornélia-gyűjteményében. 1884-ben Prielle tiszteletére nagy estélyt rendezett Teleki gróf Koltón. *Budapesti Hirlap* 1884. júl. 31.

[12] A tézist Kerényi bizonyította az érzékenyjátékosított Hamlet-előadások játékmódjának elemzésével. A18. század végére, a 19. század elejére jellemző síró-éneklő játékstílusa és színpadi gyakorlata érzékenyjátékosít és egyneművé mos bizonyos figurákat. Kerényi Ferenc: A *színjátéktípusok történeti leírásának elmélete és gyakorlata.* Magyar Színházi Intézet, 1975. (Színházelméleti Füzetek 2.)

[13] Czenner Mihály: *Prielle Kornélia: Emlékbeszéd és adattár.* Színháztudományi és Filmtudományi Intézet, Országos Színháztörténeti Múzeum, Bp. 1967.15–16.

[14] A síró-éneklő játékstílus elnevezés Bajza Józseftől származik. Bajza József: Dramaturgiai és logikai leckék, magyar színbírálók számára. *Kritikai Lapok* VII. évf. 1836. 33–145. 63.

[15] Székely György (szerk.): *Magyar színházművészeti lexikon*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 625.

[16] Lásd még Mályuszné Császár: *Egy színészházaspár élete…* 264–265.

Szerdahelyi a színházak belső működését is tanulmányozta, és előadásokra együtt jártak. A játékmódot tekintve mindkettejük meghatározó élménye a párizsi Théâtre Française színészeinek játéka volt, amelyet mesterkéltségmentesnek és tökéletesen természetesnek írtak le.[17]

A színésznői névhasználatok kontextusában a kutatás tisztázta a színésznői imázsépítésnek kreált voltát, e legenda szerint francia felmenői lettek volna a művésznőnek. Ez a kreált franciásság azonban játékmódjának performatív velejárója lett, hiszen személyes repertoárjának nagyobb részét a francia társadalmi drámák nőalakjai képezték, s részben névhasználatának köszönhetően színházi közönsége úgy érzékelte, hogy játékában valódi franciásság érvényesült. Kiterjedt vendégjátékai révén, amelyek szinte teljesen lefedték a korabeli vidéki színjátszás állomáshelyeit, külön vonzóerőt jelenthetett neve.[18] A 19. századi Magyarország a lakosság etnikai viszonyait tekintve Európa legtarkább népességű országaként[19] arra is lehetőséget adott számára, hogy idegen hangzású neve és nemzetközi műsora révén a többnyelvű városokban növelje népszerűségét. Szerdahelyi újvidéki fellépésükről írva, megjegyzi, hogy a szerbek azt hitték, hogy igazi francia színésznő, aki azért tanult meg magyarul, hogy a magyar színészetet kedveltté tegye.[20] Prielle vendégjátékul a Nemzeti Színházban is játszott kedvelt szerepeit vitte el. Kiváló jellemszínészként kiemelt szalonszínésznői szerepköréhez kapcsolódó szerepei mellett – amilyen ifj. Dumas Gauthier Margitja, Brue Susannne szerepe Victorien Sardou *Utolsó levél* c. darabjában, Leonora Falconieri bárónő szerepe Feuillet Octave *Delilla* c. darabjában, Rys asszony Dumanoir *Csacska nők*jében, Leonie George Sand *Villemer Marquis* c. darabjában, De Thautzettené ifj. Dumas *Denise*-ben vagy Reville hercegnő szerepe Pailleron *Ahol unatkoznak* c. vígjátékában – remekül és ellenállás nélkül játssza a pazarló bankárnét, Fourchambeault-nét (Augier: *Fourchambeault család*), a divatbolond Menneville márkinőt (Scribe- Legouvé *Tündérujjak* c. darabjában), a megőrülő Cora szerepét (Belot *47. czikk* c. darabban). Szalonalaknak kevésbé mondható szerepet is több ízben alakít, mint a vidéki Bannainét (Szigeti József *Rang és mód*) vagy Ördög Sárát (Tóth Ede *Toloncá*ban).

A fiatal özvegyeket, szalonkirálynőket, a csupa szépséget, bájt és előkelőséget hozó Prielle sikerre vitte Rákosi Jenő *Aesopus* darabjának Trunduzia groteszk vénlány figuráját. Ugyanúgy nagy visszhangot kelt a franciás dramaturgián nevelkedő Csiky Gergely több alakjának megformálása, mint amilyen a szabadságharcos-, vértanúhalálból csúfot űző és azt megélhetésre használó, magát szent özvegynek kiadó, de voltaképpen szélhámos Szederváry Kamilla alakja a *Proletárok*ban vagy az időskori nagymama figurája Csiky azonos című drámájában.

[17] Uo. 191–197. Itt idézi Szerdahelyi gróf Zichy Antalhoz írott levelének következő passzusát: „Szeretném idehozni a mi színészeinket, hogy lássák: mint lehet handabanda nélkül hatással játszani… A mit Lipcsében és Berlinben láttam, az mind kis Miska a Française-hoz képest". 196.

[18] Bartha, Katalin Ágnes: *Prielle Kornélia bejátszott terei* In: *Dulce et utile: Tanulmányok Pintér Márta Zsuzsanna 60. születésnapjára,* Szerk. Körömi Gabriella, Kusper Judit, Verók Attila. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, Eger 2021. 15–42.

[19] Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle* XVII évf. 4. szám 1974. 513–536.; T. Sápos Aranka: A Tőketerebesi járás etnikai összetétele a dualizmus korában I. A dualista Magyarország etnikai megoszlása. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* IV. évf. 2002. http://epa.oszk.hu/00000/00033/00009/tsapos.htm. (Letöltés: 2023. jan. 27.)

[20] „Prielle Kornéliáról bámulattal beszélnek, s van, a ki nem is hiszi, hogy magyar színésznő, hanem franciás nevéből azt következteti, hogy valami jeles francia művésznő tanúlt meg pár szerepet magyarul, csak azért, hogy itt a szerbek közt a magyar színészetnek hitelt szerezze. Persze a lapokból tudhatnák, hogy ez nem így van, de itt magyar lapot nem olvas húsz ember, a szerbek közül meg talán egy sem." *Fővárosi Lapok* (1869. jún. 24.) 566.

Játékstílusának, játékmódjának hatása nem függetleníthető a *hírnév* kérdésétől. Egy színészpálya és életmű hatástörténetét tekintve a játékmód milyensége s ennek egyéni stílusjellemzői erőteljesen személyesek is, de ugyanúgy a közösségi, társulatban működő alkotások és egymásra hatások hozadéka.

Rakodczay Pál Prielle *stílusmeghatározó egyéniségét* az önálló szellemű színművészetével magyarázta, amely teremtő és nem majmoló: „az a művész, ki az életből és színpadról elvont tapasztalatoknak okait is kutatta, képes tanítani, a nélkül, hogy személyesen érintkeznénk vele. Ilyen oktatója jelenleg nem egyeseknek, hanem az egész magyar színészetnek Prielle Kornélia. Utánozzák őt is társnői. Valamennyi többé-kevésbé utánozza, ha grófnőt játszik. Épen úgy kérdezgetnek, mint ő, pl.: ugygyee? nemdee? iggaasz? (sic). Vagy ahogy néha szintelenül csicseregve közép hangon kezdve, magasra emelkedve s mélyre szállva alá kérdezi: – Ugy-e megbocsátja ön ezt nekeem? Vajha ne ezt utánoznák, hanem tanulnának tőle. Mentűl jelentékenyebb a művész, annál kevésbé szabad utánozni. Mert egy nagy művésznél mindig készen találjuk mindazt, a mit – ha eredeti alkotók akarunk lenni, – magunk vagyunk kötelesek megteremteni”.[21] Korábbi vizsgálat bizonyította, hogy gesztustára, hanghordozása, invenciózus jelmezei és kiegészítői határozott újítóra vallottak, ami korábbi konvenciókat olykor merészen és határozottan átértelmezett és színpadon újjáalakított.[22] Az Augier *47-ik czikk*beli prielle-i Cora karaktere egy komfortzónából kitörő szerep. A szalonszínésznői szerepkörből való kitörés egyben a Paulay-féle nemzeti színházi eszményi realizmusából kitörő s azt újraértelmező kísérlet. A szélsőséges helyzetnek, a megőrülés szcénájának színpadra vitele, az időleges észvesztés momentumainak megcsináltsága (a kritikák szerint) azzal, hogy a félelemmel és rettegéssel övezett klinikai betegség szindrómáit testileg produkálta, egyben a színpadon megengedett gesztushangvilág bevett normáit is kiterjesztette, s a befogadás *curiositas*-karakterét erősítette fel.[23]

A közönségre tett hatását, befolyását, divatdiktáló szerepét kortársai sem tagadták.[24] A sajtóban nemcsak stílusmeghatározó alakításai miatt volt a neve olvasható, hanem gyakran említették a báli beszámolókon is kiemelkedő ízlésről tanúskodó divatos ruházatát.[25]

Színpadon és azon kívüli önreprezentációs stratégiái révén is jelentős mértékben vett részt a performativitás normáinak átalakításával az új típusú női szerepek formálódásában.

[21] Rakodczay: *Prielle Kornélia élete…* 123–124.

[22] Ifj. Dumas Gauthier Margit karakterének megformálásáról, valamint Eugene Scribe, Ernst Legouvé: *Tündérujjak* színművének visszhangjáról lásd Bartha Katalin Ágnes: Színészkonstrukció és szerepkör: a szalonszínésznőség szubjektivitásai. *Certamen* 7. EME, Kvár 2020. 149–170.

[23] Cora alakításának rekonstrukciójáról részletesen a következő tanulmányban írtam: Szenvedély által vezérelt kor- és kórkép a 19. századi színpadon. *Certamen* 9. 2022. 109–132.

[24] Náday Ferenc szerint „ő irányította a divatot; ha valami új szabású ruhában jelent meg a színpadon, akkor már a második előadáson ott ültek a város szabónői, hogy lemásolják. Nemcsak a közönség látott ilyen divatirányítót benne, hanem a kolléganői is”. Bálint Lajos: Egy színésznő háromszáz szerepe. In: uő.: *Karzat és páholy*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1967. 63.

[25] Budapesten a Redout-ban tartott 1875. januári díszes orvosbálról készült beszámoló (amely sorban közli a jelentősebb hölgy résztvevők nevét és öltözékét) részlete jól érzékelteti Prielle toilette-jének kiemelt helyét egy elitbálon: „és most tartsunk egy kis szünetet, mert oly öltözék előtt kell megállnunk, mely herceg Odescalchinétől [Odescalchi Gyuláné viselte a házi anya tisztjét] kezdve minden műértő szemét lebilincselte: gyönyörű fehér selyem uszályos ruha előtt, melyen elöl két rojtos fehér-fekete sáv futott keresztbe, ugyanolyan színű derékkel és alul egy sor rakott fodorral, s eme tündérujjakkal varrt ruha fölött mosolygó fejről leomló fürtökbe hanyagul néhány szál fehér kamélia volt tűzve, annyi bájjal, annyi disszel, a mennyire csak a viselőjének: Prielle Kornélia asszonynak izlése képes”. *Fővárosi Lapok* (1875. jan. 21.)

A prielle-i játékstílusnak, amelyet konkrét játékalkalmak teremtettek meg, sokféle összetevői mellett a szalonszerepekre jellemző úri modor és hamisítatlan főúri légkör vált egyik jellemzőjévé, és egyben egy olyan kreált franciásság, amely játékmódjának performatív velejárójává vált, s amelyben a közönség a gyakori párizsi színpadi helyszínek mellett valódi párizsiasságot érzékelt, amely várost Walter Benjamin a 19. század fővárosának nevezte egy jól ismert esszéjében. A század hatvanas éveitől Párizs vált a nyugati világ fővárosainak, s így Budapestnek is, abszolút viszonyítási alapjává boulevard-jaival, passzázsaival és világkiállításaival az élet minden aspektusa nyilvános szemlélés tárgyává vált.

French Fineness on the Hungarian Stage

Keywords: acting style, French theatre culture, 19th century, Hungarian stage, Kornélia Prielle

The study builds on some of the elements of the artistic oeuvre of actress Kornélia Prielle (1826-1906), which allow us to unravel the content of French elegance indicated in the title. In order to do so, it considers her conscious choice of stage name, the repertoire of roles she played, her 1870 study trip to France, and the arguments for the impact of her style of acting on the public.

The main question is: why did Frenchness and French theatre culture become one of the most important elements in Prielle's image-building, whereas in the national-unifying political context she can be called the Hungarian national actress par excellence (the first to be awarded a permanent membership of the National Theatre)? What did French elegance mean in the Hungarian performance of 19th century French drama?

Egyed Emese

Voltaire és Fekete János gróf levelezése
Kritikai rekonstrukció

Voltaire (1694–1778) kiterjedt és lankadatlanul elevenen tartott kapcsolatrendszere tagadhatatlanul hozzájárult népszerűségéhez és eszméi ismeretéhez Európa-szerte. Noha műveinek kinyomtatása és terjesztése a Habsburg Monarchiában tilos volt, különböző nyelvű kéziratos másolatokban, névtelen vagy álnéven kiadott nyomtatványokban olvasták írásait, ezt bizonyítják a közép-kelet-európai Voltaire-recepcióra vonatkozó kutatások nyomán egyre több helyen felbukkanó, teljes vagy töredékes Voltaire-művek, fordítások is.[1] (Azon csak csodálkozni tudunk, hogy az úgynevezett Köztes-Európa fordítástörténete megírásakor a Voltaire-recepció nem volt kérdés.)[2] A magyar kutatók közül újabban Bárdos Miklós Fekete gróf Ligne herceggel való kapcsolatát értelmezte,[3] Penke Olga *„Az olvasás szörnyű veszélyei.” Rejtőző kéziratos Voltaire-másolatok feltárása Adalékok Galánthai Fekete János pályaképéhez* címmel adott hírt a jelenleg a szegedi Szegedi Tudományegyetem könyvtárában található és a galánthai Fekete János gróf által összegyűjtött Voltaire-anyagról.[4]

A tudósok levelezésének vizsgálata a fennebb említett kapcsolatrendszerek feltárását immár több mint egy évszázada segíti; a 18. századi szerzőkre vonatkoztatva ez az írók levelezését is jelenti. A magyar szerzőkre vonatkozóan például Kazinczy Ferenc levelezésének kiadását a Magyar Tudományos Akadémia vállalta a 19−20. század fordulóján, és még korunkban is jártultak újabb kötetek a sorozathoz.[5] A külfölddel való kommunikálás ebben az időben részben még latin nyelvű, de a francia és az olasz, kisebb mértékben az angol is számításba jöhet a levelezésben.

Nem újdonság Fekete János gróf (1741−1803) idegennyelv-ismeretéről szólni. Verseiről Henry Tronchon értekezett,[6] többnyelvű levelezése ma is tanulmányozható a Magyar Nemzeti

Egyed Emese (1957) – irodalomtörténész, professor emerita, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, egyedemesek@yahoo.com

[1] A magyarországi Voltaire-recepciónak a fordítások összegyűjtésére vonatkozó feladatát Penke Olga (1946-2022) vállalta.

[2] Ezek egyik nemzetközi összefogással létrehozott szintézise: *Histoire de la traduction littéraire en Europe médiane. Des origines à 1989*. Sous la direction de Antoine Chalvin −Jean-Léon Muller−Katre Talviste et Marie Vrnat-Nikolov. Rennes 2019. A kötetben egyszer fordul elő a filozófus neve – bizonyára azért, mert az egykori szovjet befolyás alatt levő európai országokra kiterjedő és Franciaországban kezdeményezett projektben Voltaire „nem volt kérdés”.

[3] Bárdos Miklós: Le Comte Janos Fekete de Galanta, disciple hongrois du Prince de Ligne. *Nouvelles Annales Prince de Ligne* XIII. évf. 1999. 189–215.

[4] *Magyar Könyvszemle* 78477155.pdf (core.ac.uk)

[5] Kazinczy Ferenc: *Levelezés XXIV. kötet* (Harmadik pótkötet). S. a. r. Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó/ Debrecen University Press 2013; Kazinczy Ferenc: *Levelezés. XXV. kötet (hivatali levelezés)*. S. a. r. Soós István. Debrecen 2013.

[6] Henri Tronchon: „Les oevres posthumes de Jean Fekete de Galántha, voltairien de Hongrie”. *Revue des études hongroises* 1934. 71–100.

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-6

Levéltárban, ezt – a nyelvhasználatra koncentrálva – alapos tanulmányban Claude Michaud ismertette.[7]

Hogy Fekete Voltaire-rel is váltott leveleket, azt sokáig a gróf költői hazugságának tekintették mind a kortársak, mind a Voltaire-kutatók. Monográfusa, Morvay Győző nem vonta kétségbe a levelező kapcsolatot.[8] Ténynek tekintem ezt a levelezést, és komolyan veszem az elérhető forrásokat, bízva abban, hogy sikerül hihető írásos dialógus modelljét rekonstruálnom. Kutatásom célja, hogy egy folyamatra rávilágítsak, amelyben az előítélet felől, a Voltaire-szövegkiadások és francia–magyar kulturális kapcsolatok vizsgálata során közeledünk az értelmiségi kapcsolathálózatban tényleges jelen levő, sőt igen aktív többnyelvű magyar szerző megismeréséhez, látjuk a lehetőségét elismertségének is összes művei kiadása révén.

A 18. században az európai irodalmi értékrend elsősorban a klasszikus ókorra, másodsorban a középkor tudós szerzőire és csak harmadsorban vonatkozott a francia klasszikus, kisebb arányban a korabeli szerzőkre. Magyar írói hierarchiáról ekkor aligha beszélhetünk. Gyöngyösi Istvánt, Zrínyi Miklóst emlegették, ha csak egyes mondásaikat ismerték is. Bod Péter ugyan elkészítette *Magyar Athenas*át, és közre is bocsátotta, Benkő József is kiadta *Transylvaniá*ját, amelyekben tudós könyvszerzők neve is szerepelt, de ezek korabeli recepciója nem volt széles körű. A magyar írók kanonizációját ténylegesen Kazinczy Ferenc befolyásolta publikációival, de még inkább hatalmas levelezésével, a magyar irodalom történeti képe és Pantheonja szempontjából számolnunk kell továbbá az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság hatásával is, az Erdélyi Muzéummal (1814–1818), aztán a reformkori pesti triásznak nevezett Vörösmarty, Bajza és Toldy működésével, a Kisfaludy Társaság és vele párhuzamosan a Magyar Tudós Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia szerepével.

Gróf galánthai Fekete Jánost magántitkárán, Mátyási Józsefen (1768–1849) kívül, aki maga is verselt, hazájában inkább azok értékelték, akik szűkebb környezetéhez tartoztak.[9] A magyar irodalomtörténet-írás mostanában újra értékelni kezdi a fordításkultúrát és a kultúrákat, nyelveket összekapcsoló irodalmi fordításokat. A fordításműveknek valamilyen mértékben a magyar irodalomhoz is való rendelése nem bevett szokás, az írói pályavizsgálatba ugyan bevonják a fordítói munkát, de a fordításműveken túl terjedő, egyéni fordítóiprogram-jellegű teljesítményeket inkább intézményekhez rendelik – ilyen lenne Vörösmartyék Shakespeare-fordítása a Magyar Tudományos Akadémia programjában, vagy az Erdélyi Színjátszó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság esetében Barcsay László, illetőleg K. Boér Sándor drámafordítói munkássága.

Fekete gróf a hagyományokhoz híven fordított az ókori klasszikusoktól – csakhogy Ovidiustól éppen egy *Ars Amatoria*-részletet (ebben is Voltaire-t követte). Fordított francia libertinus szerzőktől verseket, németből drámát, próza- és versszövegeket – többnyire részleteket –, drámát (operalibrettót), olasz nyelven publikált. Magyarul pályája utolsó másfél évtizedében verseket írt (ezeket nem próbálta publikálni), és a magánleveleken kívül egy-két esszét (történelmi eszszétöredékét – *Magyarok történetei* – Biró Annamária közölte[10]).

[7] Claude Michaud: Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén - Fekete János gróf levelezése. *Századok* 1983/3. 558–599.

[8] Morvay Győző: *Gróf galánthai Fekete János 1741-1803*. Bp. 1903.

[9] Kivételnek számít Csokonai Vitéz Mihály, aki szeretett volna személyes kapcsolatba is kerülni a gróffal. Lásd Mátyási József Csokonainak írt levelét, Fót 1803. május 30. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés*. Kiad. Debreczeni Attila. Bp. 1999. 267–268

[10] Biró Annamária: Magyarok történetei. *Erdélyi Múzeum* LXXIII. évf. 2011/3. 170–178.

Gróf Fekete János életrajza címszavakban

A gróf gyermekkora a Fekete- és Niczky-birtokokon telt. Diplomata pályára készítette apja, Fekete György országbíró. Bécsben a Theresianumban tanult, 6 évet töltött Triesztben, szabadkőműves kapcsolatait idegen nyelvű levelezés tanúsítja. A császárvárosba visszatérve katonatiszti rangot vásárolt, rangemelését zavaros pénzügyei is akadályozták. Részt vett a pozsonyi országgyűlésen 1790/91-ben Arad megye követeként. Eszterházy Mária Franciskával kötött, rövid ideig tartó házasságából született Ferenc nevű fia, akivel a Fekete családnak ez az ága kihalt. Élete állomásai közül megemlítjük – főleg a kortársaira kevéssé jellemző világlátottság hangsúlyozása miatt – Milánót, Párizst, Brünnt, Fótot, Pestet, Szentannát (Arad megyében). Kedvelte a színházat, az operát. Művei kiadását Charles-Joseph de Ligne herceg (1742–1814) támogatta.

Úgy látjuk, az íróember megítélése Fekete János esetében kíváncsiság helyett előítéletességet jelentett. A gróf gesztusait gyanakvás és lenézés kísérte, a magyar irodalomtörténet többnyire egy anekdotával intézte el francia irodalmi kapcsolatait. Ez a „kritikai tradíció" így szól: „Voltaire megállapítja [Fekete Jánosról]: Bora jobb, mint verse." Magának a kapcsolatnak tényleges tétje senkit nem érdekelt, Fekete magyar nyelvű munkássága kevés kivétellel ma is kéziratban olvasható, a 20. századi töredékes közlések jobbára visszhangtalanok maradtak. Kötetei név nélkül vagy írói neveken jelentek meg: *Die Buchstaben… Bruchstucke über was sie wollen; Tableaux mouvants de Vienne* (németül, átdolgozás 1921); *Mes Rapsodies ou recueil de differents essais de vers et de prose*…Geneve, 1781 (par un Cosmopolite). Kisnyomtatvány formában is megjelentek udvarlóversei.

Munkái révén ismertebb lett Magyarországon kívül, mint hazájában, ezt a kiadványait támogató személyek okán állíthatjuk (ilyen volt Ligne herceg),[11] vagy a levelezését olvasva.

A levelező felek: egy gazdálkodó filozófus és egy verselő magyar főnemes

Voltaire már korában (1750–1786) ismertté vált; kedvelők és ádáz ellenségek csoportjaiba sorolhatjuk azokat, akik tudomást vettek munkáiról. Tény, hogy kihasználta a nyomtatott sajtó és a személyes kapcsolatok lehetőségeit. Franciául írt elsősorban, de levelezésében használta az olaszt és az angolt is.

Fekete János grófról nem csak más mondta, hogy kozmopolita. Tény, hogy máig nem lett része a magyar irodalmi kánonnak, egy anekdota szereplője inkább. Korában excentrikus viselkedése volt hírértékű. Szabadkőművessége, francia, német, olasz publikációi, levelezése inkább egy virtuális irodalmi respublika tagjának mutatják, nem valamely magyar írócsoporthoz tartozóként.

Fekete János első, Voltaire-hez intézett levelének (1767.06.09) utóirata: [12]

[11] József nádort és feleségét köszöntő versét Ligne herceg műveinek *Mélanges littéraires* című sorozatában közölte. *Mélanges littéraires 1796-1808*, a vers olvasható még: Rosta Lívia*: Galánthai Gróf Fekete János kiadatlan francia költeményei*. Pécs 1933. 21.

[12] A levélrészletek magyar változatát e tanulmány szerzője fordításában közöljük.

> Közben engedje meg, hogy e levél lehetőségével élve részt vegyek egy Önhöz és az emberiséghez annyira méltó cselekedetben, képességeimhez mérten részt vállalva a Sirven család terheiből, e szerencsétleneket a babona pallosa kíméletlenül sújtja egy olyan században, amely, úgy tűnt, eléggé felvilágosult ahhoz, hogy csapásaitól megvédjen bennünket. Ez a család, Uram, bizonyára a legkegyetlenebb nyomorban tengődne Ön nélkül, aki mert menedéket és elég erős védelmet nyújtani neki, és példájával néhány királyt is erre ösztönzött, ami végtére az életet jelentette a család számára ebben a helyzetben. Kérem, juttassa el részemről a Sirven családnak ezt a csekélységet – mint egy olyan magánszemélytől, akit boldoggá tesz, hogy fölöslegét az üldözött ártatlanság hasznára fordítsa.[13]
>
> A levél aláírása: L'Inconnu (Az Ismeretlen)

Itt emlékeztetünk arra, hogy Voltaire a Sirven-ügybe hathatósan beavatkozott, Beaumont püspök, a Parlament által kinevezett ügyvéd adminisztratív eljárása következtében (1777) Pierre-Paul Sirvent, akit leánya meggyilkolásával vádoltak, csak a perköltség terhelte. Ezt a családot kívánta Voltaire közbenjárásával Fekete János anyagilag segíteni.

Levelezőtársa volt Fekete gróf Voltaire-nak vagy sem?

A korai Voltaire-levélgyűjteményekben Fekete nevű feladó szerepel, ez a név aztán egy időre eltűnik az ilyen kiadványokból (a Fekete nevet álnévnek vélik a közreadók), aztán mint le comte Fékété vagy János Fekete ismét bekerül a levelezéskötetekbe. Fekete János nyomtatott művei írói nevesek/"álnevesek": a *Die Buchstaben* Alethophilos néven jelenik meg, az *Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne* „vázolója" „egy kozmopolita", a *Mes Rapsodies* szerzője: *** gróf…

Élete végén a gróf magyarul írt verseket,[14] leveleket, ezekben kulcsot adott álneves, korábbi műveihez.

A Voltaire által írott levelek Fekete János kötetében *Mes Rapsodies ou Recueil de differents essais en vers et en prose du comte de* *** (Geneve 1781) és kisebb részben másolatban maradtak fenn. Az egyetlen kivétel a rövid vers, amelyben Voltaire „a hunok származékának" a *Les Scythes* dráma iránti érdeklődéséről tűnődik – és a barbárság jelentéséről.

Levelek sora

Számításaink szerint Fekete gróf kilenc levelére Voltaire hét levélben válaszolt. A levélbarátság kezdeményezője (1767 júniusában keltezett levelével) a gróf, az utolsó, kapcsolatzárónak tekinthető levelet (1769-ben) Voltaire írta. A leveleket, mint említettük, a gróf közölte

[13] Permettez, en attendant, que j'en profite de celle ci pour participer à une action si digne de vous et de l'humanité, en soulageant selon mes facultés les Sirvens, ces malheureux que le glaive de la superstition persécute avec atrocité dans un siècle qui paroissoit etre assez éclairé pour nous mettre à l'abri de ses coups. Cette famille languiroit sans doute dans la plus cruelle misère sans vous, Monsieur, qui daignâtes lui accorder un azile et une protection assez puissante pour entrainer celle de quelques Rois que vôtre éxemple a animé à l'être en effet dans cette occasion. Daignez remettre aux Sirvens cette bagatelle de la part d'un particulier qui se croit trop heureux d'employer son superflu à secourir l'innocence persécutée. (9.06.1767)

[14] *Fekete János Magyar Munkáji*. MTA Könyvtár Kézirattára K 684.; Uo. *Régi és újabb írók 4r. 353.*

Mes Rapsodies című, Voltaire halála után publikált anonim kötetében, először a Voltaire által küldötteket, majd sajátjait (a keltezést nem minden esetben tüntetve fel).

Ezeket a 18. századi, elképzelésünk szerint Fekete által „sajtó alá rendezett" vagy legalább az ő hozzájárulásával közölt szövegeket egybevetettük a Voltaire-művek kritikai kiadásainak anyagával. (A Bestermann kezdeményezte angliai vállalkozást[15] francia nyelven és némileg – főleg a jegyzetanyagot – kibővítve a Gallimard Kiadó tette közzé.) Ezekből alakítottuk ki a dialógus elvét szolgáló sorozatunkat, tudomásul véve, hogy a Fekete János gróf által írott levelek eredetijéhez maguk a kritikai kiadások sajtó alá rendezői sem fértek hozzá.

A címzett Voltaire:
– *D 14220* 1767. június 9.
– *D 14260* 1767. július 7.
– *D 14275* 1767. július 14.
– *D 14462* 1767. október 1.
– *D 14505* 1767. október 29.
– *D 15137* 1768. július 10.
– *D 15268* 1768. október 20.
– *D 15389* 1768. december 26.
– *D 16008* 1769. november 23

A címzett Fekete János gróf:
D 14236 1767. június 24.
D 14357 1767. augusztus 12.
D 14498 1767. október 23.
D 14916 1768. április 4.
D 15314 1768. november 14
D 15460 1769. február 3.
D 16010 1769. november 27.

A gróf sokáig sürgette Voltaire-t, hogy mondjon véleményt francia nyelvű verseiről, és végül ki is „csikart" egy részletes és szigorú bírálatot a *Sur le mariage* (A házasságról) című verséről. Fekete válasza önérzetes és határozott írói véleményről vall. Vállalta verses művei szabálytalanságát, tudta, hogy nem anyanyelven ír, és hogy számára sajátos nyelvi játék a francia poézis. A gondolkodás szabadságára utalt élőbeszédszerű verselése és többnyire esszészerű szövegekből álló prózája is.

A párizsi Voltaire-kéziratok jelenleg a Francia Nemzeti Könyvtár Különgyűjteményi részlegén találhatók, a könyvtár belvárosi részlegén, a Mazarin-palotában. Egyes darabjaikat vagy a korabeli másolatokat a genfi Voltaire-múzeumban vagy egyebütt, például a szentpétervári Voltaire-gyűjteményben őrzik.

[15] *The Complete Works of Voltaire. Correspondence and Related Documents. XLVIII. List of Letters: Alphabetical by Correspondents.* S. a. r. Theodore Bestermann. Oxford 1976.

Levélmellékletek

A levelek udvariaskodások és köszönetnyilvánítások hol távolságtartó, hol bizalmas, sőt játékos stílusban. Külön értéket képviselnek a mellékletek. Ezek közül tudunk a gróf legalább kétszeri komoly tokaji borküldeményről, a Sirven család megsegítésére küldött összegről és Fekete francia verseiről, esszéjéről (*Lettre d'un réformé protestant…).* Voltaire leveleinek is voltak mellékleteik: a *Lettre d'un amant de Bâle..* című antiklerikális pamflet és a *Les Scythes* tragédia bizonyítottan eljutott a magyar szerzőhöz. Maga az elküldött drámaszöveg lappang. Kisebb prózaküldeményekre is utal Voltaire Fekete grófnak címzett leveleiben. Abban a kéziratos anyagban, amely Fekete hagyatékából a Magyar Nemzeti Levéltárba került, ilyen szövegek nem találhatók, sem Voltaire-autográfiák.

A kanonizált Voltaire-kiadások (például C*orrespondance*: Bestermann,[16] Gallimard, 1983.) a levélmellékleteket külön kötetben és csoportosításban közlik. Ez nehézkessé teszi a levélintenció rekonstruálását és a levéldialógus megértését is akadályozza.

Pedig a források egybevetése meglepő eredményekkel járhat: Voltaire például álneves pamflet írására kéri magyar levelezőtársát. Fekete gróf 1767. október elsején datált levelében (válaszként) a következő áll:

> Fordítsuk a szót Marquis de Miranda levelére, amelyet ön volt szíves nekem elküldeni; a dicséreteket, amelyekkel ön megtiszteli a gyenge vázlatokat, ki kellene érdemelni, hogy a cáfolatot annak rendje s módja szerint elkészítsem; de a szerény veréb mérheti-e magát a sashoz, és emberem (?) elővigyázatlanságból nem adott felhatalmazást arra, hogy elveszítsem azt a kevés elismerést, amellyel ön talán irántam viseltetik. Igaz, hogy volt szerencsém Hollandiában való utazásom idején személyesen megismerni Marquis de Miranda urat, örömömre szolgál, hogy elég jó gondolkodása módját képes voltam eléggé megérteni, ahhoz hogy felmérjem, mennyire fel fogja háborítani a bázeli Amman hitetlensége és csípős nyelve; a márki úr ugyancsak ragaszkodik vallásához, és éppen eléggé ismeri hazáját, hogy ne bosszantanák a szitkok, amelyeket az Amman ennek vagy amannak osztogat; ha a bázeli különös értelmével bírnék, nem esnék nehezemre a márki nevében való válaszadás. De mivel ilyennel nem rendelkezem, hallgatnom kellene, és ez bizonyára a legbiztosabb álláspont lenne: de ügyem helyességére büszkén úgy vélem, Erembolt urat képes leszek megcáfoni [az övével] végtelenül összemérhetetlen fegyverzetben is…[17]

[16] A Voltaire-levelezés első megbízható kiadása: *Voltaires Correspondance*. 107 kötet. S. a. r. Bestermann. 1953–65. A köteteket franciára fordított jegyzetekkel ellátva a Gallimard Kiadó publikálta. Itt a megfelelő kötetek: 8, 9 és 10.

[17] Az eredeti francia szöveg a következő (Fekete János francia ortográfiájával):

Venons à la lettre du Marquis de Miranda, que vous avés la bonté de m'envoyer ; il faudrait mériter des éloges dont votre indulgente bonté comble de faibles esquisses, pour pouvoir la refuter comme il faut; l'humble passereau osera-t-il se mésurer à l'aigle, & mon home ne m'a-t-il pas engage par son imprudence, à perdre le peu de bonne opinion, que vous avés peut-etre de moi. Il est vrai qu'aïant eu le plaisir de connaître M. le Marquis de Miranda particuliérement, pendant mon voïage de Hollande, je me flatte d'avoir assés bien saisi sa façon de penser, pour savoir , combien il sera indigné de l'impiété & de la causticité de l'Amman de Bâle; Monsieur le Marquis est trop attaché à sa religion, & connait trop bien son païs, pour ne pas etre outré des injures de l'Amman dit à l'un , & à l'autre; si j'avais le genie supérieur du Bâlois, je ne serais pas embarassé de répondre au nom du Marquis. Ne l'aïant point il faudroit me taire, & ce serait sans doute, le parti le plus sûr; mais fier de la bonté de ma cause je crois pouvoir combattre Monsieur Erembolt mème à armes infiniment inégales… (1767. október 1.) (271–272)

A gróf tehát nem éppen a várt módon, de megoldja meg a feladatot: szerephelyzetből fogalmaz deista ízű esszét: Egy protestáns tiszt levele… Gróf Úrnak, barátjának (*Lettre d'un officier protestant réformé a M. Le Comte… son ami*); ez a szöveg a *Mes Rapsodies* című kötetben olvasható. Az esszé egy deista imádságot is tartalmaz, a levél végén pedig magyarázat áll:

> ezt az imádságot a protestáns templomokban is elmondom, mert a kétféle vallás(felekezet) között nincs különbség, csak annyi, hogy a katolikusoknál jobban szórakozom a formaságok nevetséges volta miatt, ilyenek a mi vallásunkban nincsenek.[18]

Névhasználat, utalásos jelleg, levélmellékletek (dialogikus jelleg, közös nyelv)

Egymásnak is gyakran írtak álneves leveleket. A szerzői „rejtőzködés" ellenében hatnak azonban egyéb források (Fekete gróf írói hagyatéka, a Voltaire-levelezés kéziratos darabjai).

Voltaire 1767 aug. 12-i, Fekete Jánosnak írott levelét mint RATEIVOL CATHOL. ROMAIN írja alá (vagyis Ratheivol római katolikus – ahol a RATHEIVOL a Voltaire anagrammája. Ehhez a levélhez mellékletet csatol: *Copie de la lettre d'un Amman de Bale, a M. Le marquis de Miranda, Camerier Major du Roi* . Az (aláírás:) Erimbolt, d'Espagne, du 11 aout 1767. [19] 1768. július 10.

Fekete János gróf).1738–1803 közt németül, franciául, magyarul írt: az „Amman de Bale" „A *bázeli hivatalnok levelé*re" 1767 októberében kellett volna válaszolnia.

Un cosmopolite : *Lettre d'un officier protestant réforme a M. Le Comte… son ami*

A *szkíták*: téma, verses tragédia és filológiai kérdés

A barbár és a civilizált fogalmak ellentétes értelmű használata figyelhető meg a levelezésben.

Voltaire történelmi drámája a *Les Scythes,* Fekete gróf kéri a szöveget, a küldemény megérkezik. Voltaire kísérő levele hátlapján egyértelmű címzettnek szól a vers: „Hunok egy származéka szkíta drámámat kéri… A verset később Byeloselsky hercegnek küldi el, a Voltaire-szövegkritika ezt a személyt ismeri el címzettnek. Pedig Voltaire először a vallási kérdésről, a főrangú papi személynek írandó cáfolatról Fekete Jánosnak címzett levelében tárgyalt. Később ismételte ezt meg Byeloselsky hercegnek. De a szövegkritikában, tévesen, az utóbbihoz rendelik ezt a küldeményt és tematikát. Egymásutániságból helyettesítés lett, Fekete neve és személye – a Voltaire-levelezés kritikai kiadása szerint – kimaradt ebből a vitatörténetből.

Fekete gróf mint író és politikus nem volt elég népszerű – hazájában sem, Voltaire 1769-ben „ejti" mint keleti ágensét. Úgy vélhette, hogy a magányos szerző és egyre inkább elszigetelődő

[18] Az eredeti: le ridicule des cérémonie que nous n'avons pas"); a vallás, amelyet szívembe helyeztél, ceremóniák nélkül való („la religion que tu as mis dans mon coeur est sans cérémonies").

[19] Voltaire összes művei 1824-es kiadásában (*Oeuvres complètes*) a levél keltezéséből az évszám hiányzik: aug. 10., és Amtmann de Bale alcímmel közlik.

magyar nemes rajongóból baráttá kívánt volna lenni: ehhez talán az immár hatalmas tekintélyű filozófusnak sem érdeke, sem érzelmi szükséglete nem fűződött.

Alexandre Mikhajlovics Byeloselsky –Byelosersky herceg Fekete Jánosnál egy évtizeddel fiatalabb (1752 –1809), franciául ír. Befolyásos ember, rangja, hatása az orosz és a porosz elit körökben nagy: Voltaire már az 1770-es években őt preferálja eszméi „keleti" népszerűsítőjeként.

Az „un descendant des huns… kezdetű írást *(értsd:* A *hunok egy származéka…)* – amelyet a keltezés szerint 1775. márc. 27-én küldött el – hozzá rendeli a szövegkritika, pedig a Feketének címzett levélmásolat hátlapján található, saját kezű kézirata a Francia Nemzeti Könyvtár Voltaire-gyűjteményében lelhető fel:

Un descendant des Huns veut voir mon drame Scythe;
Ce Hun plus qu'Attila rempli d'un vrai mérite
A fait des vers français, qui ne sont pas communs.
Puissiés-vous dans les miens en trouver quelques uns
Dont jamais au parnasse Apollon ne s'irrite.
Ceux qu'on rime aprésent (!) dans la Gaule maudite,
Sont bien durs & bien importuns;
Il faut que désormais la France vous imite,
Nos rimeurs d'aujourd'hui sont devenus des Huns.

(Fekete megjegyzése: Monsieur de Voltaire avait collé ces vers sur la Tragédie vagyis: Voltaire úr e sorokat a Tragédia [értsd: a Les Scythes] hátoldalára ragasztotta.)

Összegzés

A művelt katona és pedagógus Morvai Győző monográfiája közlésével 1903-ban nevet adott a félreismert vagy nem ismert írónak. Filológiai kutatások (Polgár Anikó, Biró Annamária) magyar oldalról főleg a kéziratos magyar nyelvű szöveghagyaték révén erősítettek rá a pozitív képre. Francia és angol Voltaire-kutatások a magyar levélíró személy tagadásával, majd elfogadásával, a levélmellékletek figyelmen kívül hagyásával csak részben javítottak a megítélésen. Fekete teljesítette Voltaire kérését, nem katolikus papságot, hanem keresztény vallást bírál (*Lettre d'un officier protestant…*). A keleti-nyugati szembeállítás bírálatát adó epigrammáját Voltaire hamarabb (1768) küldte el Fekete grófnak, mint Byeloselsky hercegnek (a két személyből az elismert levelezéskiadásokban egy lett: Byeloselsky. Szükséges a levelezésnek a mellékletekkel együtt való kiadása magyar nyelven is, mind a Fekete–Voltaire kapcsolat jobb megértése, mind Fekete János írói krédója alaposabb ismerete céljából.

Voltaire's Correspondence with Count János Fekete. An Attempt for Critical Reconstruction

Keywords: Voltaire, János Fekete, correspondence, chronology, attachments

The work focuses on Voltaire's correspondence with János Fekete, one of the Hungarian translators of some of Voltaire's poetic works. On the basis of the critical edition of Voltaire's correspondence, Fekete's book *Mes Rapsodies* (1786) which contains most of the texts, and also of other literary sources, the chronological order of these letters, some of which have not been dated, is established. The correspondence covers a period of two years, 1767-1769, and counts 16 letters. Apart from this chronology, it is shown that some texts sent by Voltaire to Count Fekete were sent a decade later to Prince Byeloselsky, and the critical edition published in the 20th-21st century refers only to Byeloselsky. The work also thematizes the fact that Fekete requested from Voltaire the criticism of his poems, which was achieved through a long prosody lesson. The importance of evaluating these letters together with the attached texts (poems, short stories, pamphlets) is also stated.

Papp Klára

Erdélyi arisztokrata nők bécsi utazásai a kultúra iránti érdeklődés szempontjából

Az elmúlt években módom volt néhány erdélyi arisztokrata család (Csáky, Jósika, Bánffy) 18. század második felére és a 19. század első felére vonatkozó levelezését áttekinteni. A vizsgált családtagok közötti levelezések alapvetően a hétköznapok változásairól – gyermekek betegsége, vásárlások, a gazdálkodás ügyes-bajos problémái – tudósítottak, ám azoknak részét képezték a mindennapok élményei, a kultúra iránti érdeklődés is. A levelek mindig kitértek a családtagok utazásaira, amelyek Kolozsvár és az erdélyi birtokközpontok között gyakran megtörténtek, a vendégségekre – névnapok, karácsony, kártyapartik és társasági összejövetelek[1] –, a színházlátogatásokra[2] is. A családtagok levelezésének fontos részét képezik a külhoni utazásokról beszámoló tudósítások, s ilyenek korszakunkban a tanult arisztokrata nők tollából – ahogyan tanulmányunk alapanyaga ezt bizonyíthatja – is szép számmal születtek.

Az erdélyiek számára a fejedelmek udvarába meghívott tudósok és művészek, különösen Báthori István lengyel királysága idején az általa Itáliába, Rómába küldött katolikus ifjak, majd az európai városokban tanult erdélyi protestáns diákok közvetítették a szellemi változásokat, vagy a néhány főúri utazó, fejedelmi diplomata hozott híreket a tudomány eredményeiről, az eltérő európai szokásokról, a művészeti, kulturális újdonságokról.

A császárváros, Bécs elsősorban a 17. század végétől, a Gubernium létrejötte után válhatott a nemesi-hivatalnok réteg családjai számára hosszabb-rövidebb időre tartózkodási hellyé, vagy a Habsburg uralkodók által rangemelésben részesített arisztokraták számára a családi birtok- és adományozási ügyekben az utazások célpontjává. Amikor a 18. században a Habsburg-udvar igyekezett saját tapasztalata alapján, a hivatali teendők során szerzett kapcsolatokra építve kiválasztani az erdélyi főkormányszerv vezetőit, a bécsi tartózkodás különösen felértékelődött. A nők feleségként, leányként vagy özvegyasszonyként kerültek Bécsbe vagy más európai városokba,

Papp Klára (1952) – történész, professor emerita, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, papp.klara@arts.unideb.hu

[1] 1818-ban Bethlen Rozália úgy látta, hogy *jó társaság* gyűlik össze nála Kolozsváron, ahol a beszélgetések kapnak nagy szerepet: „a szebeniek nagy társaságokba töltik idejeket, a miénk kicsiny számból álló!… 6 óra tájba összegyül a tudós társaság vagy nálam, vagy Sze[kely] Ádámnál, vagy Sze[kely] Daninál, de többnyire nálam. Akkor vészek Prelectátiokat Ádámnétól, Danitól, Redey Laczitól, azért mostan az olvasásról alkalmasint lemondattam, nem lévén miért szemeimet rontsam, mert füleimnek elég dolga van!" Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a ROL KmIg kezelésében, a Jósika család hitbizományi levéltára (továbbiakban Jósika hitb. lt.) No. 414. Bethlen Rozália levele Jósika Jánoshoz Kolozsvárról 1818. november 7-én.

[2] Jósika Borbála a brassói magyar és német színházzal dicsekedett anyjának, mondván, hogy Kolozsvárnak csak magyar társulata van. Jósika hitb. lt. No. 147. Jósika Borbála levele Teleky Mária-Jozefának Kolozsvárra 1814. június 3-án. A kolozsvári színházi előadásokról további leírás Dériné emlékezései 2. books.google.hu/books?id=p2i5CwAAQBAJ&pg=PT84&dq= PT84&dq=jósika+jánosné&source=bl&ots=JJIAgaVh&sig=5

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-7

ahol többnyire feladataik mellett válhattak a társasági élet részesévé, s lehettek a kultúra, a tudomány vagy a politika iránt érdeklődő személyiségekké.

Az erdélyi ághoz tartozó gróf Csáky Zsigmond (1696–1735) Kata nevű lánya első házassága idején (1742?–1747) férjével hosszabb időt töltött Bécsben.[3] A szintén a fővárosba utazó naplóíró, Székely László családjával – feleségének, Bánffy Katának bátyjával, gróf Bánffy Dénessel – közös szálláson lakott, ahogyan maga írta: „egjütt tartottunk asztalt magunk szákátsunkkal főzettünk". Székely a páholyába többször meghívta Bornemissza Jánosnét (kinek férje éppen ez idő alatt lett Generál Major, azaz vezérőrnagy), aki a hintaját is vagy két hónapig fizetség nélkül használta.[4] Az ötvenes években konvertált, pompakedvelő Bánffy Dénessel *Csáky Kata* még második házassága idején is jó viszonyban volt, sűrűn váltottak leveleket, s kértek egymástól magánéleti bajaikban is hasznos tanácsokat.[5] A császárváros élete nyilván hatással volt a grófnőre, ahol németül is megtanulhatott – írásban azonban maradtak hiányosságai, mert később is többször keresett németül írni is jól tudó titkárt magának –, s ahol a rokonok, ismerősök fogadása mellett maga is részt vett a társasági életben, s bejutott az udvarba is. Az utóbbi kezdetben némi nehézségbe ütközött, mivel Gyulaffi László, Erdély udvari kancellárja nem adott neki se „… Testimoniálist az Urára nézve", pedig ahogyan Székely megjegyezte, az katolikus volt.

Csáky Kata második házasssága idején (1749–1781) többször is megjárta lányával, Rozáliával Bécset, részint, hogy befolyása alapján – a császárné csillagkeresztes dámája volt – bizonyos családi ügyeket intézzen az udvarnál, részint, hogy leányát a rokonság köreibe bevezesse. Kelemen Lajos is úgy látta, hogy Rozália: „Bécsben nevelkedett, széles látókörű, nagy műveltségű leány", aki kedvelte az irodalmat, zenét és a színházat.[6] Nyilvánvalóan sokszor megfordultak Bethlen Gábor bécsi palotájában, de a levelek szerint lakást is béreltek, 1769-ben pl. 60 forintért egy négyszobás lakrészt a halpiacnál, a Szentháromság-templom közelében.[7] Rozáliával együtt láttak német Comédiát, amelyről Csáky grófnő fontosnak vélte leírni, hogy „most mindennap híresedik", s tőle tudjuk, hogy már másodjára nézték meg a „gyönyörűséges" baletteket is.[8]

Bethlen Miklós válaszlevele szerint lányuk, Rozália Bécsben festeni tanult, s az apja a Guberniumban másoknak is megmutatta a neki elküldött alkotásokat. Hiányolta azonban, hogy „de bár az musikában is mennyire ment, tudósítottál volna. Attól tartok, hogy sokhoz fog, edgyiket sem tanulja meg, fundamentaliter".

[3] Csáky Kata 1742-ben már bizonyosan férjnél volt, mert nagybátyja, Csáky Imre halálakor azt írták róla, hogy Itáliában tartózkodik a férjével együtt. Jósika hitb. lt. No. 660.

[4] 1743 decemberében és 1744-ben jegyezte fel az eseményeket a naplóíró, akinek Bánffy Dénes húga volt a felesége. Székely László: *Bétsi utazásomról.* Kísérő tanulmánnyal közreadja Németh S. Katalin, Szeged 1989. 19. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 24.) Bornemisza János, ifj. báró (1708–1747) vezérőrnagy, később maga is generálisnak írta.

[5] Bánffy Dénes pl. 1769 áprilisában, Bécsbe is átrándult Pozsonyból, hogy a grófnét meglátogassa. Csáky Kata levele Bethlen Miklósnak 1769. április 12., Bécs. Jósika hitb. lt. No. 661. 57–58.

[6] Kelemen Lajos: A csákigorbói kastély. In: uő: *Művészettörténeti tanulmányok. II.* Buk. 1984. 218.

[7] Csáky Kata levele Bethlen Miklósnak 1769. április 12, Bécs. Jósika hitb. lt. No. 661. 57–58. Csáky Kata második férjének, Bethlen Miklósnak a bátyja, Bethlen Gábor gróf, udvari kancellár volt a fővárosban, majd velencei követ lett. Felesége Khevenhüller Josefa, Ludwig Andeas Khevenhüller herceg, hadvezér lánya.

[8] Jósika hitb. lt. No. 661. Csáky Kata 1769. április 12-én írott levele. Április 25-én a sok kiadásra panaszkodott. Bécsben a *Hoftheater (udvari színház), a Hofburgtheater (udvari várszínház)* mellett 1747-től Schönbrunnban is működött színház, *a Schlosstheater*. Walter Pohl és Karl Vocelka: A *Habsburgok. Egy európai dinasztia születése.* Bp. 1995. 345. A Hofburgtheater alapítója Mária Terézia volt, 1741-ben „Theater an der Burg" néven hozta létre. Vajda György Mihály: *Keletre nyílik Bécs kapuja.* Bp. 1994. 16.

Csáky Katának második házassága idején, 1772 körül írt névnapi köszöntőt a csak monogramját feltüntető rejtélyes C I, „legkisebb szolgája", aki a vers sorkezdő és végző betűiből az ünnepelt nevét rakta ki: gróf Csáky Katalin.[9] A verses köszöntés utalt arra, hogy környezete tudta a grófnőről, hogy olvasott, érdeklődő, s maga is tudja értékelni a hozzáírott verset.

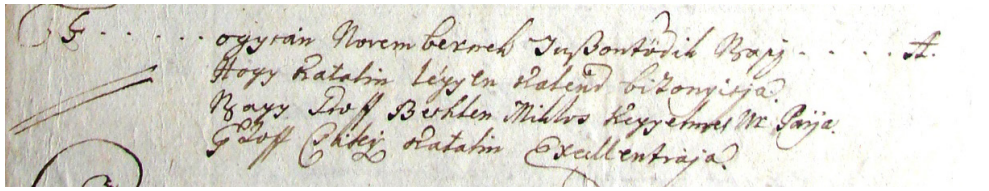

Csáky Kata névnapi köszöntése

Bánffy Dénes felesége, a református *Barcsai Ágnes* bécsi utazása egyedül lánya elrablásához és elhurcolásához kapcsolódott, amelynek a katolikus Csáky Kata grófnő és családja is részese volt, sőt a gyermeket egy ideig Bethlen Miklós küküllővári kastélyában tartották fogva.[10] Az 1767. augusztus 15-én küldött levél szerint Barcsai Ágnesnek sikerült Mária Teréziánál eljárni a lánya, Ágnes érdekében, amely, úgy tűnt, reményekre jogosította fel. A városból azonban más politikai vagy kulturális esemény nem érdekelte. Ahogy lányának írta: „Az én Istenem ugyanis megszentelte Felséges Asszonyunknak Szívét, hogy engemet nemcsak igen nagy kegyelmességgel fogadott, hanem nékem királyi kegyelmessége szerént megígére, hogy késedelem nélkül felhozat, és eszerént a mi Jó Istenünk ismét egymás ölelgetésével nemsokára meg áld. … A mátkád is tiszta szeretettel köszönt és éjjel nappal nyughatatlankodik éretted…"[11] A gyermeke érdekében vállalt fontos küldetést azonban nem tudta sikeresen teljesíteni, hiszen az apa által eltervelt vallásváltást nem tudta megakadályozni, s lánya házassága sem az ő tervei szerint történt, aki végül a katolikus Eszterházy János gróf felesége lett.

Bethlen Rozália életében sokszor járt Bécsben, különösen szeretett ott tartózkodni, s bécsi kapcsolatai sokáig megmaradtak. Bizonyára a bécsi tartózkodásai teremtettek lehetőséget – még 1776, „mátkás menyasszonysága" előtt[12] – arra, hogy a testőríró Barcsay Ábrahámmal megismerkedjen, vele többször is találkozzon, levelezzen.[13] Rozália megőrizte Orczy Lőrinc versét, amelyet az Barcsay Ábrahámnak írt, benne olyan sorokkal, amely Rozália sorsára emlékeztetnek:

[9] Jósika hitb. lt. No. 660. „Méltóságos Gróf Regius Thesaurarius Bethleni Bethlen Miklós Úr eő Excellentiája Élete Mlgos Párjának Nagy Mlgu Született Gróf Keresztszegi Csáky Katalin Asszony eő Excellentiájának Szent Keresztségi Neve Napjának alázatos Tiszteletére s Idvezlésére készített méltatlan ritmusak, mellyeket nagy alázatossággal Excellentiádnak Leg kisebb szolgája de vote ajánl."

[10] Csáky Kata szerepéről Papp Klára: „csak az nagy Correspondentia foly köztünk…" – Csáky Kata levelek a Bánffy levéltárból. *Új Nézőpont* VI. évf. 2019/3. 67–68.

[11] Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a ROL KmIg kezelésében, a gróf Bánffy család levéltára (továbbiakban Bánffy család lt.) No. 1188.

[12] Bánffy Dénes levele 1776. szeptember 25-én, Kolozsvárról Csáky Katához, amelyben a mátkasághoz gratulált. Fond Jósika, No. 661.

[13] Barcsay leveleiben az 1770-es évek második felétől az 1780-as évek közepéig gyakran fordul elő a Semiramis név, s az is kiderül, hogy ezen idő alatt nemcsak leveleztek, hanem többször találkoztak is egymással. Egyed Emese:

…Én is butsut vettem a szőke Dunától
Repülvén Kassának romlat bástyájához
Szomorú Szépeknek gyászos hajlékához
Ott láttam könyvek közt olvadó szűveket
Kínos zokogásba hervadó szemeket
Nem győztem halgatni sűrű panaszokat
Mars ellen menyekben botsátott átkokat….[14]

A bécsi utazások célkitűzései azonban élete során jelentősen változtak. 1785 után, amikor férje visszaköltözött a Felvidékre, s ő maga pedig lépéseket tett a különválásra, a gyermekek érdekeinek védelme, a birtokok megőrzése vált meghatározóvá.[15]

1789. február 24-én ezt írta Bécs szeretetéről Bánffy Györgynek: „*… különleges varázsa van annak, ha visszatérhetünk arra ahelyre, ahol fiatal korunkat tölthettük, és ahol együtt élhetünk azokkal, akikkel ebben a boldog korban alakultak ki barátságaink”*.[16]

Egy 1812-ben írott levelében visszatért Bécs értékeire, amelyek nem változtak a számára: „Nem a diplomáciai testület miatt fogtam bele a bécsi utazásba, sem a fővárosban való kellemes időtöltés miatt, mely valamikor annyira elbűvölt, hanem a sorscsapásaim miatt [férje, Wass Sámuel halála], melyek mindenüvé követnek, de mégis reménykedem, hogy azok csökkenni fognak a helyváltoztatással. Íme, itt vagyok egy olyan helyen, ahol minden megváltozott úgy, mint a szívem. A régi ismerőseim közül szinte senki sincs már itt. *Hogy új időtöltést találjak*, csak 8 napja vagyok itt, *leginkább a színházba jártam és a sétányokra,* mivel a szálláshelyem szememnek és fülemnek ad elég szórakoztató dolgot, lévén az a Kolmar Strassén, az első emeleten”.[17]

Bethlen Rozália és a felvidéki Csáky-ághoz tartozó Csáky János házasságából két gyermek érte meg a felnőttkort: Csáky József és Rozália. Csáky József gróf Rhédey Teréziát, néhai Rhédey Mihály és az 1807-ben elhunyt Bánffy Terézia egyik lányát (1794–1845) vette feleségül. Házuk Kolozsváron a Csákyak palotája mellett, a későbbi Jókai utca sarkán állott, ahol anyja, Bánffy Terézia építtetett az emeletre báltermet (1777–1778), majd ő engedte meg ott 1792-ben színházi előadás tartását. A lány, anyja halála után[18] a nagyapja, Bánffy György gyámsága alatt[19] nevelkedett, s 1813-ban kötött házasságot Csáky Józseffel.

Csáky Rozália 1802-ben férjhez ment Jósika János báróhoz, aki a főkormányszék elnöke s Erdély első embere lett, így lehetőségei is jelentősen megnövekedtek. Rozália környezete által is elismerten, sőt irigylésre méltóan szépen beszélt és írt magyarul, de németül, franciául is levelezett. 1832-ben a Honderű későbbi szerkesztője, a fiatal Petrichevich Horváth Lázár dicsérte Bécsből, mennyire meglepte levelének „tiszta, minden saláktól mentes virágzó magyarsága”, s

Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinchez (1771–1789). Kvár 2001. 168–213. (Erdélyi Tudományos Füzetek 236.)

[14] Bethlen Rozália Csáky Jánoshoz ment férjhez, s a Csákyaknak Kassán volt palotájuk, ahol a Szendrőn házat tartó fiatalasszony gyakran megfordult.

[15] Csáky Kata levele lányához Nagyalmásról, 1785. október 30.

[16] Bánffy család lt. No. 1224. Bethlen Rozália levele Bánffy Györgyhöz Bécsből 1789. február 24-én.

[17] Jósika hitb. lt. No. 551. Bethlen Rozália levele Bánffy Györgyhöz Bécsből 1812. augusztus 3-án.

[18] Rhédei Terézia anyja 16 évet özvegységben élt, halála után nagyapja vette gyámsága alá.

[19] Bánffy György 1772-től guberniumi tanácsos, 1776-tól kincstartó, alkancellár, 1787-től haláláig gubernátor. Az ő hivatali ideje alatt, 1790-ben helyezték át a gubernium székhelyét Szebenből Kolozsvárra.

hozzátette: „mindhármunknál jobban ír magyarul (nagy szó!) Erdélynek asszonya, s szégyenben takartuk orczáinkat, porral hintve bé fejünket – Kazinczy lelke mosolygva lebegett felettünk, s mintha mondta volna: im la szép példa, kövessétek…”.[20] A grófnő szép, jó stílusban írt leveleinek magyar nyelvűsége életének erdélyi évtizedeire jellemző. Amikor férje halála (1843) után az 1840-es években egyre gyakrabban és hosszasabban tartózkodott Bécsben, majd Salzburgban és ismét Bécsben, az ő írásaiban is megjelentek német szövegrészek, s hajdanvolt szép írásán is változtattak betegségei.[21]

A Jósika–Csáky házaspár pecsétje Csáky Rozália levelén[22]

1814 nyarán a családból többen tartózkodtak Bécsben: ott volt Jósika János a feleségével, Csáky Rozáliával, az anyósa, Bethlen Rozália, s a franciák elleni háborúból visszatért katonatiszt, Kálnoky János és az elé érkező felesége, Jósika Borbála is, Lóri nevű lányával.[23] A város éppen a bécsi kongresszus heteit-hónapjait élte, államfők, diplomaták és arisztokraták gyülekezőhelyévé, fogadások, kulturális események helyszínévé, nyüzsgő-forrongó, naponta változó hangulatú központtá változott.

A Jósika János–Csáky Rozália házaspár részletesen tájékoztatta Jósika anyját, Teleki Mária-Jozefát benyomásaikról. Rozália szerint látnivaló volt bőven, „hogy egészen elkábul az ember belé, elég szép portékákat…[látni] de megvenni nem lehet, mert pénz nincs, csak úgy kell gyönyörködni bennek”. Estére a Schönbrunnba voltak hivatalosak „ozsonyára”.[24] Folyamatosan a drágaságra panaszkodott anyósának: „… a szekér, a szállás és az öltözethez való kimondhatatlanul drágák, a mesteremberekneknek szörnyű sok a dolgok, úgyhogy lehetetlen valamit hamar megkapni tőlek. … egy cifra magyar köntös belé kerül 1500 forintokba, a férjfiaknak pedig 3000

[20] Petrichevich Rozália fiával, Samuval és egy generális fiával, Auréllal olvasta az idézett levelet, mindhárman „szédülve itták a valóság nectárát”. Jósika hitb. lt. No. 415. A válaszlevelet 1832. március 13-án, Bécsben keltezte. Petrichevich Horváth Lázár szerkesztette a Honderűt, amely 1843. január 7-én jelent meg először.

[21] Jósika hitb. lt. No. 408. és No. 417.

[22] Uo. No. 147.

[23] Uo. No. 417. Csáky Rozália 1814. június 27-i levele szerint Bécsben „az Anyámat Samuval együtt frissen találtuk”.

[24] Jósika hitb. lt. No. 147. Csáky Rozália levele Bécsből Teleki Mária-Jozefának 1814. július 27-én.

is, Jankónak egyet elkerülhetetlenül tsináltatni kell, pedig eleget halogatja". Ezért aztán ő maga nem megy el a császárnéhoz, csak távolból nézi a ceremóniákat, viszont a vendégeskedésben részt vett, hiszen már Kolovratéknál, Barkócziéknál, Nemes Ádámnál jártak.[25]

Kálnoky még 1814. április 22-én történelmi eseményről írt anyósának: „Le téve már a világ Rettentője, megszűnt már Bonaparténak fenyegető ereje. Még ugyan, mint hallatik, mind tsak Fontaneblau-ban tartzkodik, de nemsokára az Elba szigetére el fog költözködni. Épen Párisban voltam, midőn statuaját amaz híres oszlopról mellyen minden győzelmét értzben metzve láthatta az ember, le vették és kötélen az földre le eresztették. Nagy, valójában nagy és hirtelen változás tsak nem egynéhány napoknak el folyta alatt!".[26] 1814 augusztusában viszont már Bécsbe érkezett, ahonnan felesége, Biri írta meg az anyjának, hogy neki is tetszik a császárváros, mivel itt „szép házak vadnak". Ők is jártak vendégségbe, a Práterben vacsoráztak, s rokonaikhoz hasonlóan a drágaságra panaszkodtak: „minden szörnyű drága, kivált az ezüst és az arany…".[27]

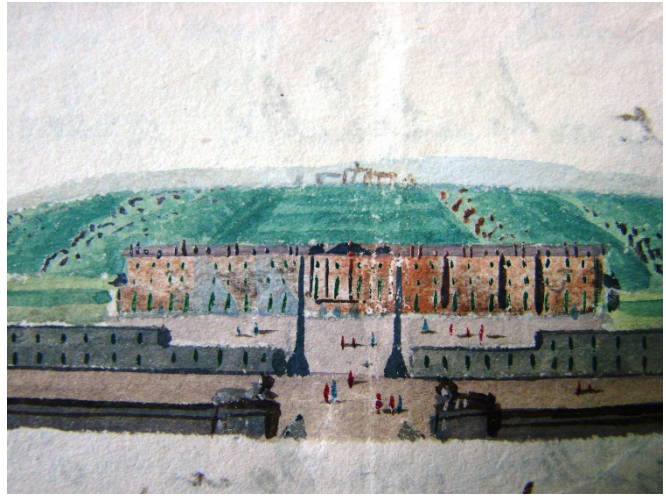

Egy levélpapírra festett kép Schönbrunnról (Csáky Rozália leveléből)[28]

Bánffy György (1746–1822) gubernátor – a Csáky Katával jó barátságban volt Bánffy Dénes fia – közel azonos időben két fiatalasszonytól is kapott leveleket: az egyik a lánya volt, Bánffy Josepha (?–1861), Raimund de Thurn-Valsassina und Hoffer gróf (1772–1835) felesége, a másik a menye, idősebb fiának, az 1777-ben született Dénesnek a felesége, Bánffy Jeanette.[29] Josephine

[25] Jósika hitb. lt. No. 141. 1814. június 27-én keltezett levél.

[26] Jósika hitb. lt. No. 141. Kálnoky levele anyósához Franciaországból. (hely megjelölése nélkül)

[27] Jósika hit. lt. No. 147. Jósika Borbála levele anyjához Teleky Mária-Jozefához augusztus 5-én. Kálnokyék még tovább is utaztak a férj édesanyjához: „Holnapután menjünk Brünben a Napamhoz".

[28] Uo. No. 400. Csáky Rozália férjéhez küldött levele Bécsből 1829. augusztus 5-én.

[29] Bánffy Györgynek négy fia: Dénes (1777–1854), aki 1838-tól az 1707 óta lakatlan gyalui kastély felújítója volt, erdélyi fiatalok támogatója http://www.gyalucastle.com/family2.html (utolsó megtekintés 2021. 04. 05.), György (1772–1832), Ferenc (1780–1813), József (?–1858) és egy lánya, Jozefa (?–1861) született. http://genealogy.euweb.

és Jeanette francia nyelvű levelei a Kolozsváron őrzött családi levéltárban is együtt szerepelnek, tartalmuk alapján azonban egyértelműen el lehet őket különíteni egymástól.

Bánffy Josepha levelezése módot adott egy téves születési adat korrigálására is, hiszen a családi leszármazási tábla szerint 1800-ban született, ám az első levél, amely apjához, Bánffy Györgyhöz címezve ránk maradt, az 1794 áprilisából származik. Pozsonyban írták francia nyelven, egy zárdából, mivel a lány a tisztelendő anya jókívánságait is tolmácsolta.[30] A következő négy évben apja név- és születésnapjához kapcsolódóan írt leveleket, tehát egyértelmű, hogy taníttatás céljából került a pozsonyi klarisszákhoz. Egy, még 1794 decemberében küldött levélből kiderült, hogy tanítónője is volt, aki az 1795. április 19-i levél szerint „a kedves Marie-Louise". Az udvarias fordulatok mellett, amelyeknek leírását bizonyára ellenőrizték, csak azt tudhatjuk meg a levelekből, hogy a lánynak hiányoztak a szülei és a testvérei, s hogy a rokonság (Perényi, Révay, Esterházy) nőtagjai időnként meglátogatták őt. A szokásos 1796. évi névnapi levélben már azt a kívánságát is leírta: „Azt szeretném, ha ön Bécsben telepedne le, vagy inkább itt." Tudván, hogy apját érdekli a politika, az 1797. áprilisi névnapi köszöntőjében a napóleoni háború eseményeit idézte, bár a leíráshoz hozzáfűzte: „ön többet tud ezekről, mint én". A leírás egyértelműen utalt rá, hogy ez esetben a katonai események közvetlenül hatottak a lány mindennapjaira: „A kegyetlen jelenlegi háború azzal az örömmel szolgált, hogy találkozhattam kedves Eszterházy nagybátyámmal, aki Pestre ment, és aki kislányát Révay bárónőnél hagyta. … Azt óhajtom, és reméljük, hogy a béke hamarosan létrejön. Sok okból örülök ennek, és kecsegtet az a boldogság, hogy viszontláthatom kedves és jó szüleimet. Micsoda öröm ez számomra!"

Csáky Rozáliának egy 1800 augusztusában Jósika Jánoshoz – még mint szívének barátjához – írott leveléből tudjuk, hogy a családjuknál Almáson vendégeskedő Bethlen Gergely sokat beszélt nekik Thurnról: „nem szereti, és igen furcsa leírást tett felőle, úgy annyira, hogy már el sem hiszik, hogy nem irigyelni való szerencse, sőt inkább tsudálják, a Gubernátor hogy adhatta oda a Leányát". A levélbeli beszámoló egyrészt valóban jelzi, hogy nem értették Bánffy szándékát a házassággal kapcsolatban, de mindenképpen azt is, hogy a házasságra még 1800 augusztusa előtt sor került.[31] A genealógiába feltehetően a házasság évszáma kerülhetett, de a lány jóval korábban született.

Bánffy Josepha 1802. október elsején már házasasszonyként küldte levelét apjának Bécsből, miközben férjét előre küldte Gorice-ba, ahol Thurn grófnővel – az apja, Bánffy György által küldött pénzből – egy ház vásárlására kötött szerződést, amely a házaspár otthona lesz.[32] A fiatalasszony egy bécsi látványosságra hívta fel a család figyelmét, amelyet még egy hónapig a császárvárosban tartózkodva, maga is megnéz majd: „A legérdekesebb hír Bécsben egy ünnepség, amit Őfelsége ma rendez Laxenburgban, a Hofburg védősáncainak bevételét látjuk majd, ez nagyon érdekes látványosság lesz a jó Dénesünk [testvére] számára, akit tiszta szívemből ölelek." A fiatalasszony gyógyíttatta magát – ami az október 26-i levél szerint eredményes volt

cz/hung/banffy8.html (utolsó megtekintés 2021. 04. 05.) A férj családjáról tudjuk, hogy az 1572-ben birodalmi grófi címet szerzett IV. Raimund de Thurnig viszi vissza eredetét. http://genealogy.euweb.cz/torre/torre9.html#R (utolsó megtekintés: 2021. 04. 05.)

[30] Bánffy család lt. No. 1221. Valamennyi levél ebben a csomóban található.

[31] Jósika hitb. lt. No. 400. Csáky Rozália levele Jósika Jánoshoz Almásról Dévára 1800. augusztus 18-án.

[32] Bánffy család lt. No. 1221. 1802. október elsején Bécsből küldött levél.

– és színházba, vendégségbe járt, pl. a Konstantin nagyherceg tiszteletére rendezett lakomán is ott volt.[33]

Végül 1802. október 29-én mégis Gorice-ből írt, ahol már voltak az öreg grófnál, apósánál egy vacsorán, s az anyósával viziteltek a püspöknél és másoknál is. A ház, amelyet apja támogatásával sikerült megszerezniük, „nagy, szép és jól van berendezve. Csak a szeretett szüleim nagy portréképei hiányoznak, mert nem tudom őket személyesen látni".

Bánffy György lányának levelei tehát egy franciául elég hibásan író, tanult, a szüleihez erősen ragaszkodó, de a közélet iránt viszonylag kevéssé érdeklődő tisztfeleséget mutatnak számunkra.

Az asszony az 1810-es években Kolozsváron élt, többször megfordult Jósika János házában is, ahol 1817 novemberében egy közös kártyázásnál „Thurné Poltzal klavirozott", de ezen az összejövetelen ott volt Bánffy Jeanette is, aki a vizát is jóízűen elfogyasztotta.[34] 1826-ban azonban Jósika Samu már azt látta, hogy Thurnné Bécsben az urát apelláltatta, „tsaknem sírva panaszolta, hogy miatta hagyta el hazáját", amiért igazán sajnálatra méltónak találta.[35]

A bécsi Pálffy-palota a Josefplatz 6. alatt

Bánffy Jeanette Bánffy György gubernátor fiának, Dénesnek a felesége volt. Bécsből és a férjével való európai utazásuk helyszíneiről (München, Augsburg, Nancy, Párizs) küldte leveleit

[33] Az 1802. október 12-i levélben az esőért tartott bécsi körmenetekre hívta fel a figyelmet, május óta olyan száraz volt az időjárás, hogy „a malmok feleslegessé válnak, a szegény emberek számára sok következménye lesz ennek, félni lehet az éhínségtől, a pusztulástól, de bízom Istenben, hogy nem hagy minket elpusztulni".

[34] Jósika hitb. lt. 400. Csáky Rozália levele Jósika Jánoshoz Kolozsvárról 1817. november 28-án. A kártyázásnál ott volt Bethlen Rozália, a két Bánffy, Jeanette, Thurnné, Esterházy Dénes.

[35] Uo. Jósika Samu levele apjához Bécsből 1826. július 13-án.

1816–1821 között. Bécsben férjével együtt csak néhány napot töltöttek – az útlevelek érvényesítése miatt több mint egy hetet –, ahol vendégeskedtek, megismerkedtek Teleki kancellárral, Révayné asszonnyal, akivel apósáról beszélgettek, vagy vásároltak, színházba jártak. Ez utóbbiról bővebb feljegyzése is maradt: „Eszterházy nagybácsi, akinél már kétszer ebédeltünk, gyakran kölcsönzi nekünk a páholyát, és már sok kellemes percet töltöttünk színházban. Tegnap láttunk egy bájos orosz balettet bécsi módra. Csak kaszárnyák szerepelnek benne, s mivel az előadás oroszul folyik, mindenki az országra jellemző öltözékben van”.[36]

Az augsburgi levél különösen érdekes, mivel ott egy vasárnapi napon álltak meg, s egy prédikációt is meghallgattak a templomban. A városban, amelyet csodásnak tartott, a „mi evangélikus Rómánkban” a püspöki palotában megcsodálták az augsburgi kátét is. Stuttgartban a királyi várat nézték meg, Strassburgban pedig látták Maréchal de Saxe (Száz Móric) emlékművét. Nancyban a kocsijukat ostromló koldusok látványáról számolt be, megjegyezve, hogy „a király, amit lehet, megtesz értük”, de Jeanette szerint így sem lehet elérni, hogy „kikerüljenek a szegénységükből”. Párizs első látásra nem különösebben nyerte meg a tetszését, Strassburgot szebbnek találta.[37]

A házaspár közös pecsétje Bánffy Jeanette levelén

1821-ben hosszabb időt – több hónapot – töltöttek Bécsben, ahol nagy társasági életet éltek. Február 6-án pl. egy lengyel ismerőse, egy bizonyos Rzewuska grófnő álarcos báljáról írt részletesen, ahol Bánffy Dénes egy török törpének, a rokonszenves lengyel grófnő pedig bajuszos török férfinak öltözött. Golovszky gróf orosz miniszter estélyéről – ahol hajnalig mulattak – még azt is megtudjuk, hogy a Pálffy-palotában tartották, ahol egy szép koncertet hallgattak, s a a tízasztalos étkezést, a „szupét” az első emeleti színházteremben tartották.[38] Az 1821. június 22-én küldött

[36] Bánffy cs. lt. No. 1221. Bánffy Jeanette levele Bécsből Bánffy Györgynek 1816. június 28-án. A darab címét is közli, de az írást nem lehet kiolvasni.

[37] Uo. a levél augusztus 10-én kelt é. n. 1816. június 28-án még Bécsből írt, feltehetően onnan utaztak tovább.

[38] Uo. A 2. emeleten táncoltak. Gyakran felkereste őket Csáky gróf – feltehetően Csáky József, Rhédey Terézia férje – is, aki szintén itt töltött két hetet. A Pálffy-palota Nagy Iván szerint a majorátus része volt, ezért feltehetően erdődy Pálffy József herceg (1764–1827), császári-királyi kamarás és valóságos belső titkos tanácsos, udvari magyar

levélből részint arról informálta „apját", hogy a férje az előző héten császári fogadáson volt, ahol az uralkodó „nagy elismeréssel beszélt Bánffy Györgyről".[39] Másrészt beszámolt apósának a sok porcelán és üveg vásárlásáról, amelyekre sok pénzt elköltöttek, de mindent olcsón tudtak beszerezni, „amelyeket majd Mezőségen, a palotájukban fognak elhelyezni".[40]

Bánffy Jeanette nyitott szellemű, érdeklődő fiatal nő volt, aki francia nyelvtudását írásban is elfogadható stílusban ki tudta fejezni, s aki a közélet iránt is érdeklődött. A művelt fiatalasszony a gubernátor feleségének, Palm Jozefának német nyelvű udvarába érkezett, de amint láthattuk, apósával franciául levelezett. Bánffy Jeanette Csáky Rozáliának is írt Párizsból: zenei csemegékről, egy csodavirtuózról, s Chopinről.[41]

A Bécsben, az udvari körökben megfordult erdélyi arisztokraták megértették az előmenetel feltételeit és igyekeztek ehhez igazítani gyermekeik neveltetését. Ezért töltötte az 1756–1765 közötti időszakot Bánffy Dénes és Barcsai Ágnes fia, Bánffy György is Bécsben, a Theresianumban. A bécsi képzés kezdeményezője az apa volt, aki világosan látta a császárvárosban szerzett tudás és a kapcsolatok jelentőségét. Az anyának elsősorban az oktatáshoz szükséges pénz előteremtése jutott, ezért is próbálta takarékosságra biztatni fiát. Az általa küldött levelekből tudjuk, hogy műveltsége alapján pontosan felismerte, hogy az annak tanulmányaihoz kért könyvek fontosak és értékesek, ezért igyekezett megszerezni azokat: „A Bethleniust, és Verbőczit az Approbatákkal és Compilatakkal együtt küldöm, ezen Diligencen. Önként nem akartam beköttetni, hogy köttethesd bé magad ott, máskönyveidhez képest, gustusod szerint".[42]

1794 májusában Jósika Antal kolozsi főispán a tanultság és a német nyelv tudásának fontosságát hangsúlyozta fiának, Jánosnak, Bécsből küldött üzenetében. „Édes Fiam, amint én itten a dolgokat látom, *itten a szép tudományak nagy becsületbe vadnak, és a tudós embereket becsülik, de a mellett a leg tudósabb ember is, ha németül jól nem tud,* tsak fél ember… Azért kedves fiam, … *javasolnám, hogy a német nyelvbe magadat gyalázzad, a német újságokat olvasd, és leg aláb minden héten németül is írj valamit.*"[43]

Jósika János bécsi ismertsége és kapcsolatai miatt bízta anyósa megözvegyülése után gondjaira két nagyobbik fiát. Bethlen Rozália császárvárosi tartózkodását is az a törekvése indokolta, hogy elősegítse fiú unokái nevelését. 1812-ben Jósika Samu (1805–1860) már járt Bécsben, akiről azt írta az anyja a másik nagyanyjának, Jósika Antal özvegyének, hogy Samu „látta a császárt

kancelláriai titkár tulajdona, akitől fia, Antal-Károly örökölte (1827-ben, apja halála után) a hercegi címet és a majorátust is. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/kilencedik-kotet-796B/palffy-csalad-erdodi-grof-es-herczeg-7A8D/a-a-detrekoi-vagy-herczegi-ag-7B0C/ (utolsó megtekintés 2022. 07. 17.) Bánffy Dénes, aki kiválóan tudott németül és Csáky József, aki franciául Wesselényi Miklóssal és Kendeffy Ádámmal együtt Jósika Emlékiratában a bécsi bálok fő szereplői közé tartozott. Jósika maga kamarásként részt vett az udvari kamarabálokon is. Jósika Miklós: *Emlékirat* II. Szerk. Győry János, 123. https://mek.oszk.hu/04900/04984/04984.htm (utolsó megtekintés 2023. 03. 12.)

[39] Jeanette Bánffy József feleségével a császárnénál, Karolina Augusztánál (1816–1835) volt fogadáson, aki a sógornőjét szintén Bánffy Györgyről kérdezte.

[40] Bánffy család lt. No. 1221.

[41] Jósika hitb. lt. No. 416. (1836–1845) Rozália egy Malfatti nevű bécsi orvossal is levelezett, akit utazásai során fel is keresett. Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak.* Kvár 2011. 221.

[42] Bánffy család lt. No. 1188. Barcsai Ágnes levele Bánffy Györgynek Sárdról 1768. augusztus 12-én és Piskiből, 1768. szeptember 10-én.

[43] Jósika hitb. lt. No. 400. Jósika Antal levele Bécsből Jósika Jánosnak 1794. május 8-án.

ebédelni egész pompával".[44] Két évvel később a nagyanya elvitte a két Jósika fiút, Samut és Lajost (1807–1891) Bécsben a kancellárhoz is.[45]

1823-ban Bethlen Rozália két unokájával, Samuval és Lajossal utazott Pestre, Esztergomba a prímáshoz és Bécsbe. Samu apjának és anyjának számolt be bécsi kulturális élményeiről, amelyek elemi erővel hatottak rá. Beszámolójából végre azt is megtudhatjuk, mit láttak a színházban. „Itten a legfőbb látványosságok közé tartozik most az olasz opera, a mely mostani állapotjában minden ahoz értők ítélete szerént Európában a legelső. *Én igazán meg vallom, soha még ideám sem lehetett az éneknek azon tökéletességéről, a melynek szerencsémre többször tanúja lehettem.* A *Prima Donna a Mme Catalanival*[46] *vetélkedő Mme Fodor úgy annyira megnyerte az idevaló publicumnak a szívét, hogy tapsolni az áriák között senki sem mér, nehogy leg kisebb hangja is veszteségbe menjen… Tegnap a Barbier de Sevillét (Sevillai borbély) játszódták, és a játék között 6-szor á kárpitónak le eresztése után 3-szor kiáltatott ki.*[47]

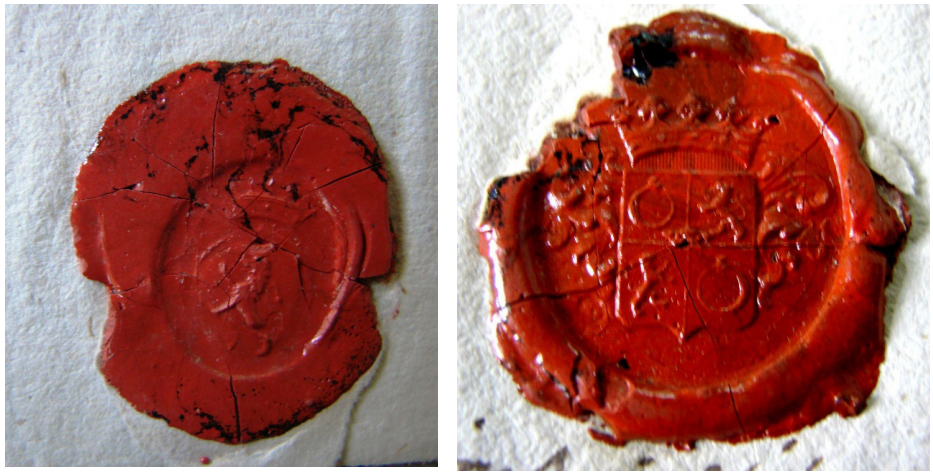

Jósika Samu pecsétje és a Jósika-címert mintázó családi pecsét[48]

Jósika 1825 májusában bocsátotta ismét Bécsbe Bethlen Rozáliával a nagyobbik fiát, aki az Erdélyi Udvari Kancelláriára került szám feletti fogalmazóként, s apja nagyra értékelte ebben anyósa támogatását: „azok a jó anyai kezek viszik a nagyobb világnak veszedelmes sík mezejére is, amelyek a bölcsőjétől azelőtt korra vezették, nemcsak anyai szeretettel, hanem okossággal".[49]

[44] Jósika hitb. lt. No. 141. Csáky Rozália levele anyósához, Teleki Mária-Josefához Branyicskáról 1812. november 21-én.

[45] Jósika hitb. lt. No.552. Jósika János levele Kolozsvárról 1814. január 10-én.

[46] Cataláról Jósika Miklós is elragadtatva írt, a bécsi kongresszus alatti Bécs leírásakor: „E nő igazi csoda volt az énekesnők közt." Jósika Miklós: i. m. 3. kötet 119. https://mek.oszk.hu/04900/04984/04984.htm (utolsó megtekintés 2023.03.12.)

[47] Jósika hitb. lt. No. 400. Jósika Samu levele apjához Bécsből 1823. márc. 15-én.

[48] Jósika hitb. lt. No. 142.

[49] Uo. No. 147. Jósika János levele Kolozsvárról Bethlen Rozáliának 1825. május 11-én.

A gondoskodó nagyanya különösen elégedett volt Samu bécsi viselkedésével, aki „*dél után olvasással tölti idejét, este felé Theatrum előtt … sétálni mégyen”*. Samu pedig mindig teljesítette otthon maradt családtagjai kéréseit, könyveket, képeket, kottákat vagy mustármagot küldetett nekik, anyjának pedig a kolozsvári ház tervét vizsgáltatta meg egy bécsi építésszel.[50]

Bethlen Rozália egy Teleki Ferenc (1785–1831) költő és matematikus által írott köszöntést is levelei közé rejtett, amely már második házassága idején íródott, a legnagyobb tisztelet és hangján, kiemelve, hogy „olly szépen össze-egyezteted, Ez élet örömit a munkával. A föld sok ezer közül, Hozzád hasonlót nem szül!”.[51]

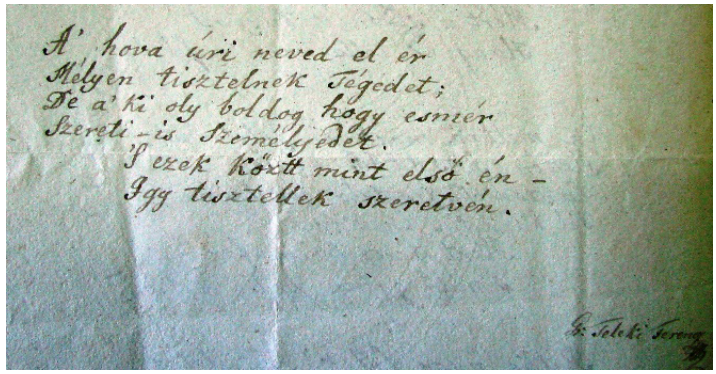
A' hova úri neved el ér
Mélyen tisztelnek Tégedet;
De a' ki oly boldog hogy esmér
Szereti – is Személyedet.
S ezek között mint első én –
Így tisztellek szeretvén.
G. Teleki Ferenc

Teleki Ferenc verse Was Sámuelné Bethlen Rozáliához

1832-ben már Csáky Rozália utazott legkisebb fiával, Jánossal – Jankerlivel, ahogyan otthon hívták – Bécsbe, ahol a fiút, kolozsvári tanulmányait folytatandó, kétévi tanulásra ott hagyta az „Academiaban” (Academia Theresiana), ahol ezután főleg csak Samu tudta látogatni.[52]

A tevékeny grófnő, Csáky Rozália 1822-ben, 1827-ben, 1829-ben is járt Bécsben. Az utóbbi út hozta el a császárné előtti tisztelgő látogatást, amely igen hosszúra nyúlott, s ahol a vendéglátó közbenjárásra kérte Jósika Jánoshoz: „igen kedvesen fogadatt, minden félékről tudakozódatt. Nem régen vett a Szebeni Apácáktól Instantiát, az Templom és Klastrom építése iránt, meg hagyta, hogy beszéljek véled, hogy lehetne segíteni…”. A császári audencián is volt, ahol vagy hetven várakozó között előresorolták: „megköszöntem Fiamhoz mutatott” különleges jóindulatát, s elmondta, hogy „egyedül az ő Felségek hív szolgálattjára, kötelességek teljesítésére igyekezünk vinni, bírni gyermekeinket…”.[53]

1832-ben a színházba járás mellett nagy vásárlásokkal, megrendelésekkel töltötték az időt. Házasság előtt álló lányaik érdekeit képviselve írta Rozália a férjének: „becsületesen adjuk ki a két lányt, mert a fiakra eleget költünk”. Az asszony kb. 22 ezer forintot számolt kettőjükre, Pepire

[50] Jósika hitb. lt. No. 400. Jósika Samu 1825–1826-ban írott való levelei.

[51] Jósika hitb. lt. No. 552. Teleki Ferenc „Gróf Vass Sámuelné született Behlen Rósalia ő Nagyságához”.

[52] Academia Theresiana vagy Collegium Theresianum, amelyet Mária Terézia 1749-ben alapított, s amely a Favorita Palotában (Favoritenstraβe) volt elhelyezve.

[53] Csáky Rozáliának szimpatikus volt Ferenc császár (1792-től német-római, 1804–1835 között osztrák császárként), jobban tetszett neki, mint I. Sándor. Jósika Miklós szerint azért, mert „császáribb, s több méltóság van benne, mint az orosz cárban”. Jósika Miklós: *i. m.* III. 127. https://mek.oszk.hu/04900/04984/04984.htm (utolsó megtekintés 2023.03.12.)

és Tonira – asztalneműeket, fehérneműt, köntösöket, porcelánt, ezüst gyertyatartókat, bundára való rókát stb. vásárolt, mintegy 5700 forint értékben –, s ezenkívül számolta az ékszereket, összesen mintegy 33 ezer 50 forintot.[54]

Jósika Antónia báró Bornemissza Jánosné (1813–1879) portréja, olajfestmény (Magyar Nemzeti Múzeum)

1835 májusában „császárné palotás dámája" ismét elment a császárhoz és a császárnéhoz is.[55] Takarékosságára utal, hogy előbb az ismerősöktől (Khevenhüllerné, Miskéné, Ötvesné) próbált a fogadáshoz öltözéket kölcsönkérni, mivel azonban kiderült, hogy „senki köntöse nem jó nékem… csak térdig érnek", végül kénytelen volt csináltatni magának.[56]

A sok bécsi út és a család tagjainak tisztségei erősítették a családtagokban az uralkodóházhoz való kötődést. Ugyanakkor az érdeklődés az uralkodó ház részéről is megnyilvánult. 1821-ben Thurnné – Bánffy Jozefa – hozta a hírt Csáky Rozáliának, hogy a „Császárné kérdezte, hogy a feredés használt-e néked?".[57] A bécsi utak alkalmából az uralkodópár programjairól, az au-

[54] Uo. Rozália levele Bécsből 1832. október 1-jén, november 4-én és december 3-án.

[55] Ferenc császár 1835. március 2-án meghalt, fia, I. Ferdinánd osztrák császár néven 1835–1848 között uralkodott, s V. Ferdinánd magyar királyként már 1830. szeptember 28-án megkoronázták. A „jóságos" melléknévvel illetett császár felesége az olasz Savoyai Mária Anna császárné.

[56] Jósika hitb. lt. No. 401. Csáky Rozália levele Bécsből. Nem a hivatalos címzés, más írással Bécs, 1835. Jósika Jozefa (1810–1836. aug. 21.) férje Petrichevich Horváth János Miklós (1801–1865) tábornok volt. Nagy Iván: *Magyarország családai* V. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/otodik-kotet-356E/horvath-csalad-szeplaki-petrichevich-nemes-es-baro-3B88/ (utolsó megtekintés: 2022. augusztus 2.)

[57] Jósika hitb. lt. No. 414. Jósika János levele feleségének, Rozáliának Kolozsvárról, 1821. március 25-én.

dienciák hangulatáról mindig írtak a levelekben, de a kötődésnek otthonuk berendezésénél is jelét akarták adni. 1841-ben a gorbói kastélyból írta Csáky Rozália a férjének, hogy két kép hiányzik a szobába, ezért „ha a császárné képit nem lehet megkapni, a megholt jó Ferenczünk képe jó lett volna…”.[58]

Csáky Rozáliáról készült rajz 1839-ből[59]

A könyvek szeretete, vásárlása és olvasása a család mindennapjaihoz tartozott. A gorbói kastélyt saját birtokközponttá alakítani szándékozó grófnő a hálószobájában lévő almáriumban és a felső szobában őrizte a magyar, német és francia könyveket és almanachokat. Az újságok között ott találjuk a család tagjaitól maradt kéziratokat (pl. férje 1799-ben tett utazásairól), szótárakat, több verseskötetet, de „konyhakönyveket”, az ecet, a priznic készítésének vagy a római köveknek a leírását, többféle rajzot és portrékat (15–15), a „diéta és más nagy emberek portréi”-t, címereket (3) is.[60] Csáky Rozália is igen érdeklődő ember volt, aki nemcsak gyűjtötte,

[58] Jósika hitb. lt. No. 101. Csáky Rozália levele férjének Gorbóról Bécsbe 1841. augusztus 19-én.
[59] Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára. Pákei Lajos-hagyaték. VII. B.–XVIII.
[60] A négyoldalas jegyzéket a Jósika hitb. lt. No. 410. találjuk.

vásárolta, hanem főleg használta is szerzeményeit, amelyeket döntően elolvasásra, továbbgondolásra szánt, saját környezetének átformálását segítendő. 1846 nyarán innen küldött könyveket Wesselényi feleségének, és újságokat (Erdélyi Hírlap, Budapesti Hiradó) is, amelyeket a gróf igyekezett azonnal megköszönni.[61]

A grófnő sokszor tartózkodott Gorbón, ahol gazdálkodott, este pedig, ahogy ő írta férjének, „írok, olvasok, többek közt a 81-dik Hiradót, 11-dik októberről. Van egy nevezetes dialógus benne, egy kellemes haza boldogító és egy oláh közt… Olvasd, ha lesz időd reá".[62]

Csáky Rozália nemcsak passzív befogadója volt a kultúrának, hanem nagyanyja imádságoskönyveinek kiadója, gyakorlati ismereteket nyújtó könyvtárának mindennapi használója, a kolozsvári szegények támogatója, az „előoskola" működtetője is. Többnyire Bécsben töltött utolsó éveiben császárnéi támogatást szerzett vállalkozásaihoz, s 1850-ben bekövetkezett haláláig onnan irányította azokat.

The Viennese Travels of Transylvanian Aristocratic Women from the Point of View of Cultural Interest

Keywords: aristocratic women, correspondence, Viennese cultural life

In recent years I have been studying the correspondence of some Transylvanian noble families (Csáky, Jósika, Bánffy) regarding the second half of the 18th and the first half of the 19th century. The correspondence between the family members was mainly about changes in everyday life, but they also included everyday experiences and cultural interests. The letters always mentioned the trips and visits of family members, their visits to theatres, and so on. Reports on travels abroad form an essential part of the family correspondence.

In the 18th century, aristocratic women travelled to Vienna, the imperial city, as wives, daughters or widows, where they had the opportunity to become part of the social life and develop interests in culture. Prominent among them was the educated Countess Rozália Csáky, who used her contacts to support Transylvanian culture and her businesses.

[61] A ROL Kolozs megyei Osztálya, Kolozsvár, A Wesselényi család zsibói levéltára, Nr. 140. Jósika Jánosné Csáky Rozália levelei Wesselényi Miklóshoz, valamint Jósika hitb. lt. No. 416. Wesselényi levele Zsibóról 1846. június 24-én.

[62] Jósika hitb. lt. No. 401. Csáky Rozália levele férjének 1842. október 15-én.

Biró Annamária

Fordítás és értelemadás. Márton László *Minerva búvóhelye* című regényének német recepciójáról

Batsányi János, a magyar felvilágosodás lázadó költőjének életműve elképzelhetetlen a fordítás teoretikus és gyakorlati problémáinak megfogalmazása nélkül. Az általa legfontosabbnak vélt költői szerepe, a „magyar Osszián" programja csak részben szól a szoros értelemben vett fordításról, de már ez is éppen elég elméleti problémát vetne fel: kinek a dalait milyen nyelvből kell magyarra ültetni ahhoz, hogy a magyar közönség autentikus szövegeket kapjon. A fordítás célja viszont egy eszme, viselkedésmód adaptálása:

> Bárdussa kívántam lenni magyar nemzetemnek, s a régi kelták történeteiben tükröt tartani polgártársaim elejibe; édes anyám nyelvén akartam siratni erkölcseinknek elhanyatlását, dicsőségünknek kimúlását! mert oly környülállásokban vagyunk, hogy, hacsak teljességgel el nem rontotta már szíveinket az idegen maszlag, szükségképpen meg kell illetődnünk egy – hazája veszedelmét oly érzékenyen kesergő öreg vitéznek szomorú panaszára.[1]

A távoli kultúrájú, idegen nyelvű vitéz panaszos énekei, a megilletődöttségből származó eszmélkedés, az erkölcsökre, a dicső múltra való emlékezés tulajdonképpen ismerős lehetett volna a magyar olvasók számára, hiszen a republikanizmus beszédmódja[2], a Róma bukását megidéző diskurzus hasonló elemekből épült fel, a bárd különös képességei, az ősökkel való kapcsolódás megteremtésének képessége mégis olyan jelentőséggel bírt, hogy a magyar irodalom egy fontos poétikai szerepe, a bárdköltői magatartás[3] alapjainak megteremtése kötődik Batsányi és nyomában mások fordítási/adaptálási kísérletéhez. Az ossziáni énekek természetesen jelentős értelemmódosuláson kellett, hogy átessenek ahhoz, hogy ebben a kulturális közegben sikeressé válhassanak, tehát itt talán még nem is volt tétje a szoros fordításnak, egy új életformát kellett teremteni az új nyelvben a bárdköltőnek. Batsányi az adaptálás mellett részt vett a korszak vitáiban a fordításról, megvádolták és elítélték Napóleon proklamációjának fordítása miatt, német anyanyelvű költőnőt vett feleségül, és életének jelentős időszakát német nyelvi közegben töltötte anélkül, hogy anyanyelvét a mindennapi kommunikációban

Biró Annamária (1980) – irodalomtörténész, egyetemi adjunktus. Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, annamaria.biro@ubbcluj.ro

[1] Batsányi János *Összes művei I. Versek*. Kiad. Keresztury Dezső–Tarnai Andor. Akadémiai Kiadó, Bp. 1953. 529.

[2] Takáts József: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. A keret. *Irodalomtörténeti Közlemények* CII. évf. 1998. 668–686.

[3] Részletes kifejtését lásd Vaderna Gábor: A *költészet születése*. A *magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Universitas Kiadó, Bp. 2017. 387–455.

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-8

használni tudta volna. Minden adott tehát ahhoz, hogy a nyelvek, kultúrák közötti köztességi állapota egy kortárs irodalmi alkotás anyagává váljon. Talán kijelenthető, hogy nem az egyén életútja az érdekes ebben a történetben, hanem éppen az a teoretikus kérdés, hogy miben áll a fordítás, adaptálás, nyelvváltás és kultúraváltás, hogyan lehet ezt regénytémává változtatni. Nem véletlen, hogy Márton László a *Minerva búvóhelye*[4] című regényéhez köthető textusok, az egymáshoz való viszonyuk már-már regényszerűvé vált. Mielőtt a német nyelvű recepcióra rátérnék, fontosnak tartom ezt is összefoglalni, hiszen az egyes kiadások és fordítások egy sor olyan kérdésre világítanak rá, amelyek az egyes szövegek egymástól eltérő jelentéseire reflektálnak.[5]

Márton László maga is nyelvi kísérletként kezdett ennek a történetnek a megírásába:

> Viszont kíváncsi voltam rá, hogyan tudok egy részben lelki, részben nyelvi szituációt pontosan rekonstruálni, s rájöttem: ahogyan Batsányi kénytelen volt élete utolsó három évtizedében németül beszélni és írni, sőt, miután Kufsteinből kiengedték, attól kezdve Bécsben élt, 1796-tól 1845-ig, majdnem negyven éven át ritkán volt alkalma anyanyelvén szólni, gondoltam, hogy úgy tudok neki nyomába eredni, ha én is németül írom meg ezt a történetet, noha én nem vagyok számkivetett, s nem vagyok oly módon kétnyelvű, mint olyasvalaki, aki már ötven évet töltött száműzetésben. Ki akartam próbálni, hogy az én, mégiscsak anyanyelvhez kötött észjárásom egy idegen nyelvi közegben, nagyobb ellenállással szembekerülve meg tudja-e nagyjából ugyanazt csinálni, mint magyarul.[6]

Ez a nyelvi kísérlet, az életszituáció és nyelvi közeg felcserélésének eredménye 1997-ben jelent meg az ottensheimi Tanhäuser Kiadó bibliofil, gótikus betűkkel szedett, fametszetekkel illusztrált kiadványaként: *Die fliehende Minerva oder Die letzten Tage des Verbannten* címmel.[7] Egy, a magyar kultúrában viszonylag ismert szerző életének homályban maradt, feltáratlan évtizedeiről szól a szöveg, elsősorban persze német nyelvű olvasóknak, bár a számozott példányokban megjelent kiadvány jelentős része minden bizonnyal mégiscsak magyar nyelvű közegbe került. Az első változat egyedüliként tartalmazza Batsányi János teljes nevét, amit a szerző a későbbiekben (már a magyar regény megjelenése után így magyaráz):

> Ennek a címében, még ki van írva Batsányi János neve, mert a linzi olvasóknak a Batsányi név nem sokat mond első hallásra, magyar olvasó számára viszont olyan közhely volna, ami gimnáziumi tankönyveket idézne fel. Ezért döntöttem úgy, hogy Johann B. néven fogom szerepeltetni a kibővített változat hősét.[8]

[4] Márton László: *Minerva búvóhelye*. Jelenkor Kiadó, Pécs. 2006.

[5] A különböző szövegvariánsok egymáshoz való viszonyáról részletesen írtam egy korábbi tanulmányomban. Biró Annamária: Batsányi és Johann B.-változatok. Közelítések a nyelvi közeg és a kulturális kontextus problémájához. In: *Hermész után szabadon. Köszöntőkötet Orbán Gyöngyi tiszteletére*. Szerk. Berszán István, Fóris-Ferenczi Rita, Serestély Zalán. Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kvár 2019. 213–224.

[6] Györe Gabriella: Akinek megvan Goethe telefonszáma. Nagyvizit Márton Lászlónál. *litera.hu* 2006. július 21. https://litera.hu/magazin/interju/akinek-megvan-goethe-telefonszama.html

[7] László Márton: *Die fliehende Minerva oder Die letzten Tage des Verbannten*. Edition Thanhäuser, Ottensheim an der Donau. 1997. (A továbbiakban: Márton: *Die fliehende*…)

[8] Györe Gabriella: *i. m.*

A névválasztás mellett ez a cél, hogy egy idegen történetet otthonossá kell tenni, a narrációs technikát is meghatározza: az ismerős, linzi közeg felerősítése, a Batsányit körülvevő szereplők megrajzolása a lényeges, nem pedig a magyar verzióban dominánssá váló elbizonytalanító eszközök.

A *2000* című lap 1998. évi április száma A *menekülő Minerva, avagy a száműzött utolsó napjai* címmel Márton László neve alatt közli ennek a szövegnek a fordítását – a fordító nevének feltüntetése nélkül.[9] Később egy interjúban maga Márton nevezi meg a fordítót, egyúttal idegennek, célt tévesztettnek nevezi ezt a szöveget:

> A 2000 című folyóiratban megjelent egy magyar verzió, amelyet Hámori Ágnes csinált. Szabályos fordítás volt, nagyon furcsa szöveg, érződik rajta az erős idegenszerűség.[10]

Minthogy itt a célközönség magyar, a német nyelvű szöveg narrációs megoldásai, a történetalakítás elveszíti eredeti funkcióját, hiszen itt nem közelíteni, hanem távolítani kellene az ismerős történetet az olvasóktól. Egyik fő szempont tehát a nyelv mellett az olvasó nyelvi és kulturális műveltsége, előképzettsége lesz. Emiatt Márton szerint a teljes regényt át kell írni, a fordítás ebben az esetben nem megfelelő, a bővített, átdolgozott, magyar közönségre adaptált változat először 2005-ben az *Alföld* folyóiratban jelenik meg folytatásokban, majd ez némileg módosulva (mind nevek, mind pedig a történet szintjén) végül 2006-ban *Minerva búvóhelye* címen nyeri el végső változatát. A fordítási csavar csak ezután következik a történetben: Zádor Éva és Wilhelm Droste 2008-ban megjelenteti a magyar közönségnek szánt regény szabályos, német fordítását *Das Versteck der Minerva* címmel.[11] A kérdésem tehát a továbbiakban arra vonatkozik, hogy ennek a német kötetnek milyen lehet a német recepciója, hiszen a kiadástörténet világosan jelzi, hogy milyen értelemmódosulásokon megy keresztül a szöveg a fordítás révén, ráadásul itt egy olyan többkontextusú, árnyalt és rétegelt történetről van szó, amelyet egészen biztosan másképp recipiál egy olyan olvasó, aki érti a kulturális konnotációkat, kiszólásokat, irodalmi jelzéseket, mint egy olyan, aki számára nem csupán Batsányi, de még az osztrák felesége, Gabriele Baumberg neve sem jelent semmit.

Ha az eredetileg is német nyelven írott változat korabeli befogadására vagyunk kíváncsiak, arra, hogy sikerült-e Márton Lászlónak az a nagyszabású kísérlete, hogy idegen nyelvi közegben szólaltassa meg a magyar száműzött szerző élettörténetét, sajnos, csalódnunk kell, szinte egyáltalán nem lehet erre vonatkozó reflexiókat találni. Pedig Ludwig Hartinger kötethez írott utószava érzékenyen ragadja meg mind a kötet, mind pedig a nyelvi megformáltság kérdéskörét: Batsányi életművét középpontba helyezve a kötet tétjét abban látja, hogy az emberi sorsokat összefonó, a barokk és romantika német irodalmát magyarra fordító szerző hogyan képes nyelvi eszközökkel korábbi életsorsokat a mai viszonyoktól sem elidegenítve tárgyalni.[12]

[9] Márton László: A menekülő Minerva. ford. Hámori Ágnes. *2000* X. évf. 1998/4. 28–35.

[10] Györe Gabriella: *i. m.*

[11] László Márton: Das Versteck der Minerva. Ford. Éva Zádor, Wilhelm Droste. Folio Verlag, Wien. 2008.

[12] „… verfaßte László Márton nicht in seiner Mutter-, sondern in deutscher Sprache, in originär (& aus Quellen) das Zeitgemäße zeichnendem Duktus und Stil, wie sie seiner narrativen und dramatischen Kunst eignen, vielleicht auch seiner Lebensart. Ein veritabler Geschichte(n)flechter, (von Romantik- und Barockübersetzungen geprägter) Fabulierer, Erzähler, welcher sichtbare und unsichtbare Fäden einer wie der Geschichte, Verstrickungen des Schicksals wie eines Geschicks, von Zeitläufen und Lebensläufen, virtuos zu ziehen und (ins Heute) zu knüpfen weiß wie um die Wirkung

Annak ellenére, hogy a fordított szöveg a magyar eredetihez hűen nem írja ki a költő teljes nevét, hanem Johann B. néven szerepelteti a szövegben, a 2008-as kiadás recepciójának egy jelentős része Batsányi János figurája köré építi értelmezését. Gudrun Brzoska a rácsodálkozás örömével kalauzolja olvasóját abban az izgalmas referenciakeresésben, amelyet ő maga hajtott végre a regény olvasása során. Történeti ismeretek nélkül értelmezhetetlennek tartja a regényt, amelyet egyenesen a Batsányi Jánosként azonosított Johann B. biográfiájának nevez, s amely érdemének nem csupán Batsányi–Johann B. utolsó éveinek izgalmas megrajzolását tartja, hanem a további – egy osztrák olvasó számára ismerősebbnek feltételezett, de valójában ugyanolyan idegen – szereplők, Metternich, Sedlintzky vagy Hingenau plasztikus ábrázolása révén megteremtett korrajzot.[13] Azt gyanítom, hogy a német recepcióban a regénybeli Johann B. átveszi az empirikus Batsányi szerepét, és a kortárs olvasó korszakról való tudása a szöveg által kínált valóságelemekből tevődik össze. Ezért gyakran azt a történeti figurát, akiről kevesebbet tudnak, a recenzensek háttérbe szorítják, és kiemelnek helyette egy olyan történeti alakot, akiről feltételezhetően többet tud a német nyelvű olvasó.[14] Az ismeretlen magyar költő története nem feltétlenül érdekes, hiszen éppen azért volt szükség Batsányi életének linzi periódusára, mert a szerzőt többek között az is foglalkoztatta, hogy milyen nyelvi lehetőségek vannak a történetmesélésre akkor, amikor valakivel nem történik semmi.[15] Az eseménytelen élet megváltoztatja a perspektívát, nem a főszereplő áll a középpontban, hanem az őt körülvevő közeg. Christina Zoppel, a *Wiener Zeitung* recenzense felhívja a figyelmet arra, hogy az olvasónak a szerző által felkínált mi-perspektívával kell azonosulnia, „mi" a narrátorral leszünk részei a főszereplő és felesége boldogtalan életének, a narrátor nézőpontjával együtt leszünk bizalmasai az őket körülvevő kisvárosi világ szereplőinek.[16]

von Spannung & Schauer, Chok & Ironie." Ludwig Hartinger: Nachwort. Danubische Vogelkunde. In: Márton: *Die fliehende*… o. n.

[13] „Ein Blick ins Geschichtsbuch zeigt, dass es einen Dichter Batsányi tatsächlich gegeben hat, ebenso seine Ehefrau, Gabriele Baumberg. Das ist das besonders Reizvolle und Spannende an dieser temperamentvoll geschilderten Biografie einiger Stunden im letzten Lebensjahr dieses Mannes: Fast alle genannten Personen gab es wirklich, den eisenharten Polizeipräsidenten Josef Graf Sedlnitzky, für den jedermann erst einmal verdächtig ist, Fürst M., Metternich, der mit Zensur und Spitzeldiensten versucht das Reich wieder zu restaurieren, den oberösterreichischen Landeshauptmann Baron Hingenau und weitere Figuren. Márton fächert ein mehrdimensionales Panorama der Zeit des Vormärz auf." Gudrun Brozska: Rezension. http://www.literatur.ungarisches-institut.de/?p=572

[14] Többen Metternichet vagy a metternichi időszakot, mások a francia forradalmár Maret-t, érdekes módon csak a legtájékozottabbnak tűnő Franz Haas, a *Neue Zürcher Zeitung* recenzense tér ki részletesen Gabriele Baumbergre. Megemlítendő az is, hogy annak ellenére, hogy a regény többször hangsúlyozza a linzi emberek nemtörődömségét a köztük több évtizedig élő egykori költő iránt, ami nevének folyamatos roncsolásában is megnyilvánul, a recenzensek közül többen is ugyanebbe a hibába esnek, egy-egy betű vagy ékezet lemaradása általános, de olyan is van, hogy a szintén Ausztriában, Bécsben élő Báróczi Sándor testőríróra emlékeztető névvel látják el a főszereplőt, így lesz belőle János Baronczi. Ervin Riess: Verbannt nach Linz. *Die Presse,* 20.09.2008. https://www.diepresse.com/417754/verbannt-nach-linz

[15] Az ORF1 ajánlója Márton László szavait idézve világít rá arra, hogy a történelem nagy szereplői helyett érdekes azokkal is foglalkozni, akik nem tudták kiteljesíteni ígéretes életpályájukat. https://oe1.orf.at/artikel/211936/Das-Versteck-der-Minerva

[16] „Mit einem vertraulichen »wir« zieht László Márton die Leser in diese Geschichte, genauer in die Geschichten dieses historischen Romans. Wir werden Zeugen des vom Pech verfolgten Lebens des »B. János«, seiner Liebschaften und jenen seiner auch nicht viel glücklicheren Ehefrau. … Wir werden zudem Zeugen der geist- und intellektuellenfeindlichen Atmosphäre unter dem eisernen Regime Metternichs. Und wir werden zu Vertrauten seiner Sachwalter, von Polizeidirektoren, Beamten, Landeshauptleuten und deren Gattinnen, begegnen aber auch Bürgerlichen und Künstlern."

Német olvasatban éppen a kisvárosi közeg jelentősége nőtt meg. A német recepciót jelentős mértékben befolyásolta, hogy 2009-ben Linz volt Európa kulturális fővárosa, így több esetben a szöveget városregényként olvasták, amit a szöveg maga tulajdonképpen meg is erősít. Különösen a hőlégballonnal való felemelkedés biztosítja a városra és a tájra való rálátást, de Linz kétirányú megközelítése – az egyik utazó nyugatról, a másik keletről érkezik a városba – is lehetővé teszi a városregényként való olvasást, ami azért volt meglehetősen fontos az osztrák közönség számára, hogy Linzet kimozdítsa az osztrák irodalmi hagyomány által rögzített (főleg Thomas Bernhard által erősített) provinciális elmaradottság képzetéből. Franz Haas, a *Neue Zürcher Zeitung* recenzense éppen a városábrázolás hagyományával indítja kritikáját: bár Linz Ausztria harmadik legnagyobb városa, nagy tervei csak Hitlernek voltak vele (ami a regényben Gabriele Baumberg víziójaként jelenik meg), Franz Schuh a világunalom centrumának tartotta, Bernhard pedig még csak igazi elmarasztalásra sem méltatta. Elég rossz pozícióból indult tehát a város akkor, amikor 2009-ben Európa kulturális fővárosa lett, és azt, hogy éppen egy magyar író próbálja a megrekedtségből kimozdítani, többszörösen üdvözlendőnek, ugyanakkor valójában elkeserítőnek is tartja.[17] Így a regény egyik legfontosabb hozadéka a város történelmének, eseményeinek irigylésre méltó, aprólékos ismerete és feltárása. Az idegen perspektívája itt válik jelentőssé, bár persze az osztrák irodalomban is van példa a közeg negatív ábrázolására, a kedélyesség mögött megbújó provincializmus és rosszindulat feltárására éppen Thomas Bernhard és újabban Elfriede Jelinek prózája révén, akiket emiatt többször saját fészkükbe piszkító madaraknak titulálnak. Ez a veszély nem állhat fenn egy 19. századi történetben, amelyiknek a főszereplője ráadásul nem szabad akaratából tartózkodik a városban. Az osztrák kedélyesség mögötti közönségességet úgy ábrázolja Márton László, hogy az nem marad csupán közhely: a mindenkori diktatúrák működésének mechanizmusaira mutat rá az, ahogyan a metternichi besúgórendszert, a kisvárosi hivatalnokok teljhatalmát a Kádár-kor Magyarországának világával ötvözi, nem riadva vissza a különböző korszakok összefonódásának veszélyétől, állapítja meg a regényről Haas.[18] Arra, hogy mit jelent a hely, a város, ahol élni kell, több recenzens is visszatér, de a főszereplő boldogtalanságát nem az otthon hiányában és az anyanyelvhasználat lehetetlenségében keresik, hanem a rendőrállam kegyetlenségében. A helyet elválasztják a rendszertől, pedig a regény maga éppen ezek összefonódására mutat rá. A hely ugyanis otthonná válhatott volna, hiszen annak a Közép-Európának a része, amelynek különböző országokhoz tartozó provinciái nem választhatók szét egymástól, és azok lakosai bármelyik másik részében is otthon érezhetik magukat. Legalábbis Matthias Rößler szerint, aki a Közép-Európa Fórum 2011-es találkozóján a haza fogalmából kiindulva írja le Közép-Európát olyan egységes közegként, melyet a közös

Christina Zoppel: Márton, László: Das Versteck der Minerva. *Wiener Zeitung* (2009. 03. 20.) https://www.wienerzeitung.at/nachrichten/kultur/literatur/241848_Marton-Laszlo-Das-Versteck-der-Minerva.html

[17] Franz Haas: Restauration und Endstation in Linz. *Neue Zürcher Zeitung* (2009. 03. 21.) https://www.nzz.ch/restauration_und_endstation_in_linz-ld.554455?reduced=true

[18] „Die verblüffenden Detailkenntnisse von László Márton mögen manchen Linzer Lokalhistoriker beschämen, noch beeindruckender ist aber der effiziente Plauderton, in dem er diese grässliche Geschichte aus den vermeintlich guten alten Zeiten erzählt. Zur österreichischen Gemütlichkeit gehört bekanntlich als doppelter Boden die Gemeinheit, doch der Autor belässt es nicht bei dieser Binsenweisheit. Er verweist mit feiner List noch auf eine dritte Ebene, auf die Parallele zwischen Metternichs Spitzelstaat Österreich und dem kommunistischen Ungarn, von dem er aus eigener Erfahrung noch weiss, «dass dort, wo zwei Menschen anwesend waren, auch die Staatsmacht anwesend war».“ Franz Haas: *i. m.*

történeti tudat, a közös katasztrófák megélésének tapasztalata tesz otthonossá minden ott élő számára, függetlenül attól, hogy mikor és melyik részén élt ennek a tájegységnek. Bár ő nem nevezhető irodalmárnak vagy kritikusnak, mégis fontosnak tartom, hogy milyen jelentéseket kap a szöveg,[19] ha kimozdul a szorosan vett mezejéről. Márton László meghívottként vett részt ezen a konferencián, ahol éppen a *Das Versteck der Minerva* passzusaiból olvasott fel részeket, így válhatott a politikus megnyitó beszédének is témájává a könyv. A haza mellett a szabadság fogalma volt gondolatmenete fókuszában, amelybe a kulturális szabadság kérdéskörét is belefonta, így végül arra a megállapításra jutott, hogy otthon csak ott lehet, ahol a szabadság minden szegmense megélhető. Ez nem adatott meg azonban sem Batsányi Jánosnak, sem pedig azoknak a szerzőknek (Márai Sándort emelve ki), akik száműzetésbe kényszerülnek, és akik mégsem tudják otthonként megélni a közeget, ahol élniük adatik. A táj pedig manapság megélhető, birtokba vehető, kellemes emlékként továbbadható, ezt teszi a politikus is megnyitó beszédében a résztvevőket is arra biztatván, hogy az irodalmat mint a közös kulturális alap megteremtőjét fogják fel.[20]

Látható tehát, hogy a regény jelentős szerepet tölt be egy másik nyelv kulturális közegében is, de nem amiatt, amiért a magyar irodalomban fontossá vált: múltkezelési technikái, narrációs játékai vagy akár a nyelvezet sokrétűsége, a múlt hagyományait őrző metaforikus beszédmód és a víziókban megjelenő szimbolikus nyelvhasználat miatt. Többen kiemelik ugyan a nyelvi bravúrt (nem reflektálva különösebben a regény egyik fő kérdését jelentő fordításproblematikára), néha azzal magyarázva a német szöveg megoldásainak zsenialitását, hogy a szerző több klasszikus szöveget is magyarra fordított.[21] A narrációs technikáknak alárendelt valóságképzet a legritkább esetben jelenik meg a kritikákban, az általam olvasott textusok boldogan üdvözlik a metternichi rendőrállam megrajzolásának hitelességét, és még akkor sem bizonytalanodnak el a valóságreferenciák keresésében, amikor a történelemábrázolás innovatív módjára hívják fel a figyelmet. A kezdeti kísérlet tehát, hogy ismerőssé lehet-e tenni egy idegen történetet a német nyelvű olvasók számára, érdekes konklúziókkal zárulhat: a történetben az olvasók a számukra ismerős közeget és szereplőket keresik, így a kontextus ismerete révén tartják át- és megélhetőnek a főszereplő végtelen magányosságát és ennek szimbolikus jelentéseit.

[19] „Heimat und Identität in Mitteleuropa". Rede des Landtagspräsidenten Dr. Matthias Rößler zur Konferenz „Heimat Mitteleuropa: Gesichter, Biografien, Identitäten" am 28. Juni 2013 in Prag. https://fme.landtag.sachsen.de/download/FME/FME_Rede_Forum_Mitteleuropa_2013.pdf

[20] „Laszlo Marton gehört zu den bedeutendsten ungarischen Erzählern seiner Generation. Mitteleuropäische Exilschicksale bewegen nicht nur ihn. Wie für viele Schriftsteller, die nicht auf der Oberfläche bleiben, sondern die geistige Auseinandersetzung suchen, ist die Freiheitsfrage auch für ihn das grundlegende Problem, aus dem sich alle Konflikte für den Menschen und die Gesellschaft ergeben. Der Autor liest aus seinem Roman *Das Versteck der Minerva*, der im historischen Vormärz in einer mitteleuropäischen Landschaft spielt, die meine Frau und ich auch persönlich bereist haben – mit dem Fahrrad von Passau über Linz, Wien, Bratislava nach Budapest, insgesamt 770 km – und mit der unvergessliche Eindrücke und Erinnerungen verbunden bleiben. Davon ausgehend vergleicht Marton mit dem Dichter János Batsányi (1763–1845), der als Held des Romans identifiziert werden kann, und dem Schriftsteller Sándor Márai (1901–1989) zwei ungarische Exilschicksale, die Mitteleuropa in ihrem Denken verankert haben." Dr. Matthias Rößler: *i. m.*

[21] „Martons Sprache, einfühlsam und genau übersetzt von Eva Zádor und Wilhelm Droste, spiegelt das tiefe Empfinden für den sprachlichen Zeitgeist der Romantik wider. Was sicherlich mit seiner regen Tätigkeit als Übersetzer zu tun haben mag. So übertrug er etwa Novalis' *Heinrich von Ofterdingen*, Kleists *Michael Kohlhaas* und Goethes *Faust I* ins Ungarische." https://oe1.orf.at/artikel/211936/Das-Versteck-der-Minerva

Translation and Interpretation. On the German Reception of László Márton's Novel Titled "Minerva búvóhelye"
Keywords: László Márton, translation, adaptation, reception

The starting point of my article consists of László Márton's novel *Minerva búvóhelye* (Minerva's Hiding Place) and its German versions. In this work László Márton places in the centre of events a Hungarian literary figure from the 19th century, thus directing the Hungarian readers to apply the mechanisms of referential reading when interpreting the text. For the German readers, however, the name of Johann B. and his activity do not mean much, therefore the novel is primarily read as a Linz-novel, without paying attention to the elements derived from Hungarian literary events. Starting from the distinct nature of the reception, I examine to what extent the linguistic context shapes the nature of interpretation.

Bárány Attila

Az angol–magyar kapcsolatok történeti emléke és kutatása a 19. században és a 20. század első felében

In memoriam Frank Tibor (1948–2022)

Az angol történelem kutatójaként mindig foglalkoztatott, honnan tudhatta Arany János az 1850-es végén, hogy hol van Montgomery vára, amikor A *walesi bárdok* című költeményében így fogalmazott: „[H]ol aznap este szállt" I. Edward angol király (1270–1307). Hogyan lehetett tudomása a Milford-öbölről, ahol „lágyan kél az esti szél"? Az uralkodó *valóban* érintette e várat; mi több, *valóban* a Milford-öbölben kötött-e ki, ahol partra lehet szállni, mert *valóban* enyhe a széljárás.

Arany János művének hátterével kimerítően foglalkozott az irodalomtörténet, a célom nem az, hogy utánajárjak, mennyire voltak pontosak az értesülései, hanem az, hogy rávilágítsak arra, hogy a 19. század Magyarországán ismertek voltak az angol történelem bizonyos eseményei.

Jelen tanulmány témaválasztását az aranybulla-évforduló apropója is magyarázta. 2022-ben több tanulmányt is publikáltam a Magna Cartáról. Természetesen a hazai tudományosság arra volt kíváncsi, milyen szellemi közösséget lehet találni az 1215-ös és az 1222-es, szabadságokat rögzítő dokumentum között. Ugyan ma már megnyugtatóan rendeződött az a kérdés: nincs szövegszerű kapcsolat a két dokumentum között, nem igazolható, hogy János király 1215. évi chartájának hatása lett volna II. András aranypecséttel megerősített oklevelére,[1] mégis, a rokonságnak egyfajta „misztériuma" még ma is él. A 19. század derekának Magyarországán elképzelhetőnek találták, hogy a két kiváltságlevél között rokon vonások mutathatóak ki. A királyságok kapcsolatainak kialakult egy olyan történelmi emlékezete, amely ezen ideáknak egyfajta keretet teremtett. Nem célom, hogy az esetleges „szellemi hatás" kutatástörténetét vizsgáljam, ezt megtette Thoroczkay Gábor.[2] Ennek „szellemi" hátterét, az angol–magyar kapcsolatok iránt kialakuló érdeklődést szeretném körüljárni. Jelen témát részletesen végigtekintettük Laszlovszky Józseffel és Papp-Reed Zsuzsannával, ahol a munka dandárját előbbiek végezték. Itt a kiadás 15 éve után megfogalmazható reflexióimmal bővítve adom közre – az aranybullaév indukálta – gondolataimat.[3]

Bárány Attila (1971) – egyetemi tanár, DSc, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet – kutatócsoport-vezető, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat – Debreceni Egyetem, barany.attila@arts.unideb.hu

[1] Zsoldos Attila: A 800 éves Aranybulla. Bp. 2022. 9; Laszlovszky József: *Magna Carta és Aranybulla*. In: *Angol–magyar kapcsolatok a középkorban.* I–II. (A továbbiakban: *Angol–magyar…*) Szerk. Bárány Attila, Laszlovszky József, Papp Zsuzsanna. Gödöllő, 2008–2012. I. 202–222.

[2] Thoroczkay Gábor: Az Aranybulla 19–20. századi historiográfiája. In: *Aranybulla 800.* Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2022. 253–276, 272–273.

[3] Bárány Attila–Laszlovszky József–Papp Zsuzsanna: Az angol–magyar kapcsolatok kutatásának főbb irányai. In. *Angol–magyar…* I. 5–40.

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-9

Az angol–magyar kapcsolatokban egyes kérdések kapcsán jelentős érdeklődés (volt) tapasztalható: a 11. században Magyarországra menekült angolszász hercegek, Vasbordájú Edmund utódai és az egyikükkel frigyre lépett Szent István leánya, majd leszármazottjuk, Skóciai Szent Margit kapcsán, illetve a Magna Cartának az aranybullára gyakorolt hatása tekintetében. Ezek „farvizén" a kutatás egyéb témákra is kiterjedt, mint III. Béla házassága az Angliában nevelkedő Capet Margittal, vagy magyar diákok felbukkanása az oxfordi egyetemen.[4] A más középkori királyságokkal való érintkezések vizsgálatához képest az Angliával való kontaktusok kutatása érdekes módon intenzívebb. Ha csak Fest Sándor munkásságára tekintünk, a kontaktusok széles köre bontakozik ki előttünk.[5]

Azt, hogy miként tört utat az angol és magyar alkotmányos fejlődés összevetése a politikai gondolkodásban legutóbb Bácsatyai Dániel elemezte.[6] A Magna Carta és az aranybulla közötti kapcsolat első megfogalmazása az 1791-es országgyűlés idején vált a politikai gondolkodók „kedves témájává".[7] Leginkább Zinner János, Aranka György és Török Lajos (Kazinczy Ferenc apósa) röpiratait említhetjük.[8] Nem célunk, hogy mindazokat bemutassuk, akik hozzászóltak a kérdéshez Ráday Páltól Kállay Ferencen át Concha Győzőig, elegendő csupán Széchenyi Istvánt megemlítenünk, hogy érzékeltessük, milyen fogadtatásban részesült I. János szabadságlevele. Naplójának 1832. október 15-i bejegyzése szerint „a Magna Charta és az Aranybulla a keresztes hadjáratok következményeképpen úgyszólván egyazon agyból születtek".[9]

Ismert, hogy a reformkor számos kiemelkedő alakja különös érdeklődéssel fordult Anglia felé.

E helyütt csupán azokra szorítkozunk, akik ezen túlmenően az angol történelemben is vizsgálódtak. A kontaktusok kutatása a 19. század második felében nagy lendülettel indult meg, részben annak is köszönhetően, hogy az emigráció politikusai egymásnak adták át a helyet a British Museum olvasótermében. Itt talált magának foglalatosságot amatőr történelembúvárként a száműzött katonatiszt, a föld- és ásványtan tanára, Simonyi Ernő, vagy a mérnök Kropf Lajos. Simonyi összegyűjtötte a Rákóczi-szabadságharc angliai vonatkozású diplomáciai dokumentumait.[10] A középkori és kora újkori források tárgyában is megjelentetett két kötetet, ami kiindulópontot jelentett a későbbi kutatás számára.[11] Kropf „megszállottként" fordult a

[4] Kropf Lajos: Margit királyné, III. Béla neje. *Századok* 1900. 76–77; Fest Sándor: Nicolaus de Ungaria Was First Student Known by Name at the University of Oxford. *Danubian Review* (a továbbiakban DR) IV. évf. 1936. 10–11.

[5] Fest Sándor: Skóciai Szt. Margittól a walesi bárdokig. In: *Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*. Szerk. Czigány Lóránt**,** Korompay H. János. Bp. 2000.; Czigány Lóránt: Fest Sándor öröksége. *Kortárs* LV. Évf. 2001. 50–58.

[6] Bácsatyai Dániel: A Magna Cartától a szentföldi jogkönyvekig: Az Aranybulla európai összefüggésben. In: *Andreae II regis Hungariae decretum anni 1222 bulla aurea roboratum: Tanulmányok az Aranybulla kibocsátásának 800. évfordulójára*. Szerk. Mayer Gyula, Szovák Kornél, Rácz György, Kovács Viktória. Bp. 2022. 113–134, 116–121.

[7] Uo. 116.; Laszlovszky József: A középkori angol–magyar kapcsolatok magyarországi kutatásának legfontosabb korszakai. In: *Angol–magyar…* I. 8–10, 9.

[8] Zinner János: *Dissertatio statistica de potestate exequente regis Angliae*. H. n. 1790.; Závodszky Géza: Zinner János, az angol alkotmány első hazai ismertetője. *Magyar Könyvszemle* CIII. évf. 1983. 1–18, 1; Aranka György: *Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*. Kvár 1790.; Szrógh Sámuel bővített német fordítása: *Vergleichung zwischen Engellands und Ungarns Regierungsform.* Kvár 1791.; Török Lajos: *Conspectus regiminis formae regnorum Angliae et Hungariae*. H. n. é. n. [1790].

[9] Széchenyi István: *Napló*. Szerk. Oltványi Ambrus. Bp. 2002. 636; Bácsatyai Dániel: *i. m*. 117.

[10] *Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korában 1703–1712.* I–III. Bp. 1872–1877.

[11] *Magyar történelmi okmánytár a londoni könyv és levéltárakból 1521–1717.* I–II. Szerk. Simonyi Ernő. Pest 1859–1875.

főképp gazdaságtörténeti témák felé.[12] Angliában élve bejárt a British Museumba, megismerte a forráskiadásokat. Skóciai Szent Margit kutatásának felfutását hozzá is köthetjük.[13] A 17–18. század kontaktusai iránt is megindult az érdeklődés. Külön hangsúlyt kapott a peregrináció, a protestáns kapcsolatok és Erdély.[14] Itt már nem műkedvelők alkottak: Angyal Dávid forrásokat is közölt, és több tanulmányt is adott közre.[15]

A 19. század végén már nem tűnik kivételesnek, hogy a kor történettudósai Angliában kutatva magyar kapcsolatokról adnak hírt. Marczali Henrik járt a British Libraryben és az oxfordi Bodleian Könyvtárban, forrásközleményeket adott közre Walter Map *De nugis curialium* c. művének Lukács érseket illető vonatkozásairól.[16] Ő volt az első nem cambridge-i szerző, akinek a monográfiája – *Hungary in the Eighteenth Century* – a Cambridge University Pressnél napvilágot látott.[17] Kapcsolatai Harold W. Temperley-vel, George P. Goochcsal a magyar kutatók számára – ha közvetve is – új perspektívákat nyitottak.[18] Marczali a későbbiekben sem távolodott el e területtől. Közreadta Széchényi Ferenc Cambdrige-ből írt leveleit, beszámolt angliai utazásairól.[19] Írt Széchenyi Istvánról és Angliáról.[20]

Az aranybulla és a Magna Carta közvetlen kapcsolatát a 19. század derekán elsőként Szalay László hangsúlyozta.[21] Később azonban előtérbe kerültek a forrásokra támaszkodó, azokat kritikai szemlélettel vizsgáló művek, így nem kevés kritika érte a Magna Carta-rokonság ideáját: „ha figyelembe vesszük, hogy Magyarország és Angolország közötti távolság sokkal nagyobb, semhogy az Angolországban támadt eszmék a középkori közlekedési és gondolatközlési eszközök mellett Magyarországon hét rövid év alatt általánosan elterjedhessenek, át kell látnunk, hogy az Aranybulla nem lehet a Magna Carta folyománya, annál kevésbé utánzata".[22] A mérvadó medievisták is kritikusak voltak, mind Marczali Henrik,[23] mind Pauler Gyula.[24] A dualizmus korának végén újra előtérbe került a kérdés, jóllehet, az Angliában alkotó Hantos Elemér kisebb hatással volt a hazai tudományosságra.[25] Hantos abban a szempontból úttörő volt – Timon Ákos

[12] Kropf Lajos: A magyar bőr Angliában. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* (A továbbiakban *MGSz*) V. évf. 1898. 237; uő: Magyar ezüstművek Angliában (1436). *MGSz* VI. évf. 1899. 50; uő: Magyar kereskedő angol fogságban 1388-ban. *MGSz* VI. évf. 1899. 49.

[13] Kropf Lajos: Ágota királyleány származása. *Turul* XIV. évf. 1896. 49–53; uő: Kik voltak az angolszász hercegek Szent István udvaránál? *Századok* XXII. évf. 1887. 783–792.

[14] Kvacsala János: Az angol-magyar érintkezések történetéhez 1620-1670. *Századok* XXV. évf. 1890. 709–719; 793–810.

[15] Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával 1526-1711*. Bp. 1902.; uő: Pótlékok a londoni okmánytárakhoz [1589–1696]. *Történelmi Tár* XXIV. évf. 1901. 412–421

[16] Marczali Henrik: Árpád-kori emlékek külföldi könyvtárakban, I. *Történelmi Tár* XV/II. 1878. 13: 167–172.

[17] Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Bp. 2022. 371.

[18] Dénes Iván Zoltán: *i. m.* 36, 180, 308, 313, 371.

[19] Henry Marczali: A Hungarian Magnate at Cambridge in 1787. *Cambridge Historical Journal* III. évf. 1930. 2: 212–217; uő: Gróf Széchényi Ferencz utazása Angliában (1787) I–II. *Budapesti Szemle* (A továbbiakban *BSz*) LIX/CCXX 1931. 638: 26–50, 639: 224–248.

[20] Marczali Henrik: Count István Széchenyi and England. *Contemporary Review* CIII. évf. 1913. 659–667. Dénes Iván Zoltán: *i. m*. 16.

[21] *Magyarország története*. I–VI. Lipcse-Pest 1852–1859. I. 294.; Thoroczkay Gábor: *i. m*. 272, 64. jegyzet; Bácsatyai Dániel: *i. m*. 117.

[22] Ferdinándy Géza: *Az Arany Bulla*. Bp. 1899. 4–5.

[23] Thoroczkay Gábor: *i. m*. 272, Bácsatyai Dániel: *i. m*. 117; Dénes Iván Zoltán: *i. m*. 78.

[24] Pauler Gyula: A *magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* Bp. 1899. II. 501, 72. jegyzet.

[25] *The Magna Charta of the English and of the Hungarian Constitution*. London 1904; Thoroczkay Gábor: *i. m*. 273.

tanítványaként –, hogy a komparatív jogtörténet módszertanát követve a közvetlen hatás helyett a társadalom és a kormányzati működése közötti párhuzamokat kereste.[26]

Az 1930-as évek elején Fest Sándor feleleventette a Magna Carta aranybullára való hatásának vizsgálatát.[27] Immár konkrét „érintkezési pontokat" is feltárt: II. András keresztes hadjáratán több főpap is járt, Tamás egri püspök angolokkal is találkozhatott; a IV. lateráni zsinaton és Becket Szent Tamás 1220-ban történő *translatió*ján voltak együtt prelátusok, olyanok is, akik mind az aranybulla, mind a Magna Carta kiadásánál bábáskodtak.[28] Jóllehet a *ius resistendi* tekintetében az angol hatást Bartoniek Emma és Deér József is kritikával illette,[29] Fest hipotéziseit a mai kutatás nem utasítja el, jóllehet, önmagában az, hogy megvolt a lehetőség távoli királyságok szokásait megismerni, nem jelenti azt, hogy az átvétel meg is történt.[30] Fest a Magna Cartát illető álláspontjához később is ragaszkodott, igaz, erre már rányomta a bélyegét a "nyugatos", tudós kiállása a háborúba sodródó vezetéssel szemben.[31]

E helyütt nem kívánok foglalkozni a két világháború közötti angolbarát irányvonallal, csak annyiban térek ki rá, amennyiben a kapcsolatok kutatását érintik.[32] Marczali 1920-ban megjelent tanulmánya egy új korszak kezdetét is jelenti. A cím is „érdekközösségre" utal.[33] Marczali még egy hasonló című írást tett közzé, alcíme önmagáért beszél.[34] Angyal Dávid is hallatta a hangját az „évezredes angol-magyar szimpátiáról".[35] Az angol orientáció hívei hagyományosan jelen voltak a közvéleményben, de hangjuk most felerősödött. 1921-ben alakult meg a *Magyar–Angol Társaság*, jelentős fórummá vált a *Külügyi Szemle*.[36] A *Society of the Hungarian Quarterly* tagja volt Hóman Bálint és Szekfű Gyula.[37] Nagy hatása volt Arthur Yollandnak, aki 1914 és 1946 között volt a budapesti angol tanszék irányítója.[38] Az anglisztika fő szakmai fóruma az 1936-ban – Yolland mellett Fest Sándor társszerkesztésével – alapított *Angol Filológiai Tanulmányok* lett. Yolland és Fest tanítványok sorát nevelték ki. Közös bennük, hogy egyszerre jelennek meg a nyelvi, irodalmi és történeti megközelítések, és hangsúlyt kapnak a kulturális kapcsolatok. Róna Éva, Ullmann István, Siklóssy László munkásságát ma interdiszciplinárisnak mondhatnánk.[39]

[26] Thoroczkay Gábor: *i. m*. 273; Bácsatyai Dániel: *i. m*. 117–119.

[27] Fest Sándor: Magna Carta – Aranybulla. Szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában. *BSz* LXII/CCXXXIV 1934. 682: 273–289.; LXII/CCXXXV 1934. 683: 41–62.

[28] Thoroczkay Gábor: *i. m*. 274.; Veszprémy László: *Lovagvilág Magyarországon*. Bp., 2008. 112; Solymosi László: *Magyar főpapok angliai zarándoklata 1220-ban*. Történelmi Szemle LV(2013). 527–540, 535–536.; Bácsatyai Dániel: *i. m*. 119.

[29] Thoroczkay Gábor: *i. m*. 273.

[30] Zsoldos Attila: *i. m*. 10.

[31] Párhuzam az angol és a magyar alkotmány között a XIII. században. *BSz* LXIX/CCLXI 1941. 765: 105–134.

[32] Frank Tibor: A magyar külpolitika angolszász orientációja a második világháború előtt és alatt. *Külügyi Szemle* V. évf. 2006. 253–265.

[33] Marczali Henrik: Az angol-magyar érdekközösségről a múltban. *Századok* LIII–LIV. évf. 1919–1920. 113–116.

[34] Az angol–magyar érdekközösségről a múltban. Az együttműködés és a rokonszenv válogatott fejezetei. *Külügyi Szemle* III. évf. 1922. 176–187.

[35] England and Hungary. *Külügyi Szemle* III. évf. 1922. 188–193.

[36] Horváth Jenő: Papers Relating to the History of Anglo-Hungarian Relations 1188-1711. *Külügyi Szemle* II. évf. 1921–1922. 229–247.

[37] Cz. Farkas Mária: The Hungarian Quarterly (1936–1944). *Hungarológiai Évkönyv* II. évf. 2001. 149–159, 151.

[38] Yolland Emlékkönyv: Anniversary Essays Presented by his Students to Professor Arthur B. Yolland. *AFT* 5–6. Szerk. Fest Sándor. Bp. 1944.

[39] Siklóssy László: Angol-magyar vitézi torna IV. Edward canterbury-i udvarában. *AFT* 2. 1937. 42–52; Róna Éva: 'Capystranus'. Hungary in a Medieval Poem. *AFT* 2. 1937. 60–69; uő: Early Travel-Books and Manuscripts on Hungary. *AFT* 3. 1938. 37–58; Ullmann István: Magyar vonatkozások a XVI–XVII. századi angol irodalomban. AFT 1. 1936. 39–47.

Fest Sándor 1938-tól vezette a debreceni – s angol támogatással létrejött – angol tanszéket.[40] Ahogy Czigány Lóránt megjegyezte, a magyar anglisztika az ő „köpenyegéből bújt ki".[41] Tanult éveken át Angliában és az Egyesült Államokban. Közvetlenül megismerhette a kor modern forráskiadványait és angolszász szakirodalmát. Rövid idő alatt fontos tudományos műhelyt alakított ki. Az Angol Szeminárium szerkesztésében útjára indította a *Debreceni Angol Dolgozatok* c. sorozatot (1938–1943), amely kapcsolattörténeti és művelődéstörténeti közleményeket is adott közre.[42] „Debrecent háromszázados, […] soha meg nem szakadt kapcsolata az angolszász egyetemekkel […] predesztinálta arra, hogy otthont adjon egy olyan műhelynek, melynek egyik feladata […] a magyar–angol történelmi és kulturális kapcsolatoknak kutatása."[43] Fest maga is alkotott a cívisváros puritán kapcsolatai, a debreceni „angol szellemiség" tárgyában.[44] Részben Yolland, részben Fest munkájának gyümölcseként olyan publikációs fórumok is kialakultak (*Danubian Review*, *Hungarian Spectator, Hungarian Quarterly*[45]), amelyek szélesebb köröket is elértek. A *Society for the Hungarian Quarterly* elnöke Bethlen István volt, a folyóirat első számának köszöntőjét is ő jegyezte.[46] Sorra jelentek meg az angol–magyar kapcsolatokkal foglalkozó tanulmányok.[47] Nem túlzás azt mondani, hogy az 1930-as évek végére kialakul egy angol középkorral és kora újkorral foglalkozó műhely.[48]

Fest a középkortudomány terén valóban ért el kiváló eredményeket, sok olyanra rátapintott, amelyet a későbbi medievisták kutatási irányvonalait is kijelöltek. Feltárta a Toldi-monda esetleges európai gyökereit.[49] Számos kérdésre ő hívta fel a figyelmet, több megállapítása kiindulópontja a kutatásoknak. Igen termékeny volt, írt a wyclifitáktól Zsigmond angliai utazásán át Thököly szigetországi emlékeiig.[50] Ismerte az angol krónikairodalmat, munkatársaival gyűjtött hungarikaanyagot.[51] Munkái azonban bizonyos óvatossággal kezelendőek, mivel szenvedélyes lelkesedésével mindenhol kontaktusokat vélt felfedezni.[52]

[40] Az Eötvös Collegium tanára (1911–1924, 1935–1938), majd a pesti egyetem magántanára (1917–1924).

[41] Laszlovszky József: Angol–magyar érdekközösség és kutatása a két világháború között. In: *Angol–magyar…* I. 12–16, 14.

[42] Zentai János: A *magyarországi németség angol műveltsége (1830-ig)*. Debrecen 1942.; Csorba András: *Magyar-ir kapcsolatok 1867-ig*. Debrecen 1944.; Makay Attila: *Gróf Dessewffy József angol irodalmi müveltsége*. Debrecen 1941.

[43] Gépírásos feljegyzés [1938-ból). Közli: Maller Sándor: *i. m.* 663.

[44] Hungarian Protestants and England in the XVI., XVII. and XVIII. Centuries. *DR* I. évf. 1934. 14–17; Gál István: Debrecen Students in England and the English Spirit in Debrecen. *DR* VII. évf. 1939. 6–17.

[45] Frank Tibor: „To Comply with English Taste". The Making of The Hungarian Quarterly 1934-1944. *Hungarian Quarterly* (a továbbiakban *HQ*) XLIV. évf. 2003. 112–124.

[46] *HQ* I. évf. 1936. 4; Cz. Farkas Mária: *i. m.* 152.

[47] Róna Éva: Two Interesting References to Hungary in Early English Literature. Hungary in Fifteenth Century Political Poems. *DR* III. évf. 1935. 12–13; uő: Középkori angol krónikák magyar vonatkozású adatai. *Egyetemes Philológiai Közlöny* (a továbbiakban *EPhK*) LX. évf. 1936. 371–378; Ullmann István: Morus Tamás dialógusa a török-magyar háborúról. *EPhK* LXIV. évf. 1940. 253–259.

[48] Kerékgyártó Elemér: Angol szellem Bethlen Kata udvarában. *AFT* 4. 1942. 83–93; Trócsányi Berta: Református theológusok Angliában a XVI. és XVII. században. In: *Yolland emlékkönyv*… 115–146.

[49] A Toldi-monda. *BSz* LXVI/CCXLVIII 1938. 724: 305–337.

[50] Fest Sándor: Adalékok az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. *AFT* 2. 1937. 1–35; uő: English and Hungarian Connections during the Reign of Sigismund. *DR* III. évf. 1935. 14; uő: Régi angol költemények Thököliről. *Századok* XLVI. évf. 1912. 680–682.

[51] Fest Sándor: Észrevételek Ordericus Vitalis magyar vonatkozású feljegyzéseihez. *AFT* 3. 1938. 3–14; uő: Egy magyar püspök levele volt párizsi iskolatársához a tatárokról. *Levéltári közlemények* XII. évf. 1934. 223–225; Mészáros Ede: Szent Margit legendája, gyóntatója írta Theodorik durhami szerzetes. *AFT* 4. 1942. 12–35.

[52] Fest Sándor: Anonymus angol forrásai. *EPhK* IV–VI. évf. 1935. 19–21; uő: A Hunyadiak hollós címere. *BSz* LXV/CCXLVI 1937. 718: 277–293.

Fest teljes mellszélességgel vetette bele magát Margit származásának kutatásába is. E téren óriási lendülettel indult az amatőr történelembúvárkodás.[53] Sok újságcikk, publicisztika született, egyfajta „modern legendairodalom" alakult ki, amely nem vett tudomást a tudomány által megfogalmazott kétségekről.[54] Fest elgondolásai bekerültek a korszak reprezentatív művébe, a *Szent István Emlékkönyv*be. Az Eucharisztikus Világtalálkozó hangulatába jól illeszkedett az általa sugallt kép. Az államalapító leánya és egy angol herceg frigyéből született Margit atyja vallásos lelkületét skót földre plántálta. Gyermekei közül többet szentté avattak.[55] Ezek az ideák népszerűek voltak az erősödő német orientáció ellenpontjaként. 1936-ban az emlékkönyvet kiadó Serédi Jusztinián hercegprímást Oxfordban díszdoktorrá avatták. Ebben a hazai értelmiség látta irányvonalát visszaigazolva. A bíboros megemlékezett Miklósról, az első oxfordi magyar diákról, és az angol–magyar kapcsolatokról is.

Szent Margit származásának kérdése később teljesen új síkra terelődött. A skóciai ősöket számontartó báró Malcomes Béla felfedezni vélte Margit születési helyét Mecseknádasdon.[56] Az angolbarát értelmiség zarándoklatra hívta Magyarország angol és skót barátait. A kérdéshez Fest is hozzászólt.[57] A kezdeményezés ellenállást váltott ki kormányzati körökben. A kultuszminiszter „felkérésére" kétségbe vonták mind Fest, mind Malcomes következtetéseit.[58]

Kállay Miklóst, az angol orientáció képviselőjét Horthy éppen azért hívta vissza, mint miniszterelnököt, hogy megkísérelje az angolszász kapcsolatok újraélesztését. Az angol kultúrát jól ismerő Kállay – Festtel – részt vett Carlile Aylmer Macartney magyar történetének lefordításában.[59] Számára a Szent Istvánig visszanyúló kapcsolatok igazi jelentőséggel bírtak.[60]

Az „angol szellem" fellendülésének viszont tragikus események vetettek véget. Fest az egyetemi óvóhelyről kimerészkedve utazott az ostromzár előtt Budapestre – a katonai szolgálatot teljesítő Országh László kíséretében –, hogy az esetleges tárgyalásoknál „kéznél legyen".[61] 1944 végén vesztette életét egy bombatámadásban. Az új politikai rendszerben nem volt hely az anglofil ideáknak. Az 1940-es években még egy utolsó kísérlet volt Gál István részéről az angolszász–magyar kapcsolatok összefoglalására.[62] Gál a Teleki Intézetben dolgozott, s a *Magyar–Angol Társaság* utolsó titkára volt. 1948-tól a perifériára szorult, az angol

[53] Laszlovszky József: Skóciai Szent Margit és az angol-magyar kapcsolatok. In: *Angol-magyar…* I. 63–90.

[54] Karácsonyi János: Hogyan jutott Szent Eduárd angol király unokaöccse a magyar királyi családdal rokonságba? *Turul* XLII. évf. 1928. 39–43.

[55] Fest Sándor: Edmund Ironside angol-szász király fiai Szent István udvarában. Skóciai Szent Margit. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Szerk. Serédi Jusztinián. I–III. Bp. 1938. II. 525–551; uő: Szent Margit skóciai királyné magyar származása. *BSz* LXIII/CCXXXVIII 1935. 694: 276–305.

[56] Malcomes Béla: *Szent István unokája. (Szent Margit Skócia királynéja, magyar származása és magyarországi szülőhelye.)* Bp. 1938. 128–129.

[57] Fest Sándor: Terra Britannorum. In: *Yolland Emlékkönyv…* 91–97.

[58] Herzog József: *Skóciai Szent Margit származásának kérdése.* Turul LIII(1939). 1-42.

[59] Visszaemlékezései Macartney előszavával jelentek meg. Nicholas Kállay: *Hungarian premier, a personal account of a nation's struggle in the second world war.* New York 1954; Beretzky Ágnes: A Devoted and Frustrated Friend of Hungary (1940–1945*)*. In: *British-Hungarian Relations Since 1848*. Szerk. Péter László, Martin Rady. London 2004. 237–246.

[60] Barta Róbert: A *magyarság vonzásában. Válogatás Carlile Aylmer Macartney írásaiból és beszédeiből*. Debrecen 2021.

[61] Maller Sándor: Vallomás. Fest Sándor emlékezete (1883–1944). *Irodalomtörténet* XVI/LXVI 1984. 654–665, 655.

[62] Gál István: Anglia és Magyarország a középkorban. Bp. 1944; uő: *Angol-magyar történelmi kapcsolatok*. Bp. 1942; uő: *Magyarország, Anglia és Amerika*. Bp. é. n. [1948).

nagykövetségre vonult vissza, könyvtárosként. Egyes művei – Frank Tibor munkájának köszönhetően – csak később láthattak napvilágot.[63] Maller Sándor 1951-ig taníthatott a pataki kollégiumban, de neki köszönhetjük, hogyan látta Angliát Széchenyi és Wesselényi.[64] A kapcsolattörténet fiatal kutatói emigrációba kényszerültek, mint Vajay Szabolcs, Gömöri György vagy Péter László.[65] A művelődéstörténettel foglalkozó Országh László a lexikológiára koncentrált.[66] Czigány Lóránt közvetítésével viszont eljutottak a nemzetközi kutatáshoz Yolland, Fest és tanítványaik eredményei.[67] Nem maradtak visszhang nélkül, mert elsősorban Frank Tibor iskolateremtő munkájának köszönhetően átöröklődtek, s újra rájuk talál(t) egy új generáció.[68] Ahogyan Fest fogalmazott, „[a fiatal nemzedéknek] meg kell látnia, hogyan jutott el az angol gondolat ide […] további kutatómunkával fel kell derítenie a múltnak […] kapcsolatait […] amelyek időről-időre mégiscsak kimutathatók […] a közlekedési viszonyok nehézsége ellenére”.[69]

The Historical Memory and Research of Anglo-Hungarian Relations in 19th and Early 20th C. Hungary

Keywords: Anglo-Hungarian relations, Golden Bull, Magna Carta, St. Margaret of Scotland, historiography, Anglophile policy, departments of English in interwar Hungary

While today the question of the “influence” of the 1215 Magna Carta upon the Golden Bull has been satisfactorily resolved: there is no textual connection between the documents, nevertheless, the “mystery” of their kinship has still persisted since the end of the 18th century. Anglo-Hungarian relations have developed a “historical memory”, and this study explores the intellectual background of the growing interest in England, particularly in the context of the supposed “Hungarian” descent of Saint Margaret of Scotland. Compared to other regions, the research on contacts with England was much more intensive. Renowned scholars, such as Henrik Marczali, as well as István Széchenyi and Prime Minister Miklós Kállay voiced their opinions on the matter. The English orientation gained momentum between the two World Wars: university departments were established, societies were founded, and specialized journals emerged (e.g., The Hungarian Quarterly). We are also overseeing the main forum, the journal *Hungarian Studies in English*, initiated by Arthur Yolland and “fathered” by Sándor Fest, representing the “English spirit” in Debrecen.

[63] Gál István: *Magyarország és az angolszász világ*. Szerk. Frank Tibor, Gál Ágnes, Gál Julianna. Bp. 2005.

[64] Széchenyi István–Wesselényi Miklós: *Feleselő naplók: Egy barátság kezdetei*. Vál. Maller Sándor. Bp. 1986.

[65] Vajay Szabolcs: Agatha, Mother of Saint Margaret of Scotland. *Duquesne Review* VII. évf. 1962. 71–87;

C.A. Macartney: *Studies on Early Hungarian and Pontic History*. Szerk. Lóránt Czigány, László Péter. Aldershot 1999; Gömöri György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI-XVII. században.* Bp. 1989; uő: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon.* Bp. 1994.

[66] Országh László: Magyar utazók Angliában 1842-ben. *AFT* III. évf. 1938. 112–132; uő: Adalékok az angol renaissance magyarságképéhez. *AFT* IV. évf. 1942. 37–53.

[67] Pomogáts Béla: Búcsú a nagykövettől. Czigány Lóránt 1935–2008. *Élet és irodalom* LII. évf. 2008. 46: 9.

[68] Frank Tibor: *Ethnicity, Propaganda, Myth-Making, Studies on Hungarian Connections to Britain and America, 1848-1945*. Bp. 1999; uő: *Picturing Austria-Hungary. The British Perception of he Habsburg Monarchy 1865–1870*. New York 2005.

[69] Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem, 1938. szept. 30. Kivonat: *HQ* III. évf. 1938. 757–759.

MŰHELY

Büky László

Egy Krúdy-novella színszerkezete – Szindbád, a hajós

1. Egy kis tánciskola címen jelent meg[1] először ez az írás, amely a Szindbád-novellák sorozatának első darabja[2], amelyik később kötetben Első utazása alcímet kapott. „Az első Szindbád-kötet az *út* metafora jegyében készült, a Szindbád első, második stb., ötödik útja jelölés az utazás l é t é l m é n y é t és az ehhez fűződő létértelmezést teszi meg a világrend és a világkép központjává […]" – mutatott rá Fried István[3].

Az elbeszélésben diákkori álnevén utazik Szindbád, a hajós vonaton, majd háromlovas szánon ifjúkora kisvárosába. Az út során látható táj, majd a szereplők részben a jelen, részben a huszonöt előtti emlékek révén vannak megmutatva. A diákkor némileg morbiditást súroló erotikus emléke és a városka algimnáziumi igazgatójának, orvosának, papjának – „csupán ennyi intelligencia volt"[4] – tánciskolai, szintén erotikus célú leskelődése a két cselekménypont az elbeszélés ábrázolt tárgyiasságában[5]. Az író nyelvi stílusát – amint áttekintésében megállapítja Kemény Gábor[6] – nem lehet impresszionistának, szecessziósnak, tárgyias-intellekuálisnak tartani, ugyan ezekkel a stílusirányzatokkal számos nyelvi jellemzője megegyezik, ám valójában – mondja – „[…] önálló stílusszintézist teremt". A Kemény Gábor által megemlített tárgyias-intellektuális stílusra ld. Szabó Zoltán cikkét[7]. Egyébként Krúdy stílusát realistának, romantikusnak, szürrealistának is szokták tartani. A Szindbád, a hajós stílusának és tartalmi jegyeinek a húsz év irodalmi múlttal rendelkező Krúdynak csírájában a lírával rokon, hangulatépítő és az idő újfajta kezelését, összekapcsolását mutató írása.

Az elbeszélésben az utazó Szindbád által (újra)látott táj, város és emberek ábrázoltsága a létélmény részeként nem egy helyütt együtt jár a színekkel is fölidézett tárgyiasságokkal. Ezekhez kapcsolódnak a színjelölések szavai (valamilyen mondattani viszony szerint). A színek mint olyanok köznapi használatú fogalomként értendők a továbbiakban, így a tizenkét osztatú

Büky László (1941) – nyelvész, az MTA doktora, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged buky@hung.u-szeged.hu

[1] Krúdy Gyula: Egy kis tánciskola. *Világ* II. évf. 1911. 14: 1–3.

[2] Krúdy Gyula: Szindbád, a hajós. In: *Szindbád.* I–II. Kossuth Kiadó, h. n. 2007. I: 22–33.

[3] Fried István: *Szomjas Gusztáv hagyatéka. Elbeszélés, elbeszélő, téridő Krúdy Gyula műveiben.* Palatinus, h. n. Bp. 2006. 53.

[4] Krúdy Gyula *i. m.* 28.

[5] Roman Ingarden: *Az irodalmi műalkotás*. Gondolat, Bp. 1977. 227.

[6] Kemény Gábor: *Krúdy körül.* Tinta Könyvkiadó, Bp. 2016. 134.

[7] Szabó Zoltán: Gondolatok a tárgyias-intellektuális stílusról. *Magyar Nyelvőr* CIV. évf. 1980/3. 300–315. 301.

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-10

színkör nevei mellett az akromatikus színek (fehér, fekete), valamint a tónusfokozatok a fehértől a feketéig, vö. Johannes Itten[8].

A novella szövege mint a tematikus rendnek okán megjelenő színjelölések részben e rend alapján mutatható be, részben a témakapcsolatok alapján; így az elbeszélő saját külsejével kapcsolatos színre vonatkozó kijelentésekkel (pl. *deresedő férfiú lett*), majd az ezekhez a színmegnevezésekkel rokon közlésekkel (pl. *fehér hajú, piros képű és bőrkötényes fogadós, a vörös hajú doktor*). A kapcsolatok (vagy hiányuk) a továbbiakban e színnevek használati helyzetei alapján írhatók le, és ugyancsak a színviszonyokra tekintettel jelennek meg.

A novella összes színnév-előfordulása a kiadás { }-ben lévő lapszámának sorrendje szerinti szövegmetszetekben olvasható, a szükségesnek látszó szójelentések is itt szerepelnek. Az egyes színmegnevezések ismétlődéseire és a színjelölés és színélmény azonosságaira vagy hasonlóságaira és egyebekre ezek a jelek vonatkoznak:

≈ (részben azonos, illetve hasonló)
÷ (felosztás),
§ (redundancia)
∴ (tehát a kapcsolatrend a következő)
Ø (üres halmaz)
❖ (forrás a szójelentéshez)

2.1. A bevezető rész elmondja, hogy Szindbád „körülbelül huszonöt esztendő" múlván elhatározza, hogy fölkeresi a helységet, ahol az algimnáziumba járt, ahol a legjobb valcertáncos volt a kisvárosban. A negyedszázadnyi idő változtatott a főhősön, ám így is emlékezik rá „[e]gyik-másik öreg pisztráng", amelyik az út menti folyó lékjeiből kipillant.

22[a] *deresedő* férfiú lett ❖ Nszt.[9]: „*deresedik (irod)* '<haj(szál), szőrzet, ill. szőrzettel borított testrész> őszessé válik'."

23[a] emlékezett is Szindbádra, abból az időből, amikor még nem volt *deres* a haja és széles a válla ❖ Nszt.: „*deres*[1] I. mn 3. *(vál)* 'ezüstös, ősz szálakkal tarkított <szőrzet>, ill. ezüstös, őszes <hajszál>. 3a. *(irod)* 'ilyen szőrzettel borított (testrész)'."

Szindbád saját magán kívül ugyancsak hajszínnel (is) jelöli meg a fogadóst, a hajdani iskolatársát és a tánciskola hegedűsét. Mindezek a hajszínek megfelelnek a személyek általános megjelenésének, talán a *vörös (hajú) doktor* többszörös említése hordoz némi különösséget. Tematikus kapcsolat révén itt van a szürke szemű Anna mellett a kék szemű Máriára vonatkozó szövegmetszet is, amelyik a *kék* színcsaládnál is szerepel alább.

25[a] A *fehér* hajú, piros képű és bőrkötényes fogadós
26[c] Anna, a legnagyobb, telt, nevetős és *szürke* szemű
27[g] [Mária] beteges, sápadt, *kék* szemű teremtés volt

[8] Johannes Itten: A *színek művészete. Szubjektív élmény és objektív megismerés mint a művészethez vezető utak*. Göncöl Kiadó, Bp. 1997. (Tanulmányi kiadás.) 32, 44.

[9] A *magyar nyelv nagyszótára* I–. Főszerk. Ittzés Nóra. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 2006–.

29[a] Fritz, a *vörös* hajú doktor
29[b] A *vörös* doktor élénken közbeszólt
31[b] Aztán felemelkedett a *szürkülő*, pomádés fej ❖ ÉrtSz.[10]: „*szürkül* 1. <Vmely anyag, kül. haj> lassan szürkévé válik.”
32[c] a Fritz táncosnőjében a telt keblű és *világosbarna* hajú Annát fölismerte
31[f] besietett Fritz, a *vörös* hajú doktor
32[e] mormogta a *vörös* hajú Fritz
32[f] A *vörös* hajú doktor szórakozottan felelt

Ezek a szövegmetszetek a hajszínek csoportját adják. A későbbiekben nem lehet minden hasonló csoportot ennyire egységesen összeállítani tématárgy szerint, azonban a szövegrészek színkapcsolatai határozottabb vizsgálati egységeket adnak. Az egyes szövegrészek színkapcsolatai ennek ellenére mutatják az író színhasználatának gyakorlatát az áttekintő rend sorozatában, amelynek tartalmas szavai és a hozzájuk tartozó számjeleik alapján a 2.9. részben az elbeszélés tematikus haladásához és ábrázoltságaihoz való viszonyuk visszakereshető.

A *deresedő* színkapcsolatainak áttekintő rendje előfordulásainak sorrendjében – amelyet a lapszámok után felemelt betűk mutatnak – az alábbi:

deresedő ÷ *deres* ÷ *fehér* ÷ *vörös* ÷ *vörös* ÷ *szürkülő* ÷ *világosbarna* ÷ *vörös* ÷ *vörös* ÷ *vörös*
∴ {22[a] ÷ {23[a]} ÷ {25[a]} ÷ {27[g]} ÷ {29[a]}, ÷ {29[b]}, ÷ {31[b]} ÷ {32[c]} ÷ {32[e]} ÷ {32[f]}

2.2. A *szürke* Szindbád régi szállásadójának egyik lányának, Annának, továbbá a jelentéktelen hegedűsnek („volt lovag Bertyánszky”) kapcsán jelenik meg: előbbi szeme, utóbbi ruhája és haja ilyen. Anna – aki már esténként paptanárokkal sétált – az akkor (kis)fiú Szindbáddal nem törődött. Mária viszont, a hajós tanulótársa kék szemű teremtés volt. A történet záró részében szürkés (33[c]), acélfényű estében megy szállására Szindbád. A téli fény és színviszonyok ábrázoltsága mellett Anna szemszínének és a volt lovag megjelenítésének aligha lehet jelképességet tulajdonítani, amint Mária kék szemének sem. – Megjegyzendő, hogy a Krúdy-szövegmű színei használatának bemutatásában nem lehet elkerülni bizonyos redundanciát, amelyet a használatkör széles tematikus sávja vált ki, hiszen a legkülönbözőbb dolgokhoz, fogalmakhoz kapcsolódhat valamely szín. A redundancia nemcsak a költői nyelvű, hanem minden más szöveg(mű) megértésekor a befogadót figyelemre, éberségre készteti, vö. Fónagy Iván[11]. A § jelölés erre kíván utalni az elemzésben található ismétlődéseknél, jelen részben a *kék* és a *szürke* színnevek kapcsolataira utalva az egyébként más vonatkozású szürke színárnyalat használatában.

§26[c] Anna, a legnagyobb, telt, nevetős és *szürke* szemű
31[a] *szürke* katonatiszt-nadrágos férfiúcska tiszteletteljesen meghajolt
§31[b] Aztán felemelkedett a *szürkülő*, pomádés fej
33[c] *Szürkés*, acélfényű este volt

A szövegrészek színkapcsolatainak áttekintő rendje az alábbi:

[10] A *magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Főszerk. Bárczi Géza–Országh László. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959–1962.
[11] Fónagy Iván: A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* LXII. évf. 1960/1. 73–100.

szürke ÷ szürke ÷ szürkülő ÷ szürkés ∴ {§26[c]}, {§31[a]}, {§31[b]}, {33[c]}

2.3. A *vörös hajú doktor* megjelenése előtt már szerepel a vörös szín. Az utazó Szindbád a folyóparton asszonyokat lát, akiknek a már említett télidőben kirí vörös szoknyájuk. Hasonlóképp jól látszik később a vörös vagy piros derekú torony. E szín(nevek) kapcsolatai a számosak, természetesen a köznyelvben szokásos használati rend alapján, a következők, beleértve a *rózsaszínű* árnyalatot is:

23[n] egy léknél a folyó hátán három *vörös* szoknyás asszony ruhát sulykolt
23[r] a pohos toronynak dereka […] éppen olyan *piros* színű, mint a régi bekecs volt
23[s] *Piros* a torony hasa, mint a jezsuita generálisnak a köntöse
24[c] A lovak […] gyorsan viszik a szánt a *piros* derekú torony felé
24[e] amint a *piros* derekú torony felé erősen közeledik
24[g] a *vörös* derekú tornyot már annyira utolérték
25[b] A fehér hajú, *piros* képű és bőrkötényes fogadós
25[c] fogadós a vidrasüveget megmozdította *rózsaszínű* homloka felett
§29[a] Fritz, a *vörös* hajú doktor
§29[b] A *vörös* doktor élénken közbeszólt
§31[f] besietett Fritz, a *vörös* hajú doktor
§32[f] A *vörös* hajú doktor szórakozottan felelt

A *vörös* színkapcsolatainak áttekintő rendje.

vörös ÷ piros ÷ piros ÷ piros ÷ piros ÷ piros ÷ vörös ÷ piros ÷ rózsaszínű ÷ vörös ÷ vörös ÷ vörös ∴ {23[n]}, {23[r]}, {23[s]}, {24[b]}, {24[c]},{24[e]}, {24[g]}, {25[b]}, {25[c]}, {29[a]}, {§29[b]}, {§31[f]}, {§32[f]}

Krúdy stílusáról írva Kemény Gábor[12] megállapította, hogy ugyan az író nem tartozik a szimbolizmushoz, ám „[a] a piros szín például az életörömnek, az élni akarásnak a hordozója […]", vagyis szimbólum. Néhány példája azonban ezt kevéssé igazolja, hiszen az egyik szöveghelye Az ecetfák pirulása című műből, amely szintén Szindbád-novella, egy nyári vendéglő ősz közeli leírásában mutat be pirosodó ecetfákat, piros bort, vadszőlőt, piros fejű kakast (Krúdy[13]). Ebben mindössze a *piros bor* lehet tudatos választás, a többi piros színnel jelzett ábrázolt tárgyiasság a való világban eleve piros. Közvetve bizonyítja ezt a hajszínek és a *vörös ~ piros* használati rendje a Szindbád, a hajós esetében, hiszen a novella szövegmetszeteiben ezeknek nem található szimbolikája. Az asszonyok vörös szoknyája, a főerdész bekecse és a téli hidegben pirosodó arca és füle, a vörös vagy piros derekú torony, továbbá a piros képű fogadós ábrázoltsága sem tekinthető az író által kialakított jelképességnek.

2.4. Az úton lévő Szindbád a tájat mint ábrázolt tárgyiasságot nézve szintén a való világ színeit jeleníti meg, ez a folyó vizének, a hegyek, az erdők látványának felel meg. A téli folyó – az

[12] Kemény Gábor *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között.* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp. (Studia et Dissertationes, 7.) 1991. 58–59.
[13] Krúdy: *i. m.*187.

ábrázoltságban a valós Poprád nevén szerepel – valós színekkel vagy azokra utaló körülírással ({23[e]}) jelenik meg, valamilyen utalással a kék színre. A folyó mellett a tájból a Kárpátok magaslatait említi Krúdy ugyancsak valós színleírásokkal. A hegyek láttatása a fehérrel és a kékkel, illetőleg ezek árnyalatával vagy éppen valamihez való hasonlításával történik. Szindbád „a ragyogó estéjű Budapestről" utazott el, arról viszont nem esik szó, hogy a lovas szánból melyik napszakban szemléli a tájat; a színek és a folyóban ruhát mosó asszonyok, továbbá a feketéllő fenyves alapján bizonyára nappal. A kék színcsoport használatához a **kék szem* (27[g]) mint az elemzés redundáns adata tartozik, és így mutatja, hogy a táj színábrázolása és Mária szemszíne mint ábrázolt tárgyiasságok függetlenek egymástól. A *Szürkés, acélfényű este volt* szövegmondat – a novella vége előtti harmadik – mintegy összefoglalja a Szindbád utazás közbeni és a tánciskola látogatása utáni látványainak színvilágát.

Az utazás során említett táj színeit és ezek kapcsolatait a következő szövegrészek mutatják:

22[b] itt-ott akadt falvak közelében valamely *kékes* színű lék, amelyben kivillant a folyó acélos vize

22[c] itt-ott akadt falvak közelében valamely kékes színű lék, amelyben kivillant a folyó *acélos* vize ❖ Nszt.: „*acélos* 2c. 'kékes v. szürkés árnyalatú, fémes színű'."

23[b] a Kárpát *sötétkék* és vakító fehérségű hegyei

23[e] Látszik a Kárpát hava. […] Az *olvasztott acélnak* van ilyen *színe* néha éjszaka, mély, sötét hegyek között a vashámorban ❖ Vö. Nszt.: „*acél-* (előtagként) 4. 'kékes v. szürkés árnyalatú, fémes <szín(ű)>'; *acélkék.*"

23[f] Az olvasztott acélnak van ilyen színe néha éjszaka, mély, *sötét* hegyek között a vashámorban ❖ ÉrtSz.: „*sötét* I. mn *I.* Fényben, világosságban szűkölködő. 1.‖a. ~ *erdő.*"

23[g] A hegyek *kéksége* pedig megközelíti a tenger kékségét

23[h] A hegyek kéksége pedig megközelíti a tenger *kékségét*

23[i] *sötét,* szinte gyászfekete fenyves erdő

23[j] sötét, szinte *gyászfekete* fenyves erdő ❖ AranySz.[14]: *gyászfekete*: „[…] Komor felleg, *gyászfeketén* | Úsz a folyam területén."

23[l] bévül, az erdő belsejében látni *feketéllő* tájakat

24[f] Poprád *acélos* vizéből

§27[g] [Mária] beteges, sápadt, *kék* szemű teremtés volt

33[d] Szürkés, *acélfényű* este volt

E szövegrészek színkapcsolatainak áttekintő rendje:

kékes ÷ acélos ÷ sötétkék ÷ olvasztott acél színe ÷ sötét ÷ kéksége ÷ kékségét ÷ sötét ÷ gyászfekete ÷ acélos ÷ kék ÷ acélfényű ∴ {22[b]}, {22[c]}, {23[b]}, {23[e]}, {23[f]}, {23[g]}, {23[l]}, {23[h]}, {23[i]}, {23[j]}, {24[f]}, {§27[g]}, {33[d]}

2.5. Az ábrázoltság egy része *vakító fehérség* és *fekete ~ sötét* ellentétet mutat. „Fény és árnyék, világosság és sötétség: az emberi élet s az egész természet poláris kontrasztjai ezek. […] A fény és árnyék kifejezésének legerőteljesebb eszköze a festő számára a fehér és fekete szín" – írta Johannes

[14] *Arany János költői nyelvének szókészlete* I–III. Szerk. Beke József. Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter, Bp. 2017.

Itten[15]. Krúdy is ezt az eszközt használja, a fehérhez köt kékes árnyalatot, a feketéhez a *sötét*et és a *gyászfeketé*t. Utóbbi meglehetősen ritka, a fentebb jelzett Arany János-i adaton kívül a MTSzt.-ban három, XX. századi szépirodalmi előfordulás van;[16] a tizenhárom MNSzt.[17]-beli adatban egy kivételével a többi ugyancsak szépirodalmi használatot mutat. A *sötét* melléknév használata az elbeszélésben az ÉrtSz.-ból (23[f]-nél már idézett) szerint is köznyelvi, hasonlók a továbbiak is. Ezekből kettő a *sötét* szokásos jelentésében, és voltaképpen a harmadik szintén. A *sötét* mint szín a novella ábrázolt tárgyiasságainak a valós világban megfelelő dolgait festi, ezeknek a szövegműben sincs külön stílushatásuk, csupán a *gyászfekete* említett ritkasága ad nagyobb hírértéket.

Az e körbe tartozó szövegmetszetek és a színkapcsolataik áttekintő rendje:

§23[f] Az olvasztott acélnak van ilyen színe néha éjszaka, mély, *sötét* hegyek között a vashámorban ❖ ÉrtSz.: „*sötét* I. mn *I.* Fényben, világosságban szűkölködő. 1.‖a. ~ *erdő.*”

§23[i] *sötét,* szinte gyászfekete fenyves erdő

§23[j] sötét, szinte *gyászfekete* fenyves erdő

27[c] *sötét* emeleti szobában tanulgattak

27[d] a szél végigdudált a *sötét* emeleten

27[e] az utca *sötétjében* ❖ ÉrtSz.: „II. fn 1. A fény teljes hiánya; sötétség”, „‖a. (kissé *vál) vminek a ~je:* az a sötétség, amely a sóban forgó helyen van.”

sötét ÷ sötét ÷ gyászfekete ÷ sötét ÷ sötét ÷ sötétje ∴ {{§23[f]}, {{§23[i]}, {{§23[j]}, {27[c]}, {27[d]}, {27[e]}

2.6. Amikor Szindbád már a kisvárosi fogadóban emlékein borong, majd az (úgynevezett) intelligencia képviselővel beszélget, később megnézi a tánciskolát – vagyis az elbeszélés tárgyaló részében –, a fehér szín egyre többször megjelenik. Eleinte a már tárgyalt tájábrázolásban, majd a halott Mária kapcsán és a tánciskolai – Szindbád látogatásának történéseiben tetőpontnak tartható – jelenetben van több fehér.

Két szöveghelyen a *fehér* hajszínként említődik: a fogadós *fehér hajú* (25[a]), és ebben a hasonlatban: „A meredek hegyek mind *fehérebbé* lettek, mint az öregember szakálla és haja” (23[m]). A bevezető rész Szindbádról is elmondja, hogy *deres ~ deresedő.* Ezek a szín- és korjelzések mintegy összekapcsolás a már említett „körülbelül huszonöt esztendő” múlásával. Ugyanakkor a *vörös hajú* szerkezet állandósága a kisvárosi Fritz doktor nevénél allúzió, hiszen „a tánciskolába!” fölkiáltással ő indítja el a társaságot az erotikus jelenetet produkáló tánciskolába; a *vörös* (*~ piros*) mint szokásos szerelmi, szexuális jelképszín mindenesetre a novellában ellentétben van a *fehér*nek nem csupán gyakoribb voltával, hanem ez utóbbinak a fehérbe öltöztetett halott lány és a fehér ruhás és testű tánciskolások megjelenítésével is (33[a]). Ezek az öltözetek ugyan nyilván a kisváros polgárai hagyományához tartoznak, a gyakoriság azonban bizonyos utalást tartalmaz az ifjú leánykák (elvi) romlatlanságára, amelyet a szokások hasonlóképpen a fekete színnel ellentéteznek. Ugyanis „[a] lánykák után néhány *fekete* ruhás asszonyság is nekilódult a létrának […]” {33[b]}.

A szövegmetszetek e köréhez tartozó színmegnevezések a következők:

[15] Johannes Itten *i. m.* 39.

[16] *Magyar történeti szövegtár*. http://www.nytud.hu/hhc/

[17] *Magyar nemzeti szövegtár.* http://corpus.nytud.hu/mnszbeta/

23[c] a Kárpát sötétkék és *vakító fehérségű* hegyei
23[d] *ragyogó fehérségűnek* látszik a Kárpát hava
23[k] A fenyves teteje *fehér* a leesett hótól
23[m] A meredek hegyek mind *fehérebbé* lettek, mint az öregember szakálla és haja
§25[a] A *fehér* hajú, piros képű és bőrkötényes fogadós
26[a] az öreg fogadós *fehér* hajával
27[a] Ah, a *fehér*, kerek térdekre íme most is emlékezik
27[b] Annának a válla is *fehér* és kerek volt
27[f] Néha megvillant […] az utcácskában egy *fehér* szoknyafodor
27[h] A halott Mária *fehér* ruhában és fehér cipőben feküdt a koporsóban
27[i] A halott Mária fehér ruhában és *fehér* cipőben feküdt a koporsóban
27[j] És a *fehér* ruhás, fehér arcú leánykát meglátván
27[k] És a fehér ruhás, *fehér* arcú leánykát meglátván
28[a] és a *fehér* báli cipő felett kissé megemelintette a fodros szoknyácskát
28[b] fodros szoknyácskát a *fehér* harisnyás, mereven egymás mellé helyezett bokák fölött
28[c] énekeltem is *fehér* nadrágban
32[a] képzeletében megjelent két gömbölyű és *fehér* női térd
32[b] két gömbölyű és fehér női térd, amelyet hajdanában a *fehér* függöny mögül látott
33[a] A *fehér* szoknyácskák, térdecskék, combocskák sejtelmesen villogtak a létra magasságában

A színkapcsolatok itt nincsenek, ezt a *fehérségű* derivátumok nem befolyásolják:

fehérségű ÷ *fehérségűnek* ÷ *fehér* ÷ *fehérebbé* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ÷ *fehér* ∴ {23[c]}, {23[d]}, {23[k]}, {23[m]}, {§25[a]}, {§26[a]}, {27[a]}, {27[b]}, {27[f]}, {27[h]}, {27[i]}, {27[j]}, {27[k]}, {28[a]}, {28[b]}, {28[c]}, {32[a]}, {32[b]}, {33[a]}

2.7. A feketeként ábrázolt tárgyiasságok között főként a „néhány fekete ruhás asszonyság” említése van jelentést sugalló hatással a leánykák fehér szoknyácskáival, térdecskéivel, combocskáival, illetőleg a férfiak és nők feketéllő csoportjával. Nem lehet biztosan megállapítani, hogy ez Krúdy szándéka-e, vagy a szokásos ruházatot ábrázolja. Utóbbihoz vehető például az igazgató kemény fekete kalapja, a régi Anna fekete viklere, a szerzetesek köntöse. A téli erdő, a téli táj, a régi festmények, a varjak színtelensége, sötétsége vagy feketesége a való világ természetes színtulajdonságaival van leírva.

§23[j] sötét, szinte *gyászfekete* fenyves erdő
§23[l] bévül, az erdő belsejében látni *feketéllő* tájakat
24[a] *fekete* köntösű szerzetesek
24[e] egy *fekete*, kopott kép, a vak pap képe
24[h] Szindbád megláthatta a torony havas sisakján sétálgató *fekete* varjakat és csókákat
24[i] egy vén *fekete* varjú ült, mint hajdanában
30[a] Az algimnáziumi igazgató kemény *fekete* kalapját kezében vízszintes vonalba felemelte
31[d] nők és férfiak csoportja látszott. Úgy *feketéllettek* a falak mentén, mint a varjak
31[c] a szülők morogva dugták össze fejüket. A *fekete* kendőket és fekete süvegeket

31[e] A fekete kendőket és *fekete* süvegeket
32[d] a régi Anna […] amott ül a sarokban, abban a *fekete* viklerben ❖ (A *vikler* 'ujjatlan, elől csattal összetartott, derékig érő gallérféle ruhadarab', ld. ÚMTsz.[18]
33[b] néhány *fekete* ruhás asszonyság is nekilódult a létrának

gyászfekete ÷ feketéllő ÷ fekete ÷ fekete ÷ fekete ÷ fekete ÷ fekete ÷ feketéllő ÷ fekete ÷ fekete ÷ fekete ÷ fekete ∴ {§23[j]}, {§23[l]}, {24[a]}, {24[e]}, {24[h]}, {24[i]}, {30[a]}, {31[d]}, {31[c]}, {31[e]}, {32[d]}, {33[b]}

2.8. Van két olyan színjelölés a novellában, amelyik csupán egyszer szerepel. Az egyik a *világosbarna*, ez a hajszínek egyike (32[c]), a másik szín a *zöld* (26[b]). Használata a valós tárgyiasságok leképezése (*zöld cserépkályha*), hiszen a közönséges cserépkályhákat átlátszó zöld vagy barna ólmos mázzal szokás bevonni. Szindbád utazása a téli vidéken folyt, ebben az évszakban legfeljebb a fenyves erdők színe lehetett volna zöld, ezeket viszont a *sötét,* a *gyászfekete*, a *feketéllő* (§23[i], §23[j], §23[l]) jelzi.

2.9. A színjelölések előfordulási sorrendje megmutatja, hogy az egyes ábrázolt tárgyiasságokhoz a novellában milyen színmegnevezések kapcsolódnak. Az elbeszélés szerkezete ugyancsak nyomon követhető ebben a listában. Szindbád útja, utazása, megérkezése a fogadóba (deresedő hajjal: 22[a]), az ottani események, találkozása a helyiekkel – ebben a részben idéződnek föl emlékei szállásadója három lányáról –, látogatása a tánciskolában, itt tetőpontnak tekintendő a tűzoltók kétszárnyú létrájának tetejére kapaszkodó lányokat szemlélő helyi intelligencia és Szindbád viselkedése, aki csupán a „a régi szép, kacér és nevetgélő" Anna lányát nézi, Anna pedig ott ül fekete viklerben (32[d]). A lezárás a hajdanvolt emlékek elhomályosulását jelzi (33[c], 33[d]).

22[a] *deresedő* {≈ 23[a]} férfiú lett ❖ Nszt.: „*(irod)* '<haj(szál), szőrzet, ill. szőrzettel borított testrész> őszessé válik'."
22[b] itt-ott akadt falvak közelében valamely *kékes* színű {≈ 22[c]} lék, amelyben kivillant a folyó acélos vize
22[c] itt-ott akadt falvak közelében valamely kékes színű lék, amelyben kivillant a folyó *acélos* {≈ 22[b]} vize ❖ Nszt.: „*acélos* 2c. 'kékes v. szürkés árnyalatú, fémes színű'."
23[a] emlékezett is Szindbádra, abból az időből, amikor még nem volt *deres* {≈ 22[a]} a haja és széles a válla ❖ Nszt.:„*deres*[1] I. mn 3. *(vál)* 'ezüstös, ősz szálakkal tarkított <szőrzet>, ill. ezüstös, őszes <hajszál>. 3a. *(irod)* 'ilyen szőrzettel borított (testrész)."
23[b] a Kárpát *sötétkék* {≈ 22[b] ≈ 22[c]} és vakító fehérségű hegyei
23[c] a Kárpát sötétkék és *vakító fehérségű* {≈ 23[d]} hegyei
23[d] *ragyogó fehérségűnek* {≈ 23[c]} látszik a Kárpát hava
23[e] látszik a Kárpát hava. […] Az *olvasztott acélnak* van ilyen *színe* {≈ 22[b] ≈ 22[c] ≈ 23[b]} néha éjszaka, mély, sötét hegyek között a vashámorban
23[f] Az olvasztott acélnak van ilyen színe néha éjszaka, mély, *sötét* {≈ 23[i]} hegyek között a vashámorban
23[g] A hegyek *kéksége* {≈ 22[b] ≈ 22[c] ≈ 23[b] ≈ 23[e] } pedig megközelíti a tenger kékségét
23[h] A hegyek kéksége pedig megközelíti a tenger *kékségét* {≈ 22[b] ≈ 22[c] ≈ 23[b] ≈ 23[e] ≈ 23[g]}

[18] *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979–2010.

23^{i} *sötét,* {≈ 23^{f}} szinte gyászfekete fenyves erdő

23^{j} sötét, szinte *gyászfekete* {≈ 23^{f} ≈ 23^{i}} fenyves erdő ❖ Vö. AranySz.: „[…] Komor felleg, *gyászfeketén* | Úsz a folyam területén."

23^{k} A fenyves teteje *fehér* {≈ 23^{d} ≈ 23^{c}}a leesett hótól

23^{l} bévül, az erdő belsejében látni *feketéllő* {≈ 23^{f} ≈ 23^{i} ≈ 23^{j}} tájakat

23^{m} A meredek hegyek mind *fehérebbé* {≈ 23^{d} ≈ 23^{c} ≈ 23^{k}} lettek, mint az öregember szakálla és haja

23^{n} egy léknél a folyó hátán három *vörös* {≈ 23^{o}}szoknyás asszony ruhát sulykolt

23^{o} Mintha most is látná maga előtt a bakon a főerdész *piros* {≈ 23^{n}} fülét és arcát

23^{p} A főerdész úrnak olyan *piros* {≈ 23^{n} ≈ 23^{o}} volt a bekecse, mint a forrázott rák színe

23^{r} a pohos toronynak dereka […] éppen olyan *piros* {≈ 23^{n} ≈ 23^{o} ≈ 23^{p}} színű, mint a régi bekecs volt

23^{s} *Piros* {≈ 23^{n} ≈ 23^{o} ≈ 23^{p} ≈ 23^{r}} a torony hasa, mint a jezsuita generálisnak a köntöse

24^{a} *fekete* {≈ 23^{f} ≈ 23^{i} ≈ 23^{j} ≈ 23^{l}} köntösű szerzetesek

24^{b} kivirít a jezsuita generális *piros* {≈ 23^{n} ≈ 23^{o} ≈ 23^{p} ≈ 23^{r} ≈ 23^{s}} kabátja

24^{c} A lovak […] gyorsan viszik a szánt a *piros* {≈ 23^{n} ≈ 23^{o} ≈ 23^{p} ≈ 23^{r} ≈ 23^{s} ≈ 24^{b}} derekú torony felé

24^{d} egy *fekete*, {≈ 23^{f} ≈ 23^{i} ≈ 23^{j} ≈ 23^{l} ≈ 24^{a}} kopott kép, a vak pap képe

24^{e} amint a *piros* {≈ 23^{n} ≈ 23^{o} ≈ 23^{p} ≈ 23^{r} ≈ 23^{s} ≈ 24^{b} ≈ 24^{c}} derekú torony felé erősen közeledik

24^{f} Poprád *acélos* {≈ 22^{b} ≈ 22^{c} ≈ 23^{b} ≈ 23^{e} ≈ 23^{g} ≈ 23^{h}} vizéből

24^{g} a *vörös* {≈ 23^{n} ≈ 23^{o} ≈ 23^{p} ≈ 23^{r} ≈ 23^{s} ≈ 24^{b} ≈ 24^{c} ≈ 24^{e}} derekú tornyot már annyira utolérték

24^{h} Szindbád megláthatta a torony havas sisakján sétálgató *fekete* {≈ 23^{f} ≈ 23^{i} ≈ 23^{j} ≈ 23^{l} ≈ 24^{d}} varjakat és csókákat

24^{i} egy vén *fekete* {≈ 23^{f} ≈ 23^{i} ≈ 23^{j} ≈ 23^{l} ≈ 24^{d} ≈ 24^{h}} varjú ült, mint hajdanában

25^{a} A *fehér* {≈ 23^{c} ≈ 23^{d} ≈ 23^{k} ≈ 23^{m}} hajú, piros képű és bőrkötényes fogadós

25^{b} A fehér hajú, *piros* {≈ 23^{n} ≈ 23^{o} ≈ 23^{p} ≈ 23^{r} ≈ 23^{s} ≈ 24^{b} ≈ 24^{c} ≈ 24^{e} ≈ 24^{g}} képű és bőrkötényes fogadós

25^{c} fogadós a vidrasüveget megmozdította *rózsaszínű* {≈ 23^{n} ≈ 23^{o} ≈ 23^{p} ≈ 23^{r} ≈ 23^{s} ≈ 24^{b} ≈ 24^{c} ≈ 24^{e} ≈ 24^{g} ≈ 25^{b}} homloka felett

26^{a} az öreg fogadós *fehér* {≈ 23^{c} ≈ 23^{d} ≈ 23^{k} ≈ 23^{m} ≈ 25^{a}} hajával

26^{b} hatalmas termetű *zöld* {∅} cserépkályha

26^{c} Anna, a legnagyobb, telt, nevetős és *szürke* {≈ 31^{a}} szemű, már nem volt fiatal leány

27^{a} Ah, a *fehér*, {≈ 23^{c} ≈ 23^{d} ≈ 23^{k} ≈ 23^{m} ≈ 25^{a} ≈ 26^{a}} kerek térdekre íme most is emlékezik

27^{b} Annának a válla is *fehér* {≈ 23^{c}≈ 23^{d} ≈ 23^{k} ≈ 23^{m} ≈ 25^{a} ≈ 26^{a} ≈ 27^{a}} és kerek volt

27^{c} *sötét* {≈ 23^{i}≈ 23^{f}} emeleti szobában tanulgattak

27^{d} a szél végigdudált a *sötét* {23^{i} ≈ 23^{f} ≈ 27^{c}} emeleten

27^{e} az utca *sötétjében* {≈ 23^{i} ≈ 23^{f} ≈ 27^{c} ≈ 27^{d}}

27^{f} Néha megvillant […] az utcácskában egy *fehér* {≈ 23^{c} ≈ 23^{d} ≈ 23^{k} ≈ 23^{m} ≈ 25^{a} ≈ 26^{a} ≈ 27^{a} ≈ 27^{b}} szoknyafodor

27[g] [Mária] beteges, sápadt, *kék* {≈ 22[b] ≈ 22[c] ≈ 23[g] ≈ 23[h]} szemű teremtés volt

27[h] A halott Mária *fehér* {≈ 23[c] ≈ 23[d] ≈ 23[k] ≈ 23[m] ≈ 25[a] ≈ 26[a] ≈ 27[a] ≈ 27[b] ≈ 27[f]} ruhában és fehér cipőben feküdt a koporsóban

27[i] A halott Mária fehér ruhában és *fehér* {≈ 23[c] ≈ 23[d] ≈ 23[k] ≈ 23[m] ≈ 25[a] ≈ 26[a] ≈ 27[a] ≈ 27[b] ≈ 27[f] ≈ 27[h]} cipőben feküdt a koporsóban

27[j] És a *fehér* {≈ 23[c] ≈ 23[d] ≈ 23[k] ≈ 23[m] ≈ 25[a] ≈ 26[a] ≈ 27[a] ≈ 27[b] ≈ 27[f] ≈ 27[h] ≈ 27[i]} ruhás, fehér arcú leánykát meglátván

27[k] És a fehér ruhás, *fehér* {≈ 23[c] ≈ 23[d] ≈ 23[k] ≈ 23[m] ≈ 25[a] ≈ 26[a] ≈ 27[a] ≈ 27[b] ≈ 27[f] ≈ 27[h] ≈ 27[i] ≈ 27[j]} arcú leánykát meglátván

28[a] és a *fehér* {≈ 23[c] ≈ 23[d] ≈ 23[k] ≈ 23[m] ≈ 25[a] ≈ 26[a] ≈ 27[a] ≈ 27[b] ≈ 27[f] ≈ 27[h] ≈ 27[i] ≈ 27[j] ≈ 28[a]} báli cipő felett kissé megemelintette a fodros szoknyácskát

28[b] fodros szoknyácskát a *fehér* {≈ 23[c] ≈ 23[d] ≈ 23[k] ≈ 23[m] ≈ 25[a] ≈ 26[a] ≈ 27[a] ≈ 27[b] ≈ 27[f] ≈ 27[h] ≈ 27[i] ≈ 27[j] ≈ 27[k] ≈ 28[a]} harisnyás, mereven egymás mellé helyezett bokák fölött

28[c] énekeltem is *fehér* {≈ 23[c] ≈ 23[d] ≈ 23[k] ≈ 23[m] ≈ 25[a] ≈ 26[a] ≈ 27[a] ≈ 27[b] ≈ 27[f] ≈ 27[h] ≈ 27[i] ≈ 27[j] ≈ 27[k] ≈ 28[a] ≈ 28[b]} nadrágban

29[a] Fritz, a *vörös* {≈ 23[n] ≈ 23[o] ≈ 23[p] ≈ 23[r] ≈ 23[s] ≈ 24[b] ≈ 24[c] ≈ 24[e] ≈ 24[g] ≈ 25[b] ≈ 25[c]} hajú doktor

29[b] A *vörös* {≈ 23[n] ≈ 23[o] ≈ 23[p] ≈ 23[r] ≈ 23[s] ≈ 24[b] ≈ 24[c] ≈ 24[e] ≈ 24[g] ≈ 25[b] ≈ 25[c] ≈ 29[a]} doktor élénken közbeszólt

30[a] Az algimnáziumi igazgató kemény *fekete* {≈ 23[f] ≈ 23[i] ≈ 23[j] ≈ 23[l] ≈ 24[d] ≈ 24[h] ≈ 24[i]} kalapját kezében vízszintes vonalba felemelte

31[a] *szürke* {≈ 26[c]} katonatiszt-nadrágos férfiúcska tiszteletteljesen meghajolt

31[b] Aztán felemelkedett a *szürkülő* {≈ 26[c] ≈ 31[a]} pomádés fej

31[c] nők és férfiak csoportja látszott. Úgy *feketéllettek* {≈ 23[f] ≈ 23[i] ≈ 23[j] ≈ 23[l] ≈ 24[d] ≈ 24[h] ≈ 24[i] ≈ 30[a]} a falak mentén, mint a varjak

31[d] a szülők morogva dugták össze fejüket. A *fekete* {≈ 23[f] ≈ 23[i] ≈ 23[j] ≈ 23[l] ≈ 24[d] ≈ 24[h] ≈ 24[i] ≈ 30[a] ≈ 31[c]} kendőket és fekete süvegeket

31[e] A fekete kendőket és *fekete* {≈ 23[f] ≈ 23[i] ≈ 23[j] ≈ 23[l] ≈ 24[d] ≈ 24[h] ≈ 24[i] ≈ 30[a] ≈ 31[c] ≈ 31[d]} süvegeket

31[f] besietett Fritz, a *vörös* {≈ 23[n] ≈ 23[o] ≈ 23[p] ≈ 23[r] ≈ 23[s] ≈ 24[b] ≈ 24[c] ≈ 24[e] ≈ 24[g] ≈ 25[b] ≈ 25[c] ≈ 29[a] 29[b]} hajú doktor

32[a] képzeletében megjelent két gömbölyű és *fehér* {≈ 23[c] ≈ 23[d] ≈ 23[k] ≈ 23[m] ≈ 25[a] ≈ 26[a] ≈ 27[a] ≈ 27[b] ≈ 27[f] ≈ 27[h] ≈ 27[i] ≈ 27[j] ≈ 27[k] ≈ 28[a] ≈ 28[b] 28[c]} női térd

32[b] két gömbölyű és fehér női térd, amelyet hajdanában a *fehér* {≈ 23[c] ≈ 23[d] ≈ 23[k] ≈ 23[m] ≈ 25[a] ≈ 26[a] ≈ 27[a] ≈ 27[b] ≈ 27[h] ≈ 27[i] ≈ 27[j] ≈ 27[k] ≈ 28[a] ≈ 28[b] ≈ 32[a]} függöny mögül látszott

32[c] a Fritz táncosnőjében a telt keblű és *világosbarna* {∅} hajú Annát fölismerte. Igen, ő volt az, Anna: a régi szép, kacér és nevetgélő Anna – vagy legalábbis a lánya.

32[d] a régi Anna […] amott ül a sarokban, abban a *fekete* {≈ 23[f] ≈ 23[i] ≈ 23[j] ≈ 23[l] ≈ 24[d] ≈ 24[h] ≈ 24[i] ≈ 30[a] ≈ 31[c] ≈ 31[d] ≈ 31[e]} viklerben

32[e] mormogta a *vörös* hajú Fritz {≈ 23[n] ≈ 23[o] ≈ 23[p] ≈ 23[r] ≈ 23[s] ≈ 24[b] ≈ 24[c] ≈ 24[e] ≈ 24[g] ≈ 25[b] ≈ 25[c] ≈ 29[a] ≈ 29[b]}

32^{f} A *vörös* {≈ 23^{n} ≈ 23^{o} ≈ 23^{p} ≈ 23^{r} ≈ 23^{s} ≈ 24^{b} ≈ 24^{c} ≈ 24^{e} ≈ 24^{g} ≈ 25^{b} ≈ 25^{c} ≈ 29^{a} ≈ 29^{b} ≈ 32^{e}} hajú doktor szórakozottan felelt

33^{a} A *fehér* {≈ 23^{c} ≈ 23^{d} ≈ 23^{k} ≈ 23^{m} ≈ 25^{a} ≈ 26^{a} ≈ 27^{a} ≈ 27^{b} ≈ 27^{h} ≈ 27^{i} ≈ 27^{j} ≈ 27^{k} ≈ 28^{a} ≈ 28^{b} ≈ 32^{a} ≈ 32^{b}} szoknyácskák, térdecskék, combocskák sejtelmesen villogtak a létra magasságában

33^{b} néhány *fekete* {≈ 23^{f} ≈ 23^{i} ≈ 23^{j} ≈ 23^{l} ≈ 24^{d} ≈ 24^{h} ≈ 24^{i} ≈ 30^{a} ≈ 31^{c} ≈ 31^{d} ≈ 31^{e} ≈ 32^{d}} ruhás asszonyság is nekilódult a létrának

33^{c} *Szürkés*, {26^{c} ≈ 31^{a} ≈ 31^{b}} acélfényű este volt

33^{d} Szürkés, *acélfényű* {≈ 22^{b} ≈ 22^{c} ≈ 23^{b} ≈ 23^{e} ≈ 24^{f} ≈ 23^{g} ≈ 23^{h}} este volt

3. A színjelölések teljes előfordulásaiból látszik, hogy a novella színvilágát az emlékezés és a helyszíni történés tetőpontjai felé haladva a fehér uralja, mondhatni: a fehér mintegy rávilágít a halott Máriára és Anna lányára, így a múlt megújulását láttatja. E fényszóró azonban nem sugárzik az igazi Annára, akit Szindbád számára a fekete vikler a múlt gyanánt takar. Krúdy elbeszélésében a színhasználat az ábrázolt tárgyiasságok megszokott állapotához igazodik, a diákkori élmény – a halott Mária kapcsán – és az elbeszélés tánciskolai jeleneteinek kivételével. Ezekben ugyan a fehér mint az ábrázoltság része szintén a valóságos színek leképezése, mégis fényszóróként bizonyos szimbolikát teremtve sugárzik, hasonlóképp Szindbád volt szerelmének fekete ruhája itt és most érvényesülő szimbolikát vált ki a múlt és jelen kapcsolatában, amely a Szinbád, a hajós (és más Szindbád-novellák) ábrázolási eljárása.

The Colour Structure of One of Krúdy's Short Stories – The Adventures of Sindbad

Keywords: Gyula Krúdy, colour structure, system of colour use, representation of colours, symbolism

The paper reviews the colour names of Gyula Krúdy's first Sindbád short story (*red, blue, gray, white, black*, etc.), gives the places of their occurrences in the text, and the system of colour use based partly on the themes and partly on the colour relations. The use of colour in the description of landscapes and people is adapted to the usual state of the portrayed objects, with the exception of the student girl on her death bed and the dance school scene of the short story. In these, although white as part of the representation is also a representation of real colours, it still creates symbolism in contrast to the black dress colour of Sindbad's former love.

Kázmér Miklós

A *Magyar Werner* – Benkő Ferenc szerepe a magyar nyelvű természettudomány megszületésében[1]

Mottó: Azé az emlékezet, aki megműveli

Bevezetés

Abraham Gottlob Werner (1749-1817), a szászországi Freiberg bányászati akadémiájának professzora valószínűleg korának legbefolyásosabb geológusa volt.[2] Új elméleti alapokra fektette a kőzetsorozatok egymásutániságát: ezek az ősóceánból ülepedtek volna le, az alul lévő előbb, a föntebbi később. Ez a felfogás a bányászat szempontjából alapvető volt: alkalmazásával lehetővé vált a bányavágatok előrehaladása során várható kőzettestek előrejelzése. Ez a felfogás tette a geológiát tudománnyá.[3] Werner remek előadó volt. Hallgatói egész Európából, sőt még a tengerentúlról is sereglettek Freibergbe, hogy majdan hazatérve hírét vigyék tanításainak világszerte. Első, rövid könyvecskéjét, az ásványhatározónak készült *Von der äusserlichen Kennzeichen der Fossilien*[4] (1774) címűt még hallgató korában írta, mégis ez hozta meg számára a kinevezést a freibergi katedrára.[5] Ez a munka volt az első, amely rendszerbe szedve írta le az akkor ismert ásványok, kőzetek és ércek külsejét, kulcsot adva meghatározásukhoz. Ugyan néha tévesen osztályozási rendszernek tekintik,[6] a kötet mind-

Kázmér Miklós (1954) – geológus, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Őslénytani Tanszék, Budapest
mkazmer@gmail.com

[1] A jelen tanulmány az International Commission on the History of Geological Sciences (INHIGEO) freibergi konferenciájának kötetében megjelent cikk átdolgozott, bővített változata. Miklós Kázmér: Werner's First Translator: Ferenc Benkö, Hungarian Priest, Mineralogist, Professor. In*: Abraham Gottlob Werner and the Foundation of the Geological Sciences*. Szerk. Albrecht, H. & Ladwig, R. (Freiberger Forschungshefte D 207) Freiberg/Sanchsen 2002. 161—171. Köszönöm Papp Gábornak (Magyar Természettudományi Múzeum Ásványtára), hogy kölcsönadta a *Magyar Werner* fénymásolatát. Az Ő és Galácz András (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Őslénytani Tanszék) megjegyzései sokat javítottak a kéziraton.

[2] Alexander M. Ospovat: Wernerian Influences in the Geological Literature of Western Europe. *Freiberger Forschungshefte* C223. 1967. 219–230. 219.

[3] Ospovat: *i. m.* 229.

[4] Abraham Gottlob Werner: *Von der äusserlichen Kennzeichnen der Fossilien*. Siegfried Crusius, Leipzig 1774. Werner munkája részben J. K. Gehler: *De characteribus fossilium externis* (1757) c. könyvén alapult (lásd: Rachel Laudan: *From Mineralogy to Geology. The Foundations of a Science, 1650-1830*. The University of Chicago Press, Chicago 1987. 80. 6. lábjegyzet).

[5] Martin Guntau: *Abraham Gottlob Werner*. *Biographien hervorragender Naturwissenschaftler, Techniker und Mediziner 75*. Teubner, Leipzig 1984. 120.

[6] David R. Oldroyd: *Thinking About the Earth.* A *History of Ideas in Geology*. Athlone, London 1996. 98.

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-11

össze praktikus segédlet volt a bányászat során előkerülő képződmények meghatározásához, azonosításához.[7]

A könyvecskét – 1789-től kezdődően – franciára és angolra is lefordították (1. táblázat). Egy korábbi, 1782-es magyar fordítás azonban rejtve maradt; még Grunevald és Guntau, Werner bibliográfusai sem tudtak róla.[8] Ezt mutatjuk be a jelen tanulmányban, hangsúllyal a fordító, Benkő Ferenc szerepével a magyar tudományos szaknyelv megteremtésében.

Göttinga és Magyarország

A számos főiskolát nem tekintve mindössze egyetlen tudományegyetem volt Magyarországon a 18. század második felében: a nagyszombati, majd budai/pesti egyetem.[9] A Pázmány Péter által alapított intézmény katolikus volt; protestánsok nem látogathatták. Ők, ha felsőbb tanulmányokra törekedtek, a katolikus Habsburg Birodalmon kívülre, Németalföldre, Angliába, Svájcba és legfőképpen Németországba mentek tanulni. Az egyetem kiválasztását erősen befolyásolta a rendelkezésre álló ösztöndíjak mennyisége. Basel, az Odera menti Frankfurt, Berlin, Bréma, Erlangen, Majna-Frankfurt, Halle, Heidelberg és Marburg voltak a legnépszerűbb célpontok.[10] A hallgatók hazatérésük után többnyire lelkészek, tanárok és orvosok lettek.

A göttingai egyetemet a többihez képest viszonylag későn, 1734-ben alapították. Itt a képzés nem annyira a teológiára, hanem inkább a jog- és államtudományokra helyezte a hangsúlyt, ezért vonzó volt az arisztokrácia számára is. Göttinga jelentősége azonban nem is csak ebben volt, hanem abban, ahogyan az új humanizmus tanításait felvállalta, terjesztette.[11]

Nem Göttingába tódult a legtöbb magyarországi hallgató, hanem Jénába. A 18. század végén itt alapított Ásványtani Társaság tagságának harmadát a magyarországiak adták,[12] és a Társaság első elnökéül is magyar arisztokratát, Teleki Domokost választottak.[13] Az 1760 és 1799 közötti négy évtizedben 629 magyarországi hallgató tanult Jénában; ez több mint a duplája a hasonló, 1767–1808 közötti intervallum 285 göttingai diákjának. Göttinga viszont egy magyarországi tudósnak, a pozsonyi Segner András fizikusnak, a Segner-kerék feltalálójának ajánlotta fel a fizika tanszéket. Ő 1735 és 1755 között töltötte be az állást. Jéna egyértelműen vezetett a mennyiségi mutatókban, Göttingának – magasabb minősége révén – mégis sokkal jelentősebb szerepe volt a magyarországi irodalmi és kulturális élet felvirágoztatásában.[14]

[7] Laudan: *i. m*. 80–83.; Mott T. Greene: *Geology in the Nineteenth Century. Changing Views of a Changing World*. Cornell University Press, Ithaca, New York 1982, 33.

[8] V. Grunevald.: Guntau, Martin: Bibliographie der Arbeiten von Abraham Gottlob Werner und der Publikationen zu seinen wissenschaftlichen Auffassungen und seiner Person. *Freiberger Forschungshefte* C 223. 1967. 305–317, 310–311.

[9] Sinkovics István: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*. Bp. 1985.

[10] Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 3. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1996. 126–129.

[11] Dümmerth Dezső: Göttinga és a magyar szellemi élet. *Filológiai Közlöny* 7/3-4. 1961. 351–373.; E. Weigl: *Schauplätze der deutschen Aufklärung. Ein Städterundgang. Rowohlt*. Reinbek bei Hamburg 1997. 188-–206.

[12] Csíky Gábor: A magyar természetvizsgálók szerepe a jénai „Mineralogische Societät" működésében és ennek hatása a hazai földtudomány kialakulására (Adatok a magyar ásványtan történetéhez). *Földtani Közlöny* 111. évf. 1981. 338–349.

[13] Viczián István: Teleki Domokos elnöksége a jénai Ásványtani Társaságban – a korabeli levelezés tükrében. *Múzeumi Füzetek* (új sorozat) 7. évf. 1998. 3–19. 170.

[14] Dümmerth: *i. m.*

Benkő Ferenc (1745–1816)

Benkő Ferenc 1745. január 4-én született Mátészalkán.[15] A nagyenyedi Bethlen-kollégiumban tanult, majd kálvinista lelkésszé avatták. Zürichi teológiai tanulmányait[16] megelőzően és azokat követően Ribitzei Ádám, a gazdag bányatulajdonos fiainak volt házitanítója. A két fiatalt elkísérte németországi egyetemi tanulmányaira is. Ennek révén 1776-től ő is tanulhatott Göttingában. Itt – többek között – a mineralógus J. F. Gmelin ásványtani előadásait is látogatta. Ez időben fordította magyarra Werner *Von der äusserlichen Kennzeichen der Fossilien* c. munkáját. Az 1782-ben elkészült könyvecskét 1784-ben, hazatérése után adta közre A *köveknek és értzeknek külső megesmértető jegyeikről* címmel.

Erdélyben eleinte ismét főuraknál és főhivatalnokoknál volt nevelő, majd az újonnan épült nagyszebeni református templom lelkészének hívták meg. Eközben az erdélyi kormányszék könyvcenzoraként is működött. A templomhoz tartozó parókián állította fel ásványgyűjteményét. *Magyar Minerologia* c. könyve, melyet még szebeni működése alatt adott ki 1784-ben, gyűjteményének katalógusaként szolgált: saját példányait csillag jelöli. Ez a munka volt az első, originális ásványtani könyv magyar nyelven.

Miután Galambosi Mihály, a nagyenyedi kollégium természetrajz- és földrajzprofesszora elhunyt, Benkőt, az addigra már közismert természetbúvárt hívták meg helyére. 1790-ben foglalta el állását egy – a latin nyelvű oktatás korában szokatlan – magyar nyelvű beszéddel.[17] 1816-ban bekövetkezett haláláig a természetrajz, a földrajz és a német nyelv tanára volt. Elsősorban a két első tárgy érdekelte; ezért is publikált elsősorban ezen a területen. Magángyűjteményét felhasználta az oktatásban, így ezek fokozatosan a kollégium múzeumának és ritkasággyűjteményének részévé váltak. Halálakor az ásványok, növények, állatok és a könyvek együttesen mintegy tizenkétezer tételt számláltak. Több mint felük ásvány, kőzet és ősmaradvány volt. Gyűjteménye mindvégig a tanítást szolgálta, mígnem 1849-ben, a város kirablásakor a kollégiummal együtt az egész elégett.[18]

A gyűjtemény magját Bethlen Gergely gróf adománya alkotta, aki – amikor a kollégium főfelügyelőjének nevezték ki – kétezer darabos ásványgyűjteményét a Benkő által felügyelt múzeumnak adta át.[19] A gróf kikötötte, hogy gyűjteményét mutassák be a nagyközönségnek is, de csak Benkő professzor jelenlétében lehessen a példányokat kézbe véve tanulmányozni.[20]

[15] Benkő biográfusai, elsőként Baritz [Baritz György: Benkő Ferentz élete. *Tudományos Gyüjtemény* 7/12. 1917. 112–117], majd többen, pl. Szilády [Szilády Zoltán: Benkő Ferencz, az első magyar mineralógus. *Természettudományi Közlöny* 43. 1911. 256–267.] és Csíky [Csíky Gábor: Benkő Ferenc. In: *Magyarok a természettudomány és a technika történetében. Életrajzi lexikon A-tól Z-ig*. Szerk. Nagy Ferenc. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp. 1992. 52–53] Magyarlápost adják meg szülőhelyéül. Benkő maga Kazinczyhoz írott levelében azt írja, hogy "Máté-Szalkáról, Szatmár megyéből származom" (*Kazinczy levelezése 3.* Szerk. Váczy János. 1893. 69–70).

[16] Molnár-Hubbes Erzsébet: Born Ignác kapcsolata Benkő Ferenccel. In: *Born Ignác (1742-1791) születésének 250. évfordulójára rendezett emlékünnepség előadásai.* Miskolc 1992. 50–51.

[17] Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1988, 66–73.

[18] Vita Zsigmond: Benkő Ferenc élete és munkássága. In: Benkő Ferenc: *Magyar Minerologia, az az a kövek s értzek tudománya.* Hasonmás kiadás. TÁT Rendező Iroda, Miskolc 1986. XII–XXXIII.; Csíky Gábor: A Bethlen Collegium Academicum természettudományi gyűjteményeinek kialakulása és fejlődése. In: *Földünk hazai kincsesházai. Tanulmányok a magyarországi földtudományi gyűjtemények történetéről.* Szerk. Kecskeméti Tibor, Papp Gábor. Magyar Természettudományi Múzeum, Bp. 1994. 105–109. (A továbbiakban a kötet: *Földünk hazai…*)

[19] Benkő Ferenc: *Parnassusi időtöltés*. *Hetedik darab. Enyedi ritkaságok*. Kvár 1796. 2–98.

[20] Vita Zsigmond: A nagyenyedi kollégium múzeumának kialakulása és fejlődése. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Tanulmányok I. A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai. 1957. 614–629.

A 18. század végére már számos gyűjtemény létezett Magyarországon.[21] Közülük Benkő gyűjteményének az a jelentősége, hogy nyilvános volt – mégpedig az első ilyen Magyarországon[22] –, és hogy a mindennapos oktatásban is használták. Tudományos értékét tekintve valószínűleg a második helyet foglalta el, közvetlenül a pesti egyetem gyűjteményét követve.[23]

Még nagyszebeni évei alatt jelentette meg Benkő első nagyobb lélegzetű munkáját. A *Magyar Minerologia, az az a' kövek ,s értzek' tudománya* 1786-ban jelent meg Kolozsvárott, a szerző saját költségén. Ez volt az ásványtan első, magyar nyelvű kézikönyve. Kiadott ezenkívül még egy földrajzi tankönyvsorozatot *(Magyar Geographia),* melyben, Amerikát, Afrikát és Ázsiát írta le. Évkönyvszerű sorozata, a *Parnassusi időtöltés* (1793–1800) változatos témákat érintett, elsősorban diákjai számára megfogalmazva, népszerű formában. A természetrajztól az antikvitásokig tárgyalta őket. Az utolsó, hetedik kötet múzeuma leírását is tartalmazta.[24] A *Magyar Linneusz,* a rendszeres állattan kézikönyve, sajnos sosem jelent meg.[25]

Benkő, tanulmányaiból hazatérve, valószínűleg sosem hagyta el többet Erdélyt (nem számítván egy lipcsei és prágai utazást 1813-ban[26]), viszont annál többet utazott odahaza. Publikált útinaplója[27] szerint többnyire ásványokat gyűjtött. Cserélt is, gyűjtőket látogatott meg, és beszámolt gyűjteményükről[28] Adományok és rendszeres vásárlás is gazdagította gyűjteményét a szebeni és az enyedi időkben egyaránt. A kollégium például megvett egy Werner-féle ásványgyűjteményt (200 példány 24 rajnai forintért) és egy Voigt-féle kőzetgyűjteményt (60 példány 16 forintért).[29] Feltehetően ezeket a gyűjteményeket árulta a *Niederlage verkäufliche Mineralien* cég, melyet maga Werner felügyelt.[30] Az ércbányák is érdekelték, és a római feliratok.[31] Diákjait botanizáló kirándulásokon is nevelte a természet szeretetére.[32]

A természetrajz oktatását a *Ratio Educationis* 1777-ben vezette be a katolikus középiskolák számára.[33] Nagyenyed szinte azonnal követte a jó példát, és Galambosi professzor már 1778-tól

[21] *Földünk hazai…* 432.; W. E. Wilson: The History of Mineral Collecting, 1530-1799. With Notes on Twelve Hundred Early Mineral Collector. *The Mineralogical Record* 25/6. 1994. 1–264.

[22] Molnár-Hubbes Erzsébet: *i. m.* 50–51.

[23] Csíky: *i. m.* és Papp Gábor–Weiszburg Tamás: A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem ásvány- és kőzetgyűjteményének története. In: *Földünk hazai…* 157–172.

[24] Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái I. kötet*. Hornyánszky, Bp. 1891. 859.; Csíky: *i. m.* A hetedik kötet hasonmás kiadásban is hozzáférhető: Benkő Ferenc: *Enyedi ritkaságok*. Kvár 1800. (A Tudástár Füzetei 1.) Kiss Erika és Viskolcz Noémi tanulmányaival. Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged 2010.

[25] J. Karl: Benkő Ferencz Magyar Linneusz-áról. *Természettudományi Közlöny* 51. (Pótfüzet.) 1919. 34–38.; Vita Zsigmond: A természet megismerésének útján. In: uő: *Tudománnyal és cselekedettel.. Tanulmányok.* Irodalmi könyvkiadó, Bukarest 1968. 179–193, 295–296. 189.

[26] Szilády Zoltán: Adalékok Benkő Ferenc életéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 35. 1925. 128–129.

[27] Benkő Ferenc: *Parnassusi idő tőtés*. *Hatodik darab. Egy kis hazabéli utazás. Némely bányászatoknak le-írása, és a' leg-ujjabb minerolog. systémáinak laistroma. III. részekben*. 1794. Kolósváratt. Nyomttatt. Hochmeister Márton, betűivel, és kőltségével 1800-ban. 4.

[28] Benkő: *i. m.* 8–12.

[29] Benkő: *i. m.* 91–92.

[30] W. Weber–A. Massanek: A. G. Werner's Geoscientific Collections. In: *Abraham Gottlob Werner (1749–1817) und seine Zeit.* Internationales Symposium, Freiberg 1999. 2.

[31] Göttingai tartózkodása során ércbányákat is meglátogatott Ilmenauban és a Harz-hegységben. (Benkő: *i. m.* 35–36; Hubbes Éva: *Benkő Ferenc egyetemjárása*. Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Rudabánya 2002.).

[32] Vita: *i. m.* 192.

[33] Kontler László: *Millennium in Central Europe.* A *History of Hungary.* Atlantisz Publishing House, Budapest 1999. 211–212.

megkezdte a tárgy oktatását, és létrehozta az ehhez ajánlott szemléltetőgyűjteményeket. A kőzeteket és érceket tartalmazó kollekció Galambosi halála után az iskola múzeumába került.[34]

Annak ellenére, hogy több nyelven is beszélt, Benkő csak magyarul publikált. A felvilágosodás teremtette meg a nemzeteket és a nemzeti nyelveket. Az ennek hatására meginduló nyelvújítás[35] egyik korai alakjaként Benkő jelentősen hozzájárult a természettudományos, különösen az ásványtani szókincs kialakításához. Maga is aktív tagja volt az Erdélyi Nyelvművelő Társaságnak.[36]

Nagyenyed és kollégiuma, bár ez volt az erdélyi magyarok legfontosabb oktatási központja, tudományos tekintetben nem volt számottevő. Benkő, egyedüli természettudósként, csak levelezés útján szerezhetett tudomást az új fejleményekről. Egy göttingai magyar diák, Zejk Dániel, aki Blumenbach professzor természetrajzi óráit is látogatta, tájékoztatta őt az ásványtan friss híreiről.[37] Hasonló hírekkel látta őt el szintén Göttingából az egyébként nyelvészként, az *Affinitas lingua hungaricae cum linguis fennicae*, vagyis a magyar nyelv finnugor rokonságát tárgyaló művéről ismert Gyarmathi Sámuel; tőle kapott leveleit Benkő rögvest publikálta is a *Parnassusi időtöltés*ben.[38] Gyarmathi, maga is szenvedélyes gyűjtő, ásványtani szakkönyveket, egy harminchat kötetes herbáriumot és egy négyszáz darabból álló ásványgyűjteményt juttatott a kollégium múzeumának.[39] A Jens Esmark dán utazó[40] által a Szepességben talált, általa *iglit*nek nevezett ásvány 1798-as publikációját követően hamarosan belekerült a *Parnasszusi időtöltés* 1800-as évszámot viselő kötetébe.[41] Benkő maga a jénai Ásványtani Társaság tagja volt,[42] esetleges levelezése az akkor már Goethe elnökölte társasággal még feltárásra vár.[43]

A *Magyar Werner*

Werner ásványhatározójának magyar fordítása, melyet a későbbiekben a hosszú magyar címet[44] helyettesítő, oly jellemző *Magyar Werner* címmel említenek, egy mindössze 224 oldalas, kis negyedrét alakú kötet. Dedikációja Ribitzei Ádámhoz, Benkő támogatójához szól:

[34] Benkő: *i. m.* 4.

[35] Kontler: *i. m.* 215–216.

[36] Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest 1955. 393.

[37] Benkő: *i. m.* 74.

[38] Benkő: *i. m.* 69.

[39] Vita: i. *m.* 618–619.

[40] Jens Esmark: Kurze Beschreibung einer mineralogischen Reise durch Ungarn, Siebenbürgen, und das Banat. *Neues Bergmännisches Journal* 1. 1795. 377–464. és *Neues Bergmännisches Journal* 2. 1–105.; *Journal des Mines* 8. 97–98.; Jens Esmark: *Kurze Beschreibung einer mineralogische Reise durch Ungarn, Siebenbürgen und das Banat*. Freyberg 1798.

[41] Benkő: *i. m.* 75.

[42] Viczián: *i. m.*

[43] J. Salomon: Die Sozietät für die gesamte Mineralogie zu Jena unter Goethe und Johann Georg Lenz. M*itteldeutsche Forschungen* 95. 1990.

[44] Benkő Ferenc: A *Bányász Tudomány, és a Lipsiai Gazdaságról értekező, Tudós Társaság Nemes Tagjának Werner Ábrahám Urnak a Köveknek és Értzeknek Külső Megesmértető Jegyeikről Irott szép, és igen hasznos, Könyvetskéje, mellyet, Hazájának, és a Tanuló Ifjuságnak, lehető Hasznára Magyarra forditott, és a két Magyar Hazabéli, s más Idegen Kő s Értz Nemekkel-is, a Példákban megbövitett*. Benkő Ferentz. R. P. Göttingába 1782. Esztendőbe. Kolosváratt, Nyomt. A Reform. Koll. Betűivel 1784.

az ő fiait kísérte a szerző Göttingába, egyetemi tanulmányokra.[45] Egy másik ajánlás Horváth Máriát, Ribitzei feleségét szólítja meg. Keltezésük: Göttinga, 1782. augusztus 1.

Az előszó kitér a fordító által az eredeti szövegen eszközölt változtatásokra, az esetleges kiegészítésekre. Benkő saját tapasztalatai alapján, illetve olvasmányait követve leginkább az ásványlelőhelyek jegyzékét magyarországi lelőhelyekkel gyarapította. A fordító a toldásait pontosan jelölte: * jelzi Benkő kisebb megjegyzéseit, ** jelzi a kortárs szerzőktől kölcsönzött megjegyzéseket[46] (a rájuk való hivatkozásokat a §. 47. pontban sorolja fel, a 67. oldalon)[47], *** jelöli a Leske lipcsei professzortól származó megjegyzéseket. A fordító további megjegyzései apró betűs kiegészítésként szerepelnek. A hivatkozott munkák az erdélyi ásványlelőhelyek teljes irodalmát képviselik. Az előszó azzal az ígérettel zárul, hogy nemsokára a *Magyar Minerologia* is megjelenik. Ez 1786-ban meg is történt.

A Bevezetőben már megjelennek Benkő nyelvújításának[48] első, szellemes példái. Nem csak új szavakat talált, illetve alkotott, hanem szabályokat állított föl az új szavak keresésére, kiválasztására.

– A megszokott szavak,
– A legjobb szerzők által használt szavak.
– A legrégibb szavak.
– A tudományosan leghaladottabb régiók szavai.
– A kőzetek természetéhez legjobban illő szavak.

Nem támogatta az ásványnevek feltétlen magyarosítását, amely egyébként a 19. század első felének rövid életű divatja volt.[49] Helyettük támogatta a jól bevált, gyakran használt *asbest, rubin, spinell, auripigmentum, basált, gágát, tzinobrium, turmalin*, stb. szavak megőrzését.[50]

Előfordulnak saját gyűjteményi példányaira utaló megjegyzések, nem egy esetben a gyűjtő vagy ajándékozó nevével. Ezekből a megjegyzésekből születik nemsokára a teljes gyűjteményi katalógus, a *Magyar Minerologia*, melyben csillagok jelzik gyűjteményének már Nagyszebenben is meglévő darabjait.

[45] A könyv megjelenésekor már nem élt, a Horea-féle parasztlázadás során ölték meg 1784 őszén.

[46] Köleséri Samuelis: *Auraria Romano Dacica*. Cibin 1717.; Ignaz von Born: *Lithophylacium Bornianum*, sive Index Fossilium quae collegit, et in Classes ac Ordines disposuit Ignatius S.R.I. Eques a Born. Gerle, Pragae 1772–1775. Vols. I–II.; Ignaz von Born: *Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn.* An der Herausgeber derselben, Joh. Jac. Ferber geschrieben. Ferber, Frankfurt & Leipzig 1774. 228.; Johann Ehrenreich Fichtel: *Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen*. Nürnberg 1780., Benkő József: *Transsilvania*. Vindobona 1778.; J. Fridvaldszky: *Minero-logia magni principatus Transylvaniae*. Claudiopoli 1767.

[47] Benkő kijelentette, hogy valamennyi, ásványlelőhelyet tárgyaló szerzőt megemlített. Ennek ellenére Marsigli *Danubius Pannonico-Mysicus*. Hagae-Amstelodami 1726. munkáját többnyire nem idézik. Ez a hat fólió kötetben megjelent gigantikus monográfia – magas ára miatt – csak nagyon kevés könyvtárban volt elérhető.

[48] Kázmér Miklós: A magyar földtudományi szókincs eredete. In: *Pannon Enciklopédia. Magyarország földje*. Szerk. Karátson Dávid. Bp. 1997. 483–484.; Kázmér Miklós: A magyar földtudmányi szókincs eredete. *Földrajzi Közlemények* 123. 1999. 145–150.

[49] Ennek extrém példája volt Kováts: *Lexicon Mineralogicum Enneaglottum.* Trattner, Pesth 1822. munkája, mely másfél ezer, újonnan alkotott 'magyar' szakkifejezést kínált. Ezeknek szinte egyike sem került használatba.

[50] Fejér Leontin: A magyar földtani szaknyelv kialakulásának vázlatos története. *Földtani Tudománytörténeti Évkönyv* 7. 1979. 127–152.

Benkő hatása

A *Magyar Werner* és a *Magyar Minerologia* egyaránt a földtudományoknak egy igen sikeres korszakában jelent meg. Az 1740-től 1790-ig tartó periódus, Mária Terézia és II. József felvilágosult abszolutizmusának a francia forradalom és a rákövetkező napóleoni éra vetett véget. Az intellektuális élet kontrollja megszigorodott, Martinovicsot és szabadgondolkodó társait kivégezték, és több évtizednyi ernyedtség, szellemi pangás következett, melyből talán a nyelvújítás jelentette az egyedüli kivételt.

Benkőt ismerték és tisztelték kortársai. Hivatkozásokat találunk nyelvújító munkáira például Kováts *Lexicon Mineralogicum*ában.[51] Teleki Domokos, a jénai Ásványtani Társaság első elnöke[52] birtokolta Benkő könyveit, és ásványgyűjteményét az ő rendszere szerint alakította.[53] Az ő javaslatára választották Benkőt a Társaság levelező tagjává.[54] A 19. század első két évtizedében számos magyar nyelvű, középiskolai természetrajztankönyv jelent meg.[55] Hogy ezekbe mennyire szűrődött be Benkő nyelvészeti és rendszerező igyekezete, további kutatásra vár.

Az 1860-as évekre, mire Szabó József, a pesti egyetem ásványtanprofesszora, a tudományos terminológia lánglelkű magyarosítója megjelentette tankönyvét, és nyelvészeti elveit tárgyaló tanulmányait,[56] Benkőt már teljesen elfeledték. Szabó impozáns irodalmi termésében egyáltalán nem említődik meg a neve.[57] Az egyetem Ásványtani Tanszékének könyvtárában nem volt meg műveinek példánya; az elsőt csak 1950-ben ajándékozta a könyvtárnak Sztrókay Imre professzor.[58] A legnagyobb magyarországi szakkönyvtár, a Magyar Királyi Földtani Intézeté, 1911-ben ugyan birtokolt egy *Magyar Werner*-példányt, de egyetlenegyet sem a *Magyar Minerologiá*ból.[59] Budapest többi egyetemi és kutatóintézeti könyvtára sem állt jobban.[60]

Nem tudjuk, hány példányban jelentek meg Benkő könyvei. Annyi bizonyos, hogy nem sokban. A *Magyar Minerologiá*nak harmincnyolc előfizetője volt,[61] és további ötven példányt adott el Kazinczy levelezőpartnereinek. Az alacsony eladott – és így fennmaradt – példányszám, és ennek ellenére a kései 20. század ifjú tudománytörténészeinek az első magyar nyelvű ásványtani kézikönyv szerzője iránt tanúsított tisztelete és lelkesedése[62] vezetett oda, hogy a

[51] Kováts: *i. m.*

[52] Viczián István–Deé Nagy Anikó: Domokos Teleki, der erste Präsident der Societät für die Gesamte Mineralogie zu Jena (1773-1798). *Acta Mineralogica-Petrographica* 38. 1997. 165–173.

[53] Viczián: *i. m.* 4.

[54] Vita: *i. m.* 1986. és Viczián: *i. m.* 1998. 7. Valószínű, hogy a Werner-fordítás nem játszott szerepet Benkő levelező tagságában, mint ahogy Vita feltételezte. A *Magyar Werner* ugyanis 1784-ben jelent meg, míg a Társaságot csak 1797-ben alapították.

[55] Mészáros István: A *tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Bp. 1989.

[56] Csíky Gábor: Benkő Ferenc és a magyar mineralógia kezdetei. *Földtani Tudománytörténeti Évkönyv* 11. 1988. 213–236.

[57] Vadász Elemér: A mineralógia első erdélyi magyar oktatója. *Magyar Tudományos Akadémia X. Osztályának Közleményei* 1. 1967. 187–197.

[58] WeiszburgTamás: Benkő Ferenc ásványtani munkássága. *Földtani Tudománytörténeti Évkönyv* 11. 1988. 237–245. 242.

[59] A *Magyar Kir. Földtani Intézet Könyvtárának betűrendes címjegyzéke*. Bp. 1911.

[60] Vadász: *i. m.*

[61] Felsorolásuk a Magyar Minerologia előszavának utolsó oldalán található.

[62] Először: Koch Sándor: A *magyar ásványtan története*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952. 30–35.

kötetet – megjelenésének 200. évfordulójára – hasonmás kiadásban is közreadták.[63] Kilencszáz (!) példány készült és fogyott el két hét alatt. Az akkor kiugróan magasnak számító 200 forintos ár (egy kezdő egyetemi oktató fizetésének majdnem a tizede) ellenére hallgatók, professzorok és a nagyközönség két hét alatt elkapkodta a szerény külsejű nyomtatványt. Sikere – tartalmának jelentőségén és a csatolt, hatvannégy oldalnyi, kitűnő tudománytörténeti tanulmányon[64] túl – nem utolsósorban a rendszerváltást megelőző évek közhangulatának köszönhető. A nemzeti, történelmi témák sok évtizedes tilalmán edződött közönség az erdélyi szerző 'Magyar' című kötetét vehette a kezébe.

1. táblázat. Werner Von der äusserlichen Kennzeichen der Fossilien (1774)[65] c. munkájának fordításai.

Kiadás éve	Fordító	Cím	Kiadó	Nyelv
1774	Szerző: Werner	*Von der äusserlichen Kennzeichen der Fossilien*	Crusius, Lipcse	német
1784[66]	Benkő Ferenc	*A köveknek és értzeknek külső megesmértető jegyeikről*	Református Kollégium, Kolozsvár	magyar
1785	-	*Von der äusserlichen Kennzeichen der Fossilien*	Trattner, Bécs	német
1790	Madame Guyton de Morveau	*Traité des caracteres extérieures des fossiles*	Onfroy, Dijon	francia
1794	Berthout Vanberghem & Henri Struve	*Principes de minéralogie ou exposition succinte des caracteres extérieurs des fossiles*	Párizs	francia
1795	Madame Guyton de Morveau	*Traité des caracteres extérieures des fossiles*	Walther, Drezda	francia
1805	Thomas Weaver	*A Treatise on the External Characters of Fossils*	Mahon, Dublin	angol
1962	A. V. Carozzi	*On the External Characters of Minerals*	University of Illinois Press, Urbana, Illinois, USA	angol
1965	-	*Von der äusseren Kennzeichen der Fossilien*	Asher, Amszterdam,	német

[63] *Benkő Ferenc: Magyar Minerologia, az az a kövek s értzek tudománya.* Hasonmás kiadás. Szerk. Szakáll Sándor, Weiszburg Tamás. TÁT Rendező Iroda, Miskolc 1986.

[64] Vita: *i. m.;* Weiszburg Tamás: *Mai szemmel a Magyar Minerologiáról*. VIII–XI.; Hajdú-Moharos József: A *Magyar Minerologia helynevei*. XXXIV–LXIV. Mindhárom tanulmány megjelenési helyét illetően lásd a 63. lábjegyzetet.

[65] Források: Guntau Grunevald: *i. m.* 310–311.; Ospovat: *i. m.*

[66] Szinnyei a már említett kötetében bemutat egy sokak által később valósnak elkönyvelt fantomkiadást. Szinnyei félreértette Benkőnek a címlapon tett megjegyzését: *Göttingába, 1782.* Esztendőbe. Ha gondosan olvassuk a címlapot, kiderül, hogy a hely és az évszám a fordítás elkészültének helyét és idejét jelzi, nem pedig a kiadását. Utóbbi Kolozsvárott történt 1784-ben.

The *Hungarian Werner* – Ferenc Benkő's Role in the Birth of Natural Sciences in Hungarian *Keywords: history of science, mineralogy, language reform, Transylvania, Nagyenyed/Aiud*

Ferenc Benkő (1745-1816), Calvinist pastor, later professor of the Collegium of Nagyenyed/Aiud was the first to translate (1782) the book of the influential Freiberg Professor Abraham Gottlob Werner, the *Von der äusserlichen Kennzeichen der Fossilien*, entitled A *köveknek és értzeknek külső megesmértető jegyeikről*, published in Kolozsvár / Klausenburg / Cluj in Transylvania in 1784. Werner's text was enriched with names of mineralogical locations in the Carpathians, based on Benkő's readings and collecting trips. Among other subjects, Benkő studied mineralogy with Gmelin in Göttingen. His main publication is the *Magyar Minerologia* (1786), which includes the catalogue of his private mineralogical collection. Benkő created one of the first Hungarian natural history museums at Aiud. His contributions to the establishment of a Hungarian, professional vocabulary of earth sciences are long-lasting.

SZEMLE

Fiatalok online kommunikációjának tartalmi, formai, stilisztikai és retorikai jellemzőiről pedagógusok, szülők, fiatalok számára

Tamás Ildikó: „Adj netet!" Nyelvi, képi kifejezésmód és kreativitás a gyermek- és diákfolklórban
Balassi Kiadó, Budapest, 2022, 192 old.

Pedagógusoktól irodalmárokig, folkoristáktól antropológusig, nyelvésztől nem szakmabeli fiatal és felnőtt olvasóig nagy érdeklődésre tarthat számot Tamás Ildikó legújabb monográfiája, mely a kortárs gyermek- és diákfolkór kreatív alkotói folyamataira világít rá. Pedagógusok azért, mert a diákjaik online és offline folklór-szöveghasználatát sokkal jobban megérthetik, sőt a gyerekek és kamaszok által használt digitális kommunikációs formákra és tartalmukra jobban ráláthatnak. Irodalmároknak azért, mert szerzőnk a felfedezőútján alapos kitérőt tesz a művészi halandzsa szövegek felé is, miáltal az irodalmi nyelv e sajátos retorikai fogásába a folklór és a hétköznapi nyelvi kísérletezés felől is bepillantunk. Folkloristák azért, mert a kortárs gyermek- és diákfolklór nagyon rugalmas területére ad betekintést legfrissebb adatokon keresztül. Antropológusoknak azért, mert rálátást nyernek arra vonatkozóan, hogy e térségben a társadalom egy bizonyos szegmense hogyan próbálja önmagát értelmezni, kinyilvánítani a 21. századi digitális, kézírott/nyomtatott és szóbeli médiumok által. (Kognitív) nyelvészek, szemiotikusok azért, mert nemcsak a nyelvi kódok elemzését, értelmezését vizsgálja a szerzőnk, hanem kiterjeszti elemzését a képi kódok kompozíciós technikáira is. De nem kell feltétlenül szakmabelinek sem lennünk, hogy e nagyon jól felépített, közérthetően, izgalmasan megfogalmazott könyvet élvezettel, példáin fel-fel nevetve olvassuk elejétől végig.

A néprajzkutató, nyelvész, számiológus (korábbi kifejezéssel: lappológus) Dr. Tamás Ildikó tanulmányai, könyvei mindig arra törekedtek, hogy a pontos szaknyelvi értekezés soha ne legyen öncélú, és az olvasó követni tudja a vizsgált téma megközelítését, valamint az abból eredő eredményekre is rálásson. E művében Ildikó sikerrel ötvözi a több évtizedes kutatói és műfordítói tapasztalatát, miáltal interdiszciplináris fókuszba helyezte az utóbbi öt éven át két budapesti és egy vidéki iskolában gyűjtött gyermek- és diákfolklór adatait. Szaktudásaira építkezve a szerző nemcsak szintetizálja a folkorisztika e téren elért elméleti és módszertani eredményeit (l. első fejezet, melynek címe: A *gyermek és diákfolkór helye a folklorisztikában*, 15–35. old.), hanem újszerű nézőpontból vizsgálja anyaga nyelvi és képi jelenségeit (l. a második fejezet, melynek címe: A *gyermek és diákfolkór jelenségei*). Vizsgálatában kiemelt figyelmet kapnak a verbális és vizuális paródiák (38–52. old.), idegen és kevert nyelvi jelenségek (53–64. old.), szegmentumcserék és szegmentumhelyettesítések (65–70. old.), az iskolai tananyagnak és a diák-tanári viszonynak a feldolgozásai (71–82. old.), képes mémsorozatok szerkezete és megosztási módozatai (82–88. old.), el egészen a lokális és globális narratívákig (89–100. old.). Amint

Domokos Johanna (1970) – irodalomtörténész, habilitált docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
johanna.domokos@uni-bielefeld.de

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-12

a második fejezet összefoglalásában (100–102. old.) Tamás Ildikó hangsúlyozza, számára nem a folklorisztikára jellemző megközelítési mód (a műfajoknak és funkcióinak vizsgálata) nyújtotta az online és offline térben megosztott alkotások értelmezési keretét, hanem a holisztikus kognitív szemantika tematikus összetettségre, műfaji átmenetekre, esztétikai módozatokra, kreatív folyamatleírásra érzékeny többdimenziós modellezése. Így bepillantást nyerhettünk abba, amit a szerző így fogalmaz meg:

… hogy a szóbeliségből átörökített jelenségek hogyan találják meg helyüket az online térben, milyen tartalmi, formai, stilisztikai, retorikai jellemzők mentén történik a regiszterváltás, a hagyományozódás és a variánsok keletkezése. A bemutatott alkotások és jelenségek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a hagyományos folklórműfajok közül is számos megtalálja a helyét a digitális dimenzióban. (102. old.)

A második, különösen olvasmányos, humoros példái miatt is felüdítő fejezet után a könyv harmadik fejezete azokra a jelenségekre tér ki, melyek nem a zavartalan nyelvi kommunikációs térben jönnek létre, hanem belejátszanak az életkorból, az idegen nyelviségből adódó félreértések (l. *Népetimológia, nyelvi játék és hangutánzás,* 103–116. old.), valamint a halandzsázás (l. A *köznyelvi normákon túl*, 116–127. old). E terjedelmes fejezetet záró két alegység a halandzsázás kognitív aspektusának, valamint szövegromláson túli minősítésének boncolgatására összpontosít (127–148. old.). Úttörő módszerével Tamás Ildikó a halandzsára nem időkapszulaként („nagyon régi időkből eredeztethető folyamat végállomása", 133. old.) tekint, melyhez nem jelentésnyomozó attitűddel (139. old.) fordul, hanem – amint egyes szám első személyben értekezve írja – „a jelentés dimenzióját rugalmasabb és képlékenyebb kategóriaként kezelem, és nagyobb hangsúlyt helyezek a formai, stiláris összetevőkre" (139. old). Tamás Ildikó kutatásainak köszönhetően így kerülhetnek előtérbe e nyelvi megnyilvánulás fonológiai szintjétől a szöveg szintjéig tetten érhető zenei jellegű, valamint asszociatív tartalmi (érzéseket is felölelő) és formai (ritmust, hangzást kiemelő) tényezők. A kötetet záró fejezet (*Összefoglalás*, 148–150. old.) a hétköznapi és az irodalmi nyelvben is tetten érhető játékos szövegképződés folyamatához hasonló, ámbár el is térő gyermek- és diákfolklór jelenségeire vonatkozó feltárásokat így összegzi:

A nyelvi játék tehát a köznyelvi normáktól többékevésbé eltérő, szokatlan és váratlan alaki és fogalmi kapcsolatokra építő, szórakoztató, értelmező és/vagy esztétikai funkcióval bíró verbális jelenség. […] A nyelvi játékok a hangok, morfémák és szóalakok kreatív módosításaitól a szövegek szokatlan alakításáig számos formában megnyilvánulhatnak. A játék megvalósulhat elsősorban *stílus*eszközök révén is, műfaji kritériumok, versformák (pl. strófa, rím), stilisztikai, retorikai eszközök (pl. alliteráció, allegória, halandzsa, hasonlat, ismétlés, metafora, népetimológia, paródia, ritmus), szóképek kreatív alkalmazásával. A nyelvi játék eredménye lehet egy szó hangalakjának vagy írásképének megváltozása, új (szituatív, konnotatív) jelenség(ek) hozzáadása egy adott szóhoz, valamint új szavak létrehozása. (149. old.)

A Tamás Ildikó művének eredményeit alaposan összegző, lényegre törően felmutató *Következtetések* (151–166) és a terjedelmes *Bibliográfia* (167–192. old.) zárják a kötetet. Summázva a gyermek- és diákfolklór e kötetben is áttekintett koncepciót, kitérve a korcsoportok alkotási mechanizmusaira, a tematikus alkotáscsoportok stilisztikai jegyeire, medialitására, a bennük élő nyelvi humorra és kreatív folyamatokra, a szerzővel együtt a könyv végére oda jutunk el, hogy elismerjük: terminológiai újításai, eredményei láttán valóban érdemes volt a szokásos műfaji és tartalmi megközelítést mellőzve nagyobb hangsúlyt helyezni a vizsgált alkotásoknak a nyelvi (grammatikai és szemantikai) megformálására. Kívánjuk, hogy Tamás Ildikónak a folklorisztikán belül újszerűnek számító elemzése számos hasonló szellemű kutatómunkának adjon bátorítást!

Domokos Johanna

Az egyén a társadalmi és értelmiségi szerepek között a 18. századtól napjainkig

Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások, szerk. Biró Annamária, Boka László, Budapest: Reciti, Nagyvárad: Partium Kiadó, 2021.

Az *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* sorozat negyedik kötete a 2021 júniusában Nagyváradon megrendezett irodalom- és társadalomtörténeti konferenciasorozat előadásainak gyűjteménye, mely az értelmiségtörténet szerteágazó kérdésköreire terjed ki. A kötet a budapesti Reciti és a nagyváradi Partiumi Kiadó közös kiadványa, Biró Annamária és Boka László szerkesztette, a konferenciának pedig a Partiumi Keresztény Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszéke adott otthont.

A kötet 21 tanulmánya témáját tekintve kronológiai sorrendben követi egymást, ugyanakkor a tanulmányok egymásutániságában tematikus csomópontok is felfedezhetőek.

A kötet nyitó szövege *Cseppben a tenger, Nagy János szanyi plébános íróbarátai* címet viseli, melyben Csörsz Rumen István egy 18. századi alkotó munkái által tárja fel a kor értelmiségi életformájának módozatait. Nagy János kapcsolathálóját Csörsz a jezsuita rendtársakból és a fiatalabb nemzedékből látja összeállni. A következő szerző, Rédey-Keresztyén János célja nem a személyek, hanem a városok, intézmények, régiók és rendek közötti viszonyok feltárása az *Agyich István alkotói pályája a 18. századi historia litteraria fényében* című tanulmányban, mely Agyich alkotói pályáján keresztül mutatja be annak kapcsolathálóját.

A kiadvány tanulmányai révén kirajzolódnak az adott korok társadalomtudományi kérdései. Az eddig említett szövegek és Szajbély Mihálynak a Magyar Könyvkereskedők Egyletét tematizáló munkája között János Szabolcs teremti meg a kapcsolatot az utazás motívumának kibontásával. János *Utazó német értelmiségiek a 18–19. századi Erdélyben és Bánságban* című szövegében nem csupán az utazás korabeli körülményeit és céljait tárja fel, hanem kitágítja az eddigiekben vizsgált teret, valamint rávilágít a vizsgált század nemzeti és felekezeti vonatkozásaira is. A János Szabolcs által vizsgált útirajzok a térség nyelvi-kulturális sokszínűségére hívják fel az olvasó figyelmét, ugyanakkor a szerző hangsúlyozza az utazási célok változatosságát is.

Szajbély *Értelmiségi szerepkörök,* A *Magyar Könyvkereskedők Egyletének életre hívása 1878-ban* című tanulmánya a 20. századi szerepköröket és a kapcsolathálókat vizsgáló következő tanulmányokat vezeti be, ugyanis a 19. századi értelmiségi alakulástörténeteket vázolja fel. Szajbély az egylet alakulásának okait és a tagjai által összeállított szabályzat következményeit járja körül, ezáltal tárja fel a Magyar Könyvkereskedők Egyletének a modern társadalomban keletkezett problémák megoldásában vállalt szerepét. A kötet további három szövege Ady Endre kapcsolathálóját vizsgálja különböző módszerek és szempontok mentén. Boka László *Ady nagyváradi kapcsolathálója. Jellemzők, típusok, korszakok* cím alatt öt szerepkörre bontva vizsgálja a költő viszonyait: újságírók, lapszerkesztők és laptulajdonosok; mecénások, pártfogók, vezető beosztású értelmiségiek; poéták, szellemi rokonok és *holnap*os társak; nők; egyéb művészek, rokonok és barátok. Az összefoglalóban Boka kiemeli „Ady fentebb tárgyalt hálózata sem csupán fix csomópontokból, mintsem alapvető kapcsolatokból állt, a kapcsolatrendszer feltárása pedig elengedhetetlen, ha meg akarjuk érteni a hálózat működését magát". (130.) Papp Ágnes Klára *Ady Baudelaire „hálójában", Baudelaire és Ady szerelemképének összevetése* című tanulmánya a szóban forgó költők verseinek egymás mellé helyezése révén a nőkkel kialakított kapcsolati hálót szemlélteti, melyre Boka László is kitért. Borbás Andrea Ady szerkesztőségekkel, szerkesztőkkel való viszonyát tárgyalja a költő levelezésének vizsgálatával, így az *„Azt se hidd, hogy e levél irodalmi-levél".* A *levélíró Ady szerepei és*

Balog Alexandra (2000) – mesterszakos hallgató, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár, alexandra.balog@stud.ubbcluj.ro

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-13

redakcióba küldött sorai című tanulmány Papp Ágnes Klárától eltérő műfajú szövegeken keresztül egy, a Boka László által szintén különválasztott szerepkörre helyezi a hangsúlyt. Ady saját megnyilvánulásait felhasználva a levélírói szerepet járja körül: a költő leveleiben reflektál az adott szerepre, amelybe a címzett és téma kényszeríti. Emellett Borbás Andrea nem hanyagolja el az Ady számára állandósult beteg attitűdöt sem: a költő címzettől függetlenül gyakran ír kifejezetten negatívan fizikai állapotáról, és gyakran hasonlítja ezt össze az őt ért bírálatokkal. A tanulmányok nem csupán Ady másokkal való viszonyaira világítanak rá, hanem a kapcsolati háló több pontját is kiemelik, hisz a levelekből, publikációkból kiderülnek az irodalmi életben aktív személyek közötti egyéb kapcsolatok, melyekben Ady ugyan nem központi figura, de fontos szerepet foglal el azokban. Ugyanakkor leveleinek vizsgálata körvonalazza a költőre jellemző két tulajdonságot, mely nem más, mint: a befogadó és elismerő mester keresése, és a költészetében „megszokott megnövelt lírai én hiánya, a szerző öntudatának törékeny volta" (158.).

A következő szövegek térben és időben nem távolodnak el Ady környezetétől, hisz Szénás Zoltán *Versek egy szerelem kapcsolati hálójában, Boncza Berta és Babits Mihály, 1919–1920* című tanulmánya éppen központi alakjai miatt nem kerülheti meg Ady hatásának a vizsgálatát. Ahogy a korábbiakban is tapasztalhattuk, Szénás munkája sem csupán a Boncza Berta és Babits viszonyát tárgyalja, hanem az irodalmi élet egyéb szereplői felé is nyit. Szénás megemlíti Boncza Berta más költőkről alkotott véleményét és velük kapcsolatos tanácsait, hogy kerülje például Szabó Lőrincet. A kutatásban Babits Boncza Bertával folytatott viszonya a költő teljes szerelmi életének kontextusában értelmeződik, teret hagyva az ezzel kapcsolatos spekulációknak is. Major Ágnes *„Ó művész mennyit kell vesződnöd". Babits karrierfordulata és a költői munkafolyamat változásai* című tanulmánya a költő térbeli elhelyezkedését érintő változás következményeit vizsgálja annak poétikájában, valamint a környezetének viszonyulását a kialakult helyzethez. Széchenyi Ágnes az *Újságíró – író – filmíró, Biró Lajos (karrier) útja*it járja körül, és annak ellenére, hogy Biró filmírói munkássága nyugati országokhoz kapcsolódik, mégis kötődik az előző tanulmányokhoz, mivel újságírói és írói munkásságának átlátásához újfent elengedhetetlen Adyval való viszonyának és a nagyváradi kapcsolatainak ismerete. A tanulmány témája és tere kitágul, mivel amerikai és londoni tevékenységeinek tekintetében kerül sor filmírói pályafutásának bemutatására, mely megköveteli Hollywood elindulásának és működésének vázolását is. Széchenyi tanulmányát a testvér, Biró Irma munkásságának és szemléletének bemutatásával zárja, rávilágítva a további kutatási lehetőségekre, hisz Biró Lajos és két testvére „nem elhanyagolható szerepet játszottak korukban" (195.).

Tverdota György A *tulok. Az értelmiségi mozgástere a munkásmozgalmi szubkultúrában* című kutatása József Attila életének különböző területeihez fűződő viszonyokat vizsgál, főként politikai és eszmei ellentétekre vagy kapcsolódási pontokra fókuszálva. A vizsgálat a költő társadalmi elhelyezkedése által a 20. század első felének szociális rétegzettségére is reflektál: feszültség képződött a kétkezi munkás prolik és a mozgalmi entellektüelek között.

A következő tanulmányok a székelységet vizsgálják, bár első körben a magyarországi székelyek helyzete kerül középpontba. Ablonczy Balázs *„Székely fiúk". Az Erdély-kultusz magyarországi hálózata, 1920–1970* című előadása a kortárs nemzetépítés-kutatás révén helyezi fogalmi keretbe Erdélyt és Székelyföldet, valamint feltárja az erdélyiekre és székelyekre jellemző partikularizmustudatot, továbbá a 20. század során végbement változásokat. A tanulmány ismerteti a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének létrejöttét és működését, valamint a székelyek egyéb anyaországi képviselőit, akiknek munkássága kulcsszerepet játszott az Erdéllyel kapcsolatos magyarországi közgondolkodás formálásában. Vallasek Júlia *„Nem a régi napsütés". Értelmiségi és művészi karrierlehetőségek a két világháború közötti erdélyi regényben* című szövege átlépi az elmozdult határt, és három regény összehasonlításában ragadja meg a közös hagyomány, nyelv, kultúra és történelem nemzetformáló és -megtartó erejét. Karácsony Benő *Új élet kapujában*, Berde Mária *Szentségvívók* és Ignácz Rózsa *Rézpénz* című 1930-as években megjelent műveinek összehasonlításával vizsgálja az értelmiségi-művészi pályákon való érvényesülés

lehetőségét. Vallasekkel szemben Albu-Balogh Andrea egyetlen szerző, Karácsony Benő 1940-es éveket követő kiadásain keresztül elemzi a romániai cenzúra működését, és vonja le a következtetést, miszerint a szövegbeli változtatások időnként csupán szerkesztői figyelmetlenség következményei, máskor pedig ideológiai, a politikai helyzetet érintő okok miatt következtek be.

A soron következő tanulmányok témája eltér az eddig felvázoltaktól, viszont a kronológia továbbra is megmarad. Varga P. Ildikó Vikár Béla levelezésén keresztül vizsgálja a kulturális cserét, mely rávilágít a nemzetközi személyes kapcsolatok fontosságára a tudás átadásának viszonylatában. A szóban forgó tanulmány Vikárnak főként a finn Emil Nestor Setälával való levelezését tárgyalja. Balázs Imre József A *Cobra-modell relevanciája a magyar kultúrában* című tanulmánya szintén a nemzetközi beágyazottság hatásaira hívja fel a figyelmet, és vázolja a Cobrához hasonló magyar törekvéseket. A kötet következő tanulmányai a nemzetközi kapcsolathálók és az ebből fakadó referenciapontok változására mutatnak rá, K. Horváth Zsolt a Gerilla együttes történetén keresztül mutatja be a művészkörök rendszerkritikáját, melyhez elengedhetetlen az említett referenciapontok ismerete. Ladányi István az *Új Symposion* folyóirat szerkesztőinek kapcsolatrendszerét és karrierútját járja körül, ezáltal a vajdasági magyar kultúrát meghatározó alakokon túl a csoportidentitás elemeit is vizsgálja. Míg az utóbbi négy tanulmány a 20. század közepének és második felének nemzetközi kapcsolatrendszerét helyezi fókuszba, a kötet utolsó két tanulmánya kortárs jelenségeket tárgyal.

Biró Annamária kortárs regények összehasonlító elemzésében a 21. század szerzőinek a karakterábrázolásán figyeli meg, hogy a regényekben szereplő 18–19. századi tudósok milyen értelmiségi szerepekben jelennek meg, és ezekhez milyen dilemmákat társítanak. A vizsgált karakterek megszólalásai a tudás elsajátításáról és alkalmazásáról alkotott elképzeléseinket tükrözik. A kötet utolsó tanulmánya, *Transzkulturális hálózatok (Csehy Zoltán:* Grüezi! *Fél év* Svájc) a címben megjelenő kötetet vizsgálva mutatja be Németh Zoltán a kulturális keveredést és multikulturalitást. Németh felhívja a figyelmet arra, hogy a transznacionális irodalomtudomány szótára túllépett az egynemű nemzeti jelenségek határain: „Az utóbbi évtizedekben olyan társadalmi változások résztvevőiként szükséges értelmezni saját pozícióinkat és a körülöttünk zajló eseményeket, amelyeknek leírására alkalmatlanná váltak a hagyományos fogalmak” (362.).

A kötet tanulmányai továbbgondolásra késztetik az olvasót. Bizonyos művek kontextust teremtenek az utánuk következők számára, ezzel is rámutatva a kapcsolathálók sokrétűségére. A kötetben létrejött hálózat elsődleges szerepe az előadások többszörös perspektívájú átlátása: a kutatások találkozási pontjainak ismertetése a kontextusteremtésen túl ok-okozati összefüggéseket is felfed. Ezek a folyamatok a kötet egészében az egyéni és a társadalmi sajátosságok között váltakoznak.

Balog Alexandra

Textuális képek és képes textusok

Nagy Anna: Dupla expó. Fotográfia a kortárs magyar irodalomban. Letöltés 12. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2021. 352 oldal

Nagy Anna *Dupla expó* című könyve az Erdélyi Múzeum-Egyesület *Letöltés:* média- és kommunikációtudományi sorozatának 12. kötete. Ahogy az alcímből is kiderül – *Fotográfia a kortárs magyar irodalomban* –, a könyv főként a fotográfia és a kortárs magyar irodalom kapcsolatát vizsgálja,

Császár Ágnes (2000) – mesterszakos hallgató, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár agnes.csaszar@stud.ubbcluj.ro

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-14

ugyanakkor tartalom szempontjából messze nem merül ki ebben. A címben ígérteknél sokkal többet nyújt a könyv, és bátran állítható, hogy célkitűzéseinek eleget tesz: „Elsősorban olyan kézikönyvként ajánlom az olvasók figyelmébe, amely a kortárs magyar fotóirodalom, illetve fotóirodalom-kutatás területén való tájékozódást kívánja elősegíteni. A könyv továbbá didaktikai feladatot is vállal: fiatal kutatók, az irodalom intermedialitásában érdekelt egyetemi hallgatók számára próbál áttekinthető, tömörített alapvetést nyújtani a fotográfia meghatározó elméleteit, technika-, irodalom- és kultúrtörténeti összefüggéseit illetően" (11. o.).

A kötet strukturálisan két részre osztható. Mielőtt a szerző valóban rátérne a címben megjelölt téma vizsgálatára, a könyv első felében ismerteti a részletes kontextust, mindazt az elméleti alapot, amelyre a tényleges vizsgálathoz szükség van. Ez a rész adja a támpontokat a könyv második felében található fotóirodalmi elemzésekhez.

A bevezető fejezet kötet-összefoglalóként (is) funkcionál. Megismerhetjük a kiadvány korábban már említett célkitűzéseit és fókuszpontjait, illetve rövid összefoglalót kapunk az érintett témákról és szépirodalmi művekről. A szerző kifejti, hogy a fotó és irodalom kapcsolatteremtési lehetőségei közül azok kerülnek középpontba, amelyek esetén magának a kapcsolatnak tétje van a jelentés létrehozásában, tehát az egymás mellé helyezett képi és textuális médium egymás számára nélkülözhetetlenek, az egymás mellé helyezés nélkül nem jönne létre ugyanaz a hatás. Továbbá ugyanitt rövid betekintést nyerünk az intermedialitás Henk Oosterling-i elméletébe, de említés szintjén szóba kerül többek között Pál Gyöngyi, Lénárt Tamás, Visy Beatrix, Milián Orsolya, Sándor Katalin, a kép mediális kérdéseinek kapcsán Balassa Péter, valamint hangsúlyosabb szerepet kap a képi fordulat fogalmát bevezető W. J. Thomas Mitchell és az intermedialitás kategóriáit kutató Irina Rajewsky, hogy csak néhány nevet említsünk. Mindezeknek a teoretikusoknak (és később a több irányból föltárt, rendkívül tág elméleti háttérnek) a diskurzusba való bevezetése akár túlzottan részletesnek tűnhet, de lévén, hogy a kötet egyszerre szeretne helyt állni kézikönyvként és didaktikai segédeszközként, nem róható fel neki a mindenre kiterjedő következetesség.

Az első három fejezet a fotográfia és irodalom viszonyáról beszél, a tág áttekintéstől közelítve egy konkrét vizsgálati terület felé. Az első fejezet a képi fordulatot (*pictorial turn*) tárgyalja, illetve azt, hogy ez hogyan hatott a kép és szöveg viszonyára, ehhez pedig Mitchell képelméletéttel kapcsolatos következtetéseit hívja segítségül. Eszerint az a szavak és képek összehasonlításon alapuló (és így elengedhetetlenül ellentétet feltételező) vizsgálata helyett inkább a két médium viszonyát, összefüggését kellene nagyító alá helyezni, tehát a hasonlóságok és különbségek felsorolásánál produktívabb például a kollaborálás, az antagonizmus, a disszonancia vagy a funkciómegosztás eseteinek megfigyelése. Mivel a kép-szöveg kapcsolat legtöbbször nem szimmetrikus, ezért a komparatív megközelítés által előfeltételezett bináris oppozíciók általában nem lehetnek érvényesek. A második fejezet az intermedialitásra koncentrál, feltérképezi a terminus szakirodalmát, miközben röviden érinti magának a médiumnak a mibenlétét, valamint a gyakran alternatívákként vagy társfogalmakként kezelt multimedialitást, transzmedialitást és mixed-media kifejezést is. Az intermedialitás nem akkor jön létre, ha különböző médiumok megnyilvánulásai egymás mellé helyeződnek, hanem akkor, ha ugyanezek „konceptuális fúziót" is alkotnak: „az egymás mellé helyezés révén új alkotás, új értelem születik, illetve olyan szerves együttműködés jön létre, ahol a kettő egymás nélkül nem lenne képes ugyanazt a hatást elérni" (14. o.). Nem marad el az antikvitásig visszanyúló ekphraszisz problémakörének, tehát a szövegnek a képpel mint *másik*kal való találkozásának körüljárása sem. A harmadik fejezet magára a fotóirodalomra közelít rá, amely a két vizsgált médium kapcsolatteremtéséből születik, s amelynek kategóriájába a később tárgyalt szépirodalmi művek is beletartoznak. Ebben a részben sor kerül egyrészt a francia szakirodalomból átvett fogalom használatának magyarázatára, az ilyen irányú kutatások (alakulás)történetének ismertetésére, másrészt pedig a témához kapcsolódó kortárs

törekvések rövid összefoglalására és a kép-szöveg találkozás megszokott színtereinek (pl. borítók, íróportrék, a fotó mint az irodalom paratextusa vagy társművészete, az irodalom mint a fotó ihletforrása stb.) megfigyelésére.

A negyedik fejezet egy kulturális és technológiai kitekintő magának a fotográfiának a történetére. Ez a fejezet csak lazább kapcsolatban áll a fő témával, vagyis a fotó és irodalom viszonyával, s ilyen szempontból egy kicsit meg is bontja a kötet – a tágtól a konkrét felé haladó – szerkezetét. De nem mondható, hogy szükségtelenül tenné ezt, hiszen a fényképezés technikai értelemben vett működése, fejlődése és a társadalmi-kulturális folyamatokra gyakorolt hatása értelemszerűen meghatározza a textuális és képi médium egymáshoz való viszonyát. Lényegi kérdés, hogy mi az, amit egy fotó nem tud megragadni (ellentétben mondjuk a képzőművészettel vagy az irodalommal), és hogy megjelenése hogyan formálta az irodalmi beszédmódot, hogyan változtatta meg a megfigyelő látásmódját. A 20. század fontosabb fotográfiaelméleteinek teoretikusaiként külön alfejezetet szán a szerző Walter Benjaminnak, Roland Barthes-nak, Susan Sontagnak és Vilém Flussernak, majd a fotózás társadalmi vonatkozásai és kulturális-gyakorlat-státusa kerülnek középpontba: egyszerre sajátos látásmód és olyan kommunikációs médium, amely hatással van az élet minden területére, legyen az akár jogi környezet, művészet vagy magánszféra.

A következő három fejezet képezi a kötet második, elemzéscentrikus szerkezeti egységét, de itt is érvényes a részletesen kontextualizáló, távolról közelítő felépítés. Még mielőtt a kortárs művek fotóirodalmi értelmezésébe kezdene, Nagy Anna egészen a 19. századig, tehát a fényképezés feltalálásáig nyúl vissza. Szajbély Mihályra hivatkozva kifejti, hogy már a korabeli írók, például Jókai Mór és Kemény Zsigmond munkásságában érzékelhető volt, hogy hatott rájuk az új technológia megjelenése. Nem hagyja figyelmen kívül a világirodalmi munkákat sem, említés szintjén sok 19–20. századi szerző nevével találkozhatunk, s rövid betekintést nyerhetünk az avantgárd irányzatok intermediális törekvéseibe és a populáris kultúra fotóirodalmába is. François Brunet nyomán a fotó és irodalom viszonyának három kulcsmomentumát emeli ki ezekben a századokban. Az első ilyen mozzanat, amikor a 19. század végén–20. század elején kezdenek az írók (általuk is) hozzáférhető, véghez vihető gyakorlatként tekinteni a fotózásra, s így visszatérő tematikus elemmé válik a kor szépirodalmában a fényképek készítése és nézegetése. A második jelentős időszak az 1930-as–1940-es évekre tehető, amikor az irodalom olyan közegként válik relevánssá, amelyben megfigyelhető a fotográfia makrotörténeti hatása. A harmadik kulcsmomentum a ’60-as éveket követő időszak, amely megalapozza a kép és szöveg közötti konstruktív, jelentésteremtő viszonyt. E három mozzanat után pedig a kortárs viszonyok kerülnek előtérbe, amikor is ez a jelentésteremtő, produktív kapcsolat kiteljesedik.

A hatodik fejezetben két világirodalmi mű, W. G. Sebald *Austerlitz* és Dubravka Ugrešić A *feltétel nélküli kapituláció múzeuma* című regényeinek interpretációját olvashatjuk. Ezekben a regényekben nem csupán a ténylegesen megjelenő fényképek által rajzolódik ki az intermediális kapcsolat, hanem a szöveg megformáltsága által is. Sebald például előszeretettel használ a fotográfia tárgykörébe tartozó fogalmakat, s a „hitelesség” elérésének érdekében kihasználja a befogadó vizuális médiumokba vetett bizalmát; Ugrešić szövege pedig egy fotóalbumhoz hasonlóan szerveződik, értelmezhető egyfajta archívumként, textuális múzeumként is.

Az utolsó két fejezet az, ami tulajdonképpen hű az „eredeti” témamegjelöléshez, vagyis a kortárs magyar fotóirodalomhoz, de terjedelmét tekintve ugyanakkora ennek a két fejezetnek az együttese, mint az előzőekben tárgyalt hat rész. A hetedik fejezetben médiumkombinációkról van szó, tehát valóban megfigyelhető kép és irodalom tényleges, „fizikai” együttléte. Nagyon sokféle szöveg- (és kép)korpuszt vizsgál a szerző: a szöveget hol amatőr, hol professzionális képek kísérik; hol albumszerűen a képek vannak fölényben, hol pedig inkább illusztrációként szolgálnak a szöveg számára. Ha összekötő kapcsot szeretnénk keresni ezek között, talán – a szerző által is valamelyest megjelölt – az emlékezés és a város tematikája szolgálhatna ilyenként, bár ezalól is van kivétel. A nyolcadik fejezetben a

médiumközi utalás a kulcsfogalom, ugyanis itt a képek nem láthatóak, nincsenek jelen, illetve jelenlétük a szöveg által teremtődik meg: ebbe a kategóriába sorolható például Márton László *Árnyas főutcá*ja és Schein Gábor *(retus)*-a. Az ekphrasztikus elbeszélésmód különleges példáival állunk szemben: Márton teljes regénye egy hiányzó fényképgyűjtemény alakjait eleveníti meg, Schein pedig elbeszélői technikáival idézi meg a fotóelőhívás módszerét. Az emlékezet itt is központi szerepű, hiszen eredendő kapcsolat van a fotó és az emlékek (megörökítése, előhívása) között, de a szerző kiemeli a történelmi referencialitás problémáját is mint kiindulópontot.

Bizonyos szempontból aránytalannak tűnhet a könyv, ami a fő tematikát és a kontextualizálást illeti, azonban a szerző által tett kitérők megalapozottak, ha figyelembe vesszük a mű célkitűzéseit. Összefoglaló és felvilágosító jellege miatt diákkézben (és nem csak) rendkívül hasznos lehet. Az első rész jó alapot nyújthat a tágabb és szűkebb értelemben vett tárgy további kutatásai számára, a második, szövegelemző szegmens pedig annyira reprezentatív, amennyire reprezentativitásról egyáltalán beszélni lehet az irodalmi diskurzusban.

Császár Ágnes

Harmonia Receptionis

Görözdi Judit, Balogh Magdolna (szerk.): Külországi könyvespolcokon. Tanulmányok Esterházy Péter idegen nyelvű recepciójáról. Reciti Kiadó, Budapest, 2022, 388. oldal

„Van egy író. Szeretem. A neve Esterházy Péter" – írja Esterházy után szabadon Szöllősy Judit, a szerző egyik angol fordítója. És mondja valószínűleg vele együtt az összes irodalmár, akinek volt valaha lehetősége Esterházy műveinek más nyelvre való átültetésére. Mert bizony a magyar posztmodern egyik legemblematikusabb alakjának más kultúrákkal való megismertetését csak úgy lehet hatékonyan, minőségi módon elvégezni, ha a fordító szereti a szerzőt. És szereti a magyart, valamint a célnyelvet is

De hogy mi van a fordítón túl? Mi az, ami egy idegen szerző, nevezetesen Esterházy Péter tollából származó irodalmi alkotás sikerét garantálni tudja egy másik kultúrában? Vagy – fordítsuk meg a kérdést – mi az, ami akadályként állhat az átültetett mű és a befogadás közé? Ezt a problémakört járja körül a Görözdi Judit és Balogh Magdolna által szerkesztett, az idegen nyelvű Esterházy-recepciót vizsgáló kötet.

2021 szeptemberében rendezték meg Pozsonyban azt a konferenciát, amelynek anyaga a tanulmánykötet alapját szolgáltatja. A Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézete által szervezett *Esterházy Péter műveinek külföldi recepciója* című tudományos eseményen a nagy irodalmakban végbemenő folyamatok mellett az előadók azoknak a kis irodalmaknak az Esterházy-befogadását is érintették, amelyek sok esetben, a közös történelmi-kulturális háttérnek köszönhetően, közelebb állnak a szerző által ábrázolt magyar és közép-európai világhoz. Ez az anyag egészült ki még néhány tanulmánnyal, amelyek tovább árnyalják a képet a témáról, és jelent meg végül a kötet 2022-ben a Reciti Kiadó gondozásában.

A kötet három nagyobb részt tartalmaz. A szerkesztői előszó után, amelyben Görözdi Judit ismerteti olvasójával a vizsgálatok nagyobb kérdéseit, az első rész egyetlen fejezetében elméleti bevezetésként Peter Michalovič esztéta tanulmánya arra kérdez rá, mi is az a posztmodern, illetve milyen posztmodern szerző Esterházy Péter. Felidézve többek között Bahtyin, Kristeva és Barthes elgondolásait

Csorba Melinda-Erzsébet (1999) – mesterszakos hallgató, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár melinda.csorba@stud.ubbcluj.ro

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-15

az intertextualitásról, szöveg és valóság viszonyáról, Michalovič bemutatja Esterházy és a Szöveg kapcsolatát, melynek alapja a mély Tisztelet.

Ezután a második rész rátér a recepcióról szóló konkrét tanulmányokra. A kötetben több helyen is kiemelik a német befogadás fontosságát a világirodalmi elismertségre nézve, így nem csodálkozunk, hogy a szerkesztők három tanulmányt is fontosnak tartottak publikálni Esterházy német nyelvterületen történő fogadtatásának különböző aspektusairól. Lőrincz Csongor, Berlinben élő irodalomtörténész, az 1996–2017 közötti időszakot vizsgálva olyan viszszatérő elemekre mutat rá az Esterházy alkotásaival foglalkozó szövegekben, mint a szerző származása, közép-európaisága, intertextualitáshoz fűződő viszonya. Az így kirajzolódó képből pedig kitűnik, hogy az Esterházy-műveket a német közönség két nagyobb irányból olvasta, értelmezte: a nyelvművészeti bravúrok szemszögéből, illetve térsége történelmi megjelenítésének nyomán. Ez a kettős tendencia rajzolódik ki Szarka Szilvia tanulmányában is, amelyet kifejezetten a *Harmonia Cœlestis* német fogadtatásáról írt. A Miskolci Egyetem doktori hallgatója azt figyeli meg, hogy attól függően, a recenzensek melyik irányból értelmezik Esterházyt, vitatott lesz a *Harmonia* műfaja is. Összefüggésbe hozzák a művet a családregény hagyományával, az eposzi mintákkal, illetve a fejlődésregénnyel és a modern aparegényekkel is. Kulcsár-Szabó Zoltán, az ELTE irodalomtörténésze, akinek tanulmánya szintén a német recepcióval foglalkozik, annak az okát keresi, hogy hogyan hatott a *Bevezetés a szépirodalomba* kései német nyelvű megjelenése a befogadásra. Vizsgálatában (röviden) arra jut, hogy a *Bevezetés*t mint megkésett tanúságot olvassák, viszont a műnek alapvetően strukturális sajátossága ez a megkésettség, hiszen Kulcsár-Szabó azt állapítja meg, néha úgy tűnik, mintha Esterházy saját magának sem lenne kortársa.

Az angol nyelvű Esterházy-befogadással két tanulmány, a Varga Zsuzsannáé és a Szöllősy Judité foglalkozik. Előbbiben a Glasgow-i Egyetem hungarológusa Nagy-Britanniára koncentrálva tekinti át a recepciótörténetet, kiemelve a rendszerváltás utáni megváltozott nyugat-európai hozzáállást a volt kommunista blokk országainak irodalmát illetően. Megállapítja, hogy bár létezik brit fogadtatása az Esterházy-műveknek fontos irodalmi folyóiratokban, az mégis sok esetben elenyésző, amit annak tulajdonít, hogy nem volt olyan – a brit irodalmi életben szervesen jelenlevő – fordítója, akinek a neve összeforrt volna az Esterházyéval. Jobb a befogadás helyzete az Egyesült Államokban, állítja Szöllősy Judit műfordító, aki rámutat irodalmi népszerűség és siker közötti különbségre, és arra, milyen fontos egy jó kiadó támogatása, amikor egy közép-európai szerző műveinek tengerentúli ismertetéséről van szó. Esterházy művei pedig, bár befogadásukat látszólag sok tényező gátolta, mégis sikeresnek mondhatóak az amerikai kultúrában olyannyira, hogy amellett, hogy recenziók jelentek meg róluk neves folyóiratokban, néhol még egyetemi tananyaggá is váltak.

Esterházy francia recepciójáról egyetlen írás szól, Kányádi András párizsi irodalomtörténész tollából. Megtudhatjuk tőle, hogy a szerző személye a nyolcvanas évek végén leginkább politikai megfontolásból volt izgalmas az olvasóközönség számára. A szélesebb körű francia ismertséget a *Harmonia Cœlestis* hozta meg, majd a kritikát leginkább megmozgató művének a *Javított kiadás* bizonyult ezen a nyelvterületen. Kányádi külön kiemeli a francia Esterházy-képben a futballista író kliséjét, amelyre aztán tudatosan rájátszik, amikor a recepció vizsgálatának tanulságaként megalkotja a 20. századi irodalmi válogatottat, amelynek természetesen része Esterházy Péter is, de nem ám csak a kispadon!

Közép-Európára, azon belül is a szlovák és cseh befogadásra öt tanulmány is ráközelít. Ezekből kitűnik, hogy mi az, amiben másként hatottak a szerző művei egy történelmileg és politikailag hasonló helyzetben lévő térségben. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a keleti blokkhoz való tartozás közös tapasztalata gyümölcsöző recepciót eredményezett Esterházy esetében (is). Görözdi Judit a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok tekintetében kiemeli a Kalligram Kiadó jelentőségét, amely nagy szerepet vállalt abban, hogy a kezdeti lemaradás után Esterházy kötetei szlovákul is elérhetővé váljanak. A Kalligram vonzásköréhez tartozó fordítóknak,

úgy gondolja, nagy szerepe volt az átültetés mellett abban is, hogy kialakulhasson a szlovák posztmodern irodalmi nyelvezet. Mária Kusá szlovák irodalomtörténész úgy koncentrál Esterházy szlovák nyelvű recepciójára, hogy közben képet ad a kortárs magyar irodalom általános fogadtatásáról, kiemelve Nádas Péter és Závada Pál munkásságát, azáltal, hogy szemügyre veszi a Ján Hollý műfordítói díj magyar vonatkozású díjazottait.

A cseh befogadástörténet mozzanataival Gál Jenő, a prágai Károly Egyetem oktatója ismertet meg bennünket. Tanulmányából megtudhatjuk, hogy bár az Esterházy-fordítások a 90-es évek közepétől szinte szinkronban jelentek meg a szerző munkásságával, és fontos kulturális folyóiratok közölték esszéit, tárcáit, ezek mégsem találtak nagy visszhangra a cseh irodalmi térben. Ennek ellenére komoly eredményei is vannak a cseh nyelvű Esterházy-műveknek, például az, hogy a Robert Svoboda által fordított *Harmonia* és *Javított kiadás* a Cseh Akadémiai Kiadó gondozásában jelenhetett meg. Az sem elvetendő tény, hogy Dora Kaprálova cseh szerzőre olyannyira nagy hatással volt a szlovákul olvasott *Egy nő*, hogy blogbejegyzéseiből önálló kötet született *Egy férfi: Válasz Esterházy Péternek* címmel.

A csehországi szerzői arculatról a továbbiakban Marta Pató tanulmányában olvashatunk. Az irodalomtörténész az Esterházyról szóló paratextusok alapján rávilágít arra, hogy a cseh szerzői arculatnak kulcsfontosságú elemei többek között az írói hivatás, irodalmi díjak, a közép-európaiság, a nemesi származás, a foci és Hrabal. A cseh és szlovák befogadást kiegészítendő Anita Hutková néhány fordításbeli gyakorlatot figyel meg ezeken a nyelveken, a lingvokulturémák átültetésére koncentrálva. Vizsgálatában a besztercebányai nyelvész arra a következtetésre jut, hogy az Esterházy-próza egyenesen utasítja fordítóit arra, hogy párbeszédbe lépjenek a szerzővel és az olvasóval egyaránt.

Romániai térségünk szemrevételezésében a Bukaresti Egyetem tanára, Bányai Éva nyújt fogódzókat. Bár a rendszerváltás után az Esterházy-fordítások sora itt is nehezen indult meg, mára mégis sikerült pótolni Anamaria Pop munkájának köszönhetően. Recepciójának egyik jelentős mozzanata az író 60. születésnapján itt megjelent, máig is csak román nyelven olvasható interjúkötet. Szerzői arculatának kliséi itt is az előbbi bekezdésekben említettekhez hasonlóak: a nemesi származás, a közép-európaiság és a posztmodern kerül hangsúlyos pozícióba. Az *Egy nő* pedig Csehországhoz hasonlóan a román színtéren is termékenynek mutatkozik Ruxandra Cesereanu *Postbărbaţii* című esszéregényének köszönhetően.

Egy kicsit délebbre utazva képet kapunk a szlovén és a szerb Esterházy-fogadtatásról is. Ez a kép pedig eléggé kettős. Rudaš Jutka, irodalomtörténész arról számol be, hogy Esterházy szövegei erőteljesen jelen vannak a szlovén kultúrában, ahol a szerző egyébként az első nemzetközi irodalmi díját is megkapta, és ahol a Vilenicai Nemzetközi Írótalálkozóknak többször is vendége volt, annak ellenére, hogy mostanáig csak négy könyve jelent meg szlovén fordításban. Ehhez képest viszont Szerbiában egészen más Esterházy helyzete. Faragó Kornélia meglátása szerint Esterházy szerb recepciója „elégedetlen" lehet önmagával, aminek talán az az oka, hogy nincs a szerb kultúrában olyan író, akit viszonyítási alapként mellé lehetne rendelni.

Vjacseszlav Szereda az oroszországi recepción belül a *Javított kiadás*ra koncentrál munkájában, amelynek a könyvbemutatóján maga Esterházy is részt vett, és amely komoly erkölcsi dilemmák elé állította az orosz közönséget. A befogadástörténetet áttekintve a tanulmány szerzője azt mutatja meg, miképpen értették félre sokan a művet egy olyan környezetben, amely különösen tudna rezonálni annak témájával.

Az olasz Esterházy-fogadtatásról Antonio Sciaccovelli írásából olvashatunk, aki kiemel néhány fontos szereplőt a recepciótörténetből. A szerző kedvező időszakban jelent meg és tett szert népszerűségre Olaszországban, amelyet irodalmi díjak is fémjeleznek. A tanulmány viszont rámutat arra is, hogy a pozitív kritikai fogadtatás ellenére Esterházy művei Olaszországban (sem) tudhattak magukénak jelentős piaci sikert. Hasonlónak mondható a helyzet Finnországban Vesa Lahti költő és Fenyvesi Kristóf irodalomtörténész szerint, akik tanulmányukban bemutatják a finn kritika pozitív Esterházy-fogadtatását:

mint a posztmodern kísérletező alkotóját, az olvasót játékra hívó szerzőt látják őt, de az irodalmi berkeken kívülre ott sem jut el művészete.

Talán földrajzilag és kulturálisan Esterházy prózájától a legtávolabb eső tér, amelyről ez a kötet Waseda Mika írása által beszél, a japán irodalmi mező, ahol szintén olvasható az író néhány műve. A recepció alakulásában ez a távolság a leghangsúlyosabb tényező. A japán irodalmárok ismerik, mint a magyar posztmodern képviselőjét és közép-európai értelmiségit, de visszhangja csekély, a róla kialakult kép pedig korántsem olyan árnyalt, mint az európai kultúrában.

A kötet harmadik része, amely az én olvasói nézőpontom felől a legizgalmasabbnak bizonyult, a konferenciát záró kerekasztal-beszélgetés átirata. Itt egy Görözdi Judit és Németh Gábor által vezetett társalgást olvashatunk Esterházy jó néhány fordítójával, akik érdekes elméleti és gyakorlati kérdéseket járnak körül. Hogyan lehet egyáltalán egy másik kultúrába átültetni ezt a szerzőt, aki nyelvének igazi mestere, és aki ilyen bravúrosan játszik a szavakkal, műfajokkal, konvenciókkal? Hogyan befolyásolja a célnyelv kultúrájának közelsége vagy távolsága a fordítás menetét? Hogyan lehet egy-egy lingvokulturémát lefordítani angol, szlovák vagy épp német nyelvre? Szórakoztató és tanulságos beszélgetés születik a kérdések mentén, amelyből egyaránt okulhat irodalomtörténész, fordításkutató és akár gyakorló fordító is.

Számomra talán ezért volt leginkább érdemes elolvasni a tanulmánykötetet, hiszen itt kapcsolódik össze a recepciótörténetnek az a sok információja, adata és Esterházy-képe, amelyekről az irodalomtörténészek és kutatók számolnak be. Itt kerül előtérbe az a sokszor talán elfeledettnek, láthatatlannak tűnő szereplő is, akit úgy hívunk, műfordító, és aki nélkül – bármennyire is jó körülmények játszanak közre egy ilyen kis ország írójának népszerűsítésében, világirodalmi szcénára való léptetésében – el sem indulhatna a recepció maga.

Csorba Melinda-Erzsébet

Mi igaz és mi nem? Hírek és álhírek a közösségi oldalakon

Szász István Szilárd: A Facebook hálójában. Hírek és álhírek a közösségi oldalon. Letöltés média- és kommunikációtudományi könyvsorozat (15), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2022.

A kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egyesületnél 2022-ben jelent meg Szász István Szilárd *A Facebook hálójában* című kötete, amely a *Letöltés* média- és kommunikációtudományi sorozat 15. kötete. A könyv a közösségi oldalakon megjelenő hírekkel és álhírekkel, hatásukkal foglalkozik, középpontba helyezve a Facebook információgyűjtő és -terjesztő tulajdonságát. Szász István Szilárd kötete a Babeș–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, a Hungarológiai Doktori Iskola keretében megvédett doktori dolgozatának rövidített, szerkesztett változata. A kötetet azoknak ajánlom, akik mélyebb betekintést szeretnének szerezni a hírek és álhírek világába, illetve a közösségi média tudat- és kultúraformáló erejét szeretnék jobban megismerni. Ugyanakkor a könyv mindenkihez szól, hiszen rendkívül aktuális témát dolgoz fel. A szerző már a könyv elején leszögezi a tényt, miszerint „a fogyasztott híreknek életbevágó tétje van!”. Az „életbevágó” kifejezést a szó szoros értelmében prezentálja a következő elemzéseiben, amikor példaként azt a közösségi médiában elterjedt tévhitet hozza fel, miszerint a faszeszként ismert mérgező hatású metanol gyógyír lenne a koronavírusban szenvedők számára. A hír elterjedése több száz ember halálát okozta például Iránban.

A szerző a reprezentációk (információk) terjedését modellezi a társadalmi hálózatokban, illetve bizonyos személyek mentális hálózatának reprezentációformáló

Grad-Molnár-Deák Ákos (2000) – mesterszakos hallgató, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár akos.grad@stud.ubbcluj.ro

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-16

szerepét. Amint már említettem, a közösségi oldalak közül a Facebookot állítja középpontba. Azt a közösségi médiát, mely felforgatta az információk befogadásának, terjedésének, terjesztésének kontextusát és dinamikáját is. A közösségi oldalak olyan sűrű hálót hoztak létre, amelyben a befogadó elveszhet a rengeteg információ között, és nem tud különbséget tenni a valódi hír és az álhír között.

A kötet nagyobb fejezetei számos alfejezetre oszlanak. A *Bevezető* részben a kötete fő kérdését fogalmazza meg Szász: hogyan terjedhet a kultúra a reprezentációkon keresztül? Vagyis a szerző arra próbál választ találni, hogy az emberi cselekvések, viselkedések, magatartásformák, illetve hiedelemrendszerek hogyan reprezentálódnak az egyén elméjében, és hogyan válnak társadalmi szintű jelenséggé.

Szász István Szilárd kötetének a legmeghatározóbb eleme az egyensúly megtartása marad az elméleti és a gyakorlati rész között. Bár a bevezetőt követően két fejezet is elméleti kérdésekkel foglalkozik, a szerző úgy alapozza meg a fogalmi keretet, hogy az mindenki számára érthető legyen. Az elméleti fejezeteket követő további két fejezetben gyakorlatba ülteti a korábban felvázolt vizsgálati modelleket. Adatokat gyűjt a hírekkel és álhírekkel kapcsolatosan, megvizsgálja a hiteles és kevésbé hiteles hírportálokat, feldolgozza az összegyűjtött anyagmennyiséget olyan módon, amely egyszerűbbé teszi azok megértését. Következtetéseit a szerző diagramokkal is kiegészíti, ezáltal is fokozva az információk megfoghatóságát. Pontosabban, az elméleti és gyakorlati részek folyamatosan „feltételezik és értelmezik"(15.) egymást. Ezután következik a *Szakirodalmi áttekintés* címet viselő fejezet, amelyben különböző terminusokat határoz meg, és definiálja azokat. A kutatás módszertanának meghatározásában a szerző a téma különböző szaktekintélyeit hívja segítségül. Nagyobb figyelmet fordít Dan Sperber munkásságára, és a reprezentációk magyarázatánál az ő alaptézisét használja fel. A szerző megjegyzi, hogy egyetért Sperberrel abban, hogy „»egyéni agyunkat a viselkedést meghatározó nagyszámú gondolat lakja«, és miközben a viselkedésünket vagy annak nyomait (pl. egy könyvet) mások megfigyelik, ez gondolatokat ébreszt a megfigyelőkben"(53.). Ebből az alaptézisből rátér a digitális lábnyomok bemutatására, amelyről a későbbiekben még szó lesz. Szintén ebben a fejezetben kerül sor az elméleti munkák összehasonlítására, azok elemzésére, értelmezésére; Dan Sperber reprezentációértelmezése mellett beszél többek között magáról a Facebookról, illetve a kötet témáját tekintve elengedhetetlenül a hírekről és álhírekről. Ugyanitt kitér az agy felépítésére és annak működésére, valamint a neurális hálózatokra is. A kötet szerzője megjegyzi, hogy véleménye szerint „a könyvnek egyfelől erőssége, másfelől viszont gyengesége lehet inter- és multidiszciplináris megközelítési módja" (15.). Én recenzensként úgy gondolom, hogy határozottan a kötet előnyére vált a szerző által említett inter- és multidiszciplináris megközelítési mód, hiszen akárcsak a kötet írója, én is azon az alapelven vagyok, hogy több tudományterület vizsgálata és elemzése több perspektívából segít rálátást adni az adott témára. Szász István Szilárd úgy gondolja, hogy több tudományterület elemzése újabb megközelítési módokat adhat, viszont a más szakterületeken való szaktudás hiánya okozhat félreértéseket, és ezzel torzíthatja a kutatás eredményeinek pontosságát. Ebben a fejezetben ismerteti azt is, hogy mennyire könnyű az emlékek manipulálása, felhozva példának Jean Piaget-t, aki „sokáig úgy emlékezett, hogy gyerekként megpróbálták elrabolni, azonban évekkel később kiderült, hogy a történetet, amely Piaget elméjében valós emlékként élt addig, a dajkája találta ki" (37.). Szó esik a Facebookról mint olyanról, „aminek az etnográfia és antropológia keresi a helyét az online térben" (89.). A szerző különbséget tesz három fogalom között, amely a hétköznapi olvasó számára valószínűleg eggyé vált. A közösségi oldalt technikai felületként említi, a közösségi hálózatot mint az oldalon szerveződő közösséget tartja számon, illetve a közösségi médiát médiaközvetítőként jeleníti meg.

A *MyPersonality: az algoritmussal leleplezhető személyiség* című alfejezetet mindenképpen érdemesnek tartom kiemelni, mint a kötet egyik legérdekesebb kutatását bemutató részt. Az alfejezet kezdő megállapítása, hogy „a digitális lábnyomok számtalan dolgot elárulnak a felhasználókról" (103.). Véleményem szerint kevesen gondolnak bele a mindennapi használat során, hogy

konkrétan mennyit is. Ez az alfejezet tökéletes felvilágosítást nyújt arról, hogy mennyi minden kiderülhet bárkiről a digitális lábnyoma alapján. A projekt keretében önkéntes Facebook-használók adatlapjait, hozzászólásaikat, illetve az általuk lájkolt tartalmakat vizsgálták. Az adatok elemzése után 95%-os pontossággal meg tudták állapítani a vizsgált személy nemzetiségét, 93%-os pontossággal a német és 82%-os pontossággal a vallását. Az eredmények bemutatása után felhívja a figyelmet a digitális lábnyom alapján kapott pontos eredményekkel kapcsolatos problémára. Kiemeli, hogy aggasztó lehet, ha az említett algoritmust az emberek befolyásolására és manipulálására használják.

A harmadik fejezet címe a *Kettőshálózat-modell*, amelyben két hálózat kapcsolata általi információterjedés kerül bemutatásra. A kettőshálózat-modell a mentális hálóból és a nyilvános hálóból épül fel, amelyek biztosítják bizonyos információk terjedését az emberi agyban. Leírja, hogy a mentális háló az, amit általánosan az ember elméjének tartunk, emlékeket tárol, az előzetes tapasztalatok alapján befolyásolja az érzékelést, és képes előre modellezni a jövőbeli eseményeket a már meglévő reprezentációk alapján. A nyilvános reprezentációkról is szó esik, amely „kommunikációs szándékkal létrehozott cselekvéssorozat, tárgy, médium, szimbólum vagy jelsorozat, amely célja az egyén mentális reprezentációjának kifejezésre juttatása" (130.) Kitér arra a mindennapi esetre, amikor egy nyilvános reprezentáció a mindennapi élet tárgyává válik, azaz nem funkcionalitása szerint működik, például, amikor a televíziót csupán társasjátéktartónak vagy egy szobrot könyvtartóként használunk. Ezekkel a példákkal ábrázolja a különböző reprezentációk közötti átjárást, illetve a határvonal elmosódását az egyéni és kulturális reprezentációk között.

A negyedik, *Elemzés* című fejezetben tér rá a szerző a konkrét tények és adatok elemzésére. Különböző megbízható és kevésbé megbízható Facebook-hírportálokat állít szembe egymással. Szász István Szilárd megjegyzi, hogy a kutatása során a legnagyobb kihívást az adatok összegyűjtése jelentette, hiszen a „Facebook hiperlinkelt struktúrája ellenáll a szisztematikus elemzésnek" (179.). A hírek és álhírek vizsgálatára a 2016-os amerikai elnökválasztás körül kialakult információhalmazt választotta, melynek elemzéséből kiderült, hogy a kevésbé megbízható oldalak háromszor annyi „hírszemetet" publikálnak, mint a megbízható oldalak híreket. Ez szintén visszavezethető az emlékek, az információk manipulálására, mivel az álhíreket több hírportál is megosztja, az ismétlődés megkönnyíti a hazugság és a valótlan tartalmak elhihetését, illetve a több megosztás több forrást jelent, amely így nagyobb hitelességet biztosít az álhírek olvasói számára.

Az utolsó rész a *Következtetések*, amelyben a közösségi oldalak szerepét boncolgatja a reprezentációs és mentális hálókat illetően: a közösségi oldalak lehetővé teszik a többterű kommunikációt, az információterjedés hihetetlen sebességgel valósul meg, bárki számára elérhető szinte bármilyen információ, bárhol és bármikor elérhetővé válnak a nyilvános reprezentációkhoz való hozzáférések, illetve egy nyilvános reprezentáció létrehozása egyetlen gombnyomással megvalósítható. A szerző bevezeti a „kevert valóság" fogalmát, amely az elszaporodó álhírek és összeesküvés-elméletek miatt jött létre. Ezek az álhírek és elméletek keverednek a realitással, az elme számára egy olyan irreális valóságot létrehozva, amelyekben a valóság reprezentációi szétválaszthatatlanul keverednek az álhírekből származó mentális reprezentációkkal. Ezáltal egy olyan rendszer jön létre a fejünkben, amely keveri a valóságot a valótlannal, és ez a kombinált rendszer korunk emberének ismertetőjegyévé válik.

Fel szeretném hívni az olvasók figyelmét a kötet végén található *Fogalomtárra*, amelyben minden olyan szó rövidebb definíciója megtalálható, mely a kötet elemzése szempontjából elengedhetetlen.

Szász István Szilárd A *Facebook hálójában* című könyve összefoglalja mindazt, ami a 21. századi ember szempontjából releváns a közösségi oldalak használatával kapcsolatban: a hírek és álhírek rengetegét, különböző kultúrák és információk átalakulását, valamint a olvasó saját digitális lábnyomának jelentőségét. Véleményem szerint ez a kötet időtálló, mivel a jövőben akarva-akaratlanul is találkozik az olvasó azokkal a problémákkal, amelyeket Szász István Szilárd vizsgált a könyvében.

Grad-Molnár-Deák Ákos

Generációs identitáskeresés a 2001–2018 közötti román és magyar filmekben

Király Hajnal: Film a határon. Tanulmányok a 2001 és 2018 közötti magyar és román filmről, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2022. 184 oldal

A kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egyesületnél 2022-ben jelent meg Király Hajnal *Film a határon* című tanulmánykötete. A *Tanulmányok a 2001 és 2018 közötti magyar és román filmről* alcímet viselő kötet írásai két párhuzamos, romániai és magyarországi kutatás és eltérő elméleti diskurzus találkozásából születtek.

A könyvben megjelenő tanulmányok többek között a magyar és román földrajzi és kulturális viszonyokat tárgyalják, a generációs identitáskeresést, az ideológiai értelmezések határait, különös tekintettel a generációs válaszok különbségeire, illetve azok történelmi, politikai, kulturális hátterére. A tanulmányokban az egyes filmek mint kulturális tapasztalatok újra és újra visszatérve mindig más megvilágításba kerülnek a megérteni kívánt társadalmi jelenségek viszonylatában. A négy fejezet tizenkét tanulmányának esetenkénti komparatív elemzései rávilágítanak a két ország megfelelő új filmes vonulatainak számos eltéréseire, többek között a múltfeldolgozásra, a filmes hagyományokhoz való viszonyulásra és a jelen krízishelyzeteivel való megküzdési stratégiákra.

A munka leginkább azokhoz szól, akik a kortárs filmművészet, fotóművészet, valamint a történelem- és társadalomtudományok iránt érdeklődnek. Király Hajnal a Szegedi Tudományegyetem és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem filmművészet, fotóművészet és média szakának oktatója. Egyik fő kutatási területe a kortárs magyar és román filmművészet összehasonlító értelmezése, a kötet ezen kutatásainak keretében írt tanulmányainak gyűjteménye. A munkájának egyik erénye a hitelesség. A szerző ugyanis állításait számtalan szakirodalmi anyaggal támasztja alá, ami tudományos megalapozottságot tükröz.

Az előszóból megtudhatjuk, hogy a kötet hat év kutatómunkáját foglalja össze, valamint, hogy megjelenésének időszerűségét megerősíti egy újabb rendezői nemzedék kitörése az őt jellemző tematikus keretekből.

A *találkozás helyei* címet viselő első fejezet a kulturális önértelmezés és az ezzel feszültségbe kerülő határátlépések filmjeit elemzi, különös tekintettel a találkozás és a visszatérés toposzára. A bevezető tanulmány a kulturális kapcsolat témáját tárgyalja a kortárs magyar–román koprodukciókban. Négy film (Mundruczó Kornél *Delta;* Hajdu Szabolcs *Délibáb*; Hajdu Szabolcs *Bibliothèque Pascal*; Marian Crișan *Morgen*) elemzése kapcsán mutatja meg azt a szerző, hogy ezek a koprodukciók gyakran tematizálják a Románia és Magyarország közti kulturális, etnikai kapcsolatokat, ezáltal pedig megkettőzik az alkotás transznacionális dinamikáját. A tanulmány során a heterotópiák átmeneti helyekként való megjelenésével és a „határfilmek" kategóriájával is megismerkedhetünk, valamint betekintést nyerhetünk mind a négy elemzett film többnyelvűségébe (legszembetűnőbben Hajdu Szabolcs filmjeiben találkozunk a soknyelvűséggel). Az akcentusos nyelv ezekben a filmekben az identitás meghatározójává válik, a szereplőé és a színészé egyaránt. Érdekes azzal is szembesülni, hogy az elemzett filmek mindegyikében a fetisizáló tekintet és a valuta megjelenése törést idéz elő a román–magyar közösségekben.

A *Menni vagy maradni? Hontalanok a kortárs magyar és román visszatérésfilmekben* című tanulmány a mobilitás kérdéskörére épül, azaz a maradás és az elmozdulás dilemmája köré. Hasonló minta alakul ki román és magyar vonalon is, ami a kétségbeesett testek által kialakított tereket és helyeket illeti, ugyanis ezek egy diszfunkcionális társadalom színterévé válnak. A kétségbeesett testekbe bújt szereplők gyakran ébrednek rá arra, hogy képtelenek maradni, de kilépni sem tudnak egy helyzetből. Számos magyar és román film szereplője tér vissza Nyugatról (például: Cristian Mungiu A *dombokon túl*; Hajdu Szabolcs *Bibliothèque Pascal*), majd ismeri fel, hogy az otthon már nem egy

Lőrincz Renáta (2000) – mesterszakos hallgató, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár renata.lorincz@stud.ubbcluj.ro

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-17

„autentikus" hely többé, ahol harmóniában élhetne önmagával. Király Hajnal többek között arra is vállalkozik a szóban forgó tanulmányában, hogy a migráció témájának előfordulását elemezze a 2005–2015 közötti időszak magyar és román játékfilmjeiben, és hogy a reprezentált helyeket leírja Michel Foucault, Marc Augè és Nicolas Bourriaud fogalmaira alapozva. Az első fejezet harmadik és egyben utolsó tanulmánya a *Couleur locale: az intermediális ikonográfia mint akcentus* címet viseli, mely Hamid Nacify „akcentusos mozi" fogalmának értelmezésével indul. Naficy szerint az akcentus nem csupán a filmek hangzó aspektusaira vonatkozhat, hanem a narratíva mélyebb struktúráira is, többek között a szereplőkre, a témákra. Király Hajnal a magyar és román filmek összehasonlító elemzéseivel azt szemlélteti, hogy a kortárs magyar filmet inkább az akcentusnélküliségre való törekvés jellemzi, míg a kortárs román mozira az akcentusos mivolt jellemző, és úgy tűnik, hogy a kortárs román mozinak sikerül megőriznie a saját *couleur locale*-ját. A román filmekben az ortodox ikonográfia biztosítja ezt, érinthetetlennek tartott tárgyakat, rendszereket deszakralizálnak, ugyanakkor a magyar filmekben, mint például Mundruczó Kornél *Deltá*jában a nyugati kereszténység emblematikus festményeit idéző képek inkább egyetemes jelentésekkel bírnak, és a mindennapi eseményeknek globális teret, dimenziót tulajdonítanak.

A második fejezetben helyet kap többek között a transzgenerációs teherviselést hordozó román és magyar (melo)drámák elemzése (pl. Hajdu Szabolcs *Ernelláék Farkaséknál*; Cristi Puiu *Sieranevada*), valamint a román filmek esetében a történelem vesztesei által kedvelt allegorikus ábrázolásmódnak a tárgyalása. A fejezet nyitó tanulmánya a közösségi emlékezéssel, az amnéziával, az identitáskereséssel foglalkozik. Számos példával szemlélteti a román „emlékezési kényszernek" mint traumafeldolgozásnak és továbblépésnek a jelenségét, szemben az amnéziás, identitásukat kereső szereplőket felvonultató magyar filmekkel. A magyar filmekben a memória, ha egyáltalán narratív jelentőséget kap, csak az elszigetelt egyén pszichológiai folyamataként jelenik meg. Az egyéni emlékezés alig kapcsolódik a nézőket is bevonó kollektív memóriába, ellentétben a román filmekkel. A román filmek ugyanis az emlékezést mint tartalmat és mint folyamatot egyaránt tárgyalják, és ezáltal a kollektív memória helyévé válnak. Ezzel az ellentéttel szembesítve az olvasókat, Király Hajnal nem azt szeretné sugallni, hogy a román filmekbeli aktív emlékezés vagy a magyar filmek szándékos felejtése autentikusabb vagy időszerűbb lenne, hanem sokkal inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy egymást kiegészítő jelenségekről kell beszélnünk, amelyek eltérő társadalmi igényekre válaszolva segíthetik a túlélést és az újrakezdést. A fejezet második tanulmánya nagyon jól illeszkedik az előzőhöz, az említett két film összehasonlító elemzése révén már a csend megtörésének tendenciája is előtérbe kerül, valamint a posztkommunista időszak identitás-újrameghatározásával is szembesülhetünk férfi perspektívából. A harmadik tanulmány, mely A *társadalmi krízis allegorikus figurációi a rendszerváltás utáni román filmben: Pintiliétől az Aferim!-ig* címet viseli, és a román filmes történelmi allegóriákat, a nemzeti identitás meghatározó aspektusait, az ortodox keresztény ikonográfiát és allegorikus jelentésképzését tárgyalja. A tanulmányban elemzett filmek kapcsolatot teremtenek múlt és jelen között, valamint nemzeti értékekre mutatnak rá, reflektálnak a nemzeti identitásra azáltal, hogy régi jelölőket új jelentéssel ruháznak fel.

A feldolgozatlan múlt, a melankólia és a nosztalgia állnak a következő fejezet – A *veszteség alakzatai* – tanulmányainak fókuszában. A képiség és a zeneiség a fejezet mindhárom tanulmányának központi eleme. Az elsőben többek között a film és a festészet találkozásának produktivitására mutat rá a szerző. A kortárs magyar filmekben a cselekmény és a dialógus lassúsága gyakran torkollik beteg, haldokló, akár halott testek képeibe, amelyek színvilága, kompozíciója esetenként konkrét festészeti utalásokat hordoz. E jelenség elméleti értelmezéséhez fűződik a filmes intermedialitás figuratív lehetőségeinek feltárása, vagyis annak a megvilágítása, ahogyan két médium találkozása valamely új, akár rejtett jelentéstartalom feltárulkozását teszi lehetővé. A filmekben idézett festmények által elengedhetetlen része a tanulmánynak a Julia Kristeva általi pszichoanalitikus és szemiotikai megközelítés.

Különös figyelem irányul Andrea Mantegna *Halott Krisztus siratása* és ifj. Hans Holbein *Halott Krisztus* festményeinek referenciáira. Tarr Béla filmjeiben a melankólia szépséges arcai tárulkoznak fel a harmadik fejezet második tanulmányában. Ugyan soha nem történik közvetlen utalás a melankolikus lelkiállapotra, Tarr kritikusai mégis gyakran vélik felfedezni ezt a lassúságban, az elbeszélés minimalizmusában. A tanulmány rámutat arra, hogy Tarr Béla legtöbb filmjének végén nem lebeg ott a megváltás lehetősége, nincs esély cselekvés vagy találkozások általi felszabadulásra, és a halál, a melankólia szépség általi szublimációjává válnak a halott, mozdulatlanul fekvő testek. A fejezet harmadik, egyben záró tanulmányában Tímár Péter *Csinibaba* 1997-ben és Ujj Mészáros Károly 2015-ben bemutatott *Liza, a rókatündér* című filmje elemzése a vizuális stilizációt, a popzene közösségképző szerepét is hangsúlyozzák, hiszen a majdnem húsz év távlatában bemutatott filmek számos olyan zenés jelenetet tartalmaznak, amelyek közösségi megküzdési stratégiákat ábrázolnak.

A zenés téma már átvezet bennünket a negyedik fejezethez, amelynek első, a *Zenés hangulatok, testen kívüli érzések a magyar női melodrámában* című szövegében az audiovizualitás kap központi szerepet. Hét film elemzése során rajzolódik ki, hogy a női melodrámákban a zene nem az érzelmek kifejezését vagy a vizuális stilizáció kiegészítését szolgálja, hanem – mint független entitás – versengő dialógust kezdeményez a képi világgal. A fejezet utolsó előtti tanulmánya a klinikai tekintet diskurzusára, a társadalmi szabályozásra, az ellenállásra összpontosít. A magyar filmekben elemzett klinikai tekintet a hatalom és a kontroll foucault-i értelemben vett, a narratívától függetlenül is értelmezhető alak reprezentációja. Az utolsó, a fejezetet és a kötetet záró tanulmányban az „elménk szeme" játszik kulcsfontosságú szerepet. A tanulmány a kötetben már előzetesen tárgyalt filmeket veszi górcső alá és vizsgálja meg azok vizuális játékát, színhasználatát, néhány optikai megoldásának rövid áttekintését, majd rátér Pálfi György *Hukkle* című filmjére. Befejezésül pedig az újabb generációt képviselő Nemes Jeles László *Napszállta* című filmjének elemzését olvashatjuk, amely az érzékelés krízisével szemlélteti a modern kor születésének kultúrtörténeti pillanatát és annak a modern szubjektumra gyakorolt hatását.

Végezetül elmondható, hogy a Király Hajnal tanulmánykötetének szövegei közötti kapcsolat nem csupán a tudományterületük miatt adott, hanem a kötet jól megszerkesztettsége miatt ok-okozati összefüggések is alátámasztják ezt, vagyis számos szöveg teremt megfelelő kontextust a következőnek, indít el újabb kapcsolathálókat, ezzel biztosítva az egymás utáni, de nem kizárólagosan ilyesfajta olvashatóságot. Érdemes tehát lapozni, mert a kötet nélkülözhetetlen minden kortárs magyar és román filmművészet iránt érdeklődő számára.

Lőrincz Renáta

Kolozsvár filmtörténete először a könyvvásznon

Tóth Orsolya, Kolozsvár filmtörténeti reprezentációi. Az első filmfelvételektől 1948-ig. (Emberek és Kontextusok 23), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2022, 216.

2022 végén került ki a nyomdából a *Kolozsvár filmtörténeti reprezentációi. Az első filmfelvételektől 1948-ig* címet viselő könyv, amely az Erdélyi Múzeum-Egyesület gondozásában jelent meg, az *Emberek és Kontextusok* sorozat 23. köteteként. A szerző a különböző archívumokban végzett szakszerű kutatásai alapján olyan forrásgyűjteményt tár fel, melynek segítségével az olvasó megismerheti a kolozsvári filmkészítés történetének kezdeteit. Habár Tóth Orsolya többször is hangsúlyozza, hogy kötete

Márton Nóra (2000) – mesterszakos hallgató, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár nora.marton@stud.ubbcluj.ro

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-18

nem tekinthető teljesen befejezettnek, ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy a könyv igényes és átfogó monografikus munka, melynek hátterében tízéves szakmai kutatás áll.

A kötet elsősorban azoknak szól, akik érdeklődnek a kolozsvári filmtörténet iránt, de nem kevés haszonnal forgathatják azok is, akik nyitottak az (erdélyi) filmtörténet és médiatörténet felé, vagy éppen Kolozsvár történeti fejlődésére kíváncsiak. A szerző egyik alapvető célja annak a megmutatása és feltárása, hogy az emlékiratok, a levelek, a rajzok, a festmények, a fényképek, a történeti, művészettörténeti és irodalmi munkák mellett a mozgóképek is segítettek láthatóvá tenni Kolozsvárt. Ebben rejlik a kötet hiánypótló jellege is. A könyv tehát olyan kutatást mutat fel, amely adatbázis formájában összegyűjti és kategorizálja a különböző filmfelvételeket, ez pedig kiegészül egy történeti, médiatörténeti, kulturális kontextussal. Arra is választ kapunk, hogy a képi reprezentációk hogyan alakítják ki a főtér és a fontosabb kulturális intézmények arculatát, valamint a város privát és publikus képét. A kutatás az 1896–1948 közötti Kolozsvárról, Kolozsváron készült mozgóképek világába enged betekintést.

A könyv tizenhárom kisebb-nagyobb fejezetből áll, amely egyúttal jelzi a szöveg tagoltságát, alapos megszerkesztettségét és a több forrásból tájékozódó szerzői munkát. A kötet bevezetővel és a témaválasztás indoklásával kezdődik, melyek megelőlegezik a szöveg fontosabb tartalmi összetevőit, a kutatás célját, de szó esik a kutatás folyamatáról és miként jéről is. Az *Elméleti megközelítések* című fejezet egyik részében Tóth Orsolya a film és város kapcsolatát magyarázza kultúrtörténeti szempontból. A szerző számos szakirodalmi munkát hív segítségül, és ezek alapján határozza meg a város, a tér és a film fogalmakat. Szerinte a város értelmezhető épületek, emberek és képek tömörüléseként, tehát épített és zárt környezetként, de szimbolikus értelemben tekinthetünk rá univerzumként, montázsként, rend és rendszer együtteseként. Tóth Orsolya a város létezését a ritmussal hozza összefüggésbe, amely sokféle lehet: elég egy kisváros és egy olyan nagyváros, mint Kolozsvár ritmusára gondolnunk. A város ritmusa tehát befolyásolható, továbbadható a lakók által. A labirintus fogalma is előkerül, mert a felfedezés ismeretlen utazást, megismerést rejt magában. A szerző továbbá Kolozsvár (tér)képét három részre osztja: az egyik a lakhely, a másik a munkahely, a harmadik pedig a szabadidő eltöltésére alkalmas közösségi tér. Ezek felismerhetőek a filmekben bemutatott városképen is.

A tér fogalmánál kiemeli a szerző, hogy azonkívül, hogy egy fizikai entitás, kulturális jelentéseket és szimbolikus funkciókat is hordoz. Ezt a meghatározást pedig legjobban a Fő tér átalakulása példázza. A kolozsvári Fő tér fontosságát az is mutatja, hogy több filmfelvétel is készült itt zajló eseményekről, a legtöbb felvételt azonban a második világháború előtti korszakban készítették. A város főterére a kulturális emlékezet és az emlékezés tereként kell tekinteni. A XX. század elején a filmhíradók elsődleges helyszíne volt, minden fontos eseményt a város főterén örökítettek meg. Ekkor alakult ki a Fő tér mai arculata. A tér funkciója átértelmeződött, és mára már szimbolikus értékkel felruházott térként tekintünk rá. Ez köszönhető annak is, hogy a templom nagyobb jelentőséget kapott, a Mátyás-szoborral együtt monumentális történelmi értékként is értelmezhető. De ugyanez a tér a szakrális, a történelmi, a gyakorlati, a gazdasági funkciókon kívül a szórakozás helyszíne is, fiatalok találkozóhelye.

A film fogalma kapcsán a szerző a mozgóképet emeli ki, amely a fotografikusan, elektronikusan, digitálisan előállított film gyűjtőfogalma. Hangsúlyozza azt is, hogy a film többféle eszközként is működhet, amelyek közé a szórakoztatás, a nevelés és a propaganda egyaránt tartozik. A szerző röviden reflektál arra, hogy a film nemcsak emlék és ábrázolás, hanem önmaga tárgyi létezése is, és saját történettel rendelkezik. Hiszen a tekercs elveszhet, majd előkerülhet vagy meg is semmisülhet. Ezen túlmenően antropológiai megközelítéssel is találkozunk, amely által a film és emlékezet kapcsolatára hívja fel a figyelmet a szerző, Jan Assmann munkája alapján. Ebben az antropológiai szempontot érvényesítő alfejezetben például a négyféle emlékezetről olvashatunk, ezen belül a kulturális emlékezet fontosságáról

a filmtörténetben: emlékezés, identitás és hagyomány hármasának dinamikájáról. Szó van még a filmkészítésről: az utómunka és a kész anyag az alkotó számára egy temetési rítus, mivel a létrehozott mű elszakad annak megalkotójától, önálló életre kel, az alkotó nem tud már hozzáadni vagy elvenni belőle. A filmkészítés folyamata tehát egyszerre jár örömmel és bánattal. A fejezet egy további pontja meghatározza a kutatott filmes műfajokat: publikus filmek (játékfilmek, dokumentumfilmek, filmhíradók) és privát filmek (amatőr felvételek). A következő fejezet (*Várostörténetet feldolgozó történeti, művészettörténeti, turisztikai és filmtörténeti munkák*) rövid várostörténeti kitekintéssel indít, ami kiegészül a (magyar, román és külföldi) filmes szakirodalommal és a dokumentumfilmes alkotásokkal. Szintén ebben a fejezetben veszi számba a szerző, hogy mikor, hogyan és kik által kerül Kolozsvár a figyelem középpontjába. Az egyik első jelentősebb városleírást tartalmazó dokumentum 1734-ben keletkezett. A sort később több 19. századi kolozsvári városleírás, tanulmánykötet is követte. A források, az adatok és a különböző dokumentumok feltárásával az információ bárki számára elérhetővé vált. Ezután születtek meg az első filmvetítések, monográfiák. A szerző a turisztikai irodalomra mint fontos forrásra is felhívja a figyelmet, amelyből megismerhető Kolozsvár korabeli világa. Több amatőr felvételen is megjelennek Kolozsvár emblematikus műemlékei. A trianoni döntés előtt fontos turisztikai művek, ismeretterjesztő tanulmányok, városmonográfiák születtek az első világháború végéig. A hatalomváltás után az utcákat és a tereket átnevezték, ebből kifolyólag román nyelven születtek meg az első jegyzékek és városleírások. Az ötödik fejezetben (A *Kolozsvárról készült mozgóképek kutatási helyszínei. Archívumok, tulajdonosok bemutatása*), ahogy a cím is sugallja, a szerző felvázolja a kutatás helyszíneit, melyeket táblázatokban is összefoglal. Ezáltal az olvasó betekintést nyerhet a kutatás összetett folyamatába, de ugyanakkor azt is el kell ismernünk, hogy a szerzőnek nem volt könnyű dolga a 243 felvétel összegyűjtésében és adatolásában. Bejárva számos archívumot és egyéb helyszínt (pl. Magyar Nemzeti Filmarchívum, Román Nemzeti Filmarchívum, OSA Archívum, Országos Széchényi Könyvtár, Erdélyi Múzeum-Egyesület), azt állapítja meg egyfajta következtetésként, hogy egyes esetekben rögös és hosszú utat kellett bejárnia a tekercsek felkutatása érdekében. Volt, ahol csak később vált elérhetővé az archívum online adatbázisa, és ez megnehezítette a kutatást. Akadtak olyan felvételek is, melyeket nem sikerült azonosítani (ennek értelmében még sok váratlan kincs lapulhat a polcokon), valamint számos film elveszett. A fejezetet olvasva izgalmas felfedezésekbe is beleláthatunk, ilyen például egy interjú segítségével megtalált, Márton Áronról készült dokumentumfilm. Ezt követően egy technikatörténeti fejezetben kapunk részletes leírást (*Technikatörténeti felvezető*) az akkori és mai filmes technikákról történeti szempontból: szó esik a felvevőgépekről, a vetítőgépekről, a színes filmek és a hangosfilmek készítéséről. A mozgókép fejlődéstörténetének vázolása révén tudatosíthatjuk, hogy már igen korán, a 18. század első felében kialakult, majd a század második felétől megjelent a vetített mozgókép is. A *városfilm történetének korszakolása* című fejezetben a kutatás során vizsgált időszak várostörténeti fejlődéséről olvashatunk. Ez kiegészül egy erdélyi filmtörténeti korszakolással, amelyben Tóth Orsolya négy szakaszt különít el: 1896–1913, 1913–1920, 1920–1940, 1940–1948. Ez a csoportosítás tükrözi a város adott történelmi korszakait, ezáltal a filmek hátterét, Kolozsvár filmkészítőinek életét és a város lakóinak filmnézési szokásait is megmutatja. Kolozsváron először 1899-ben Benkő (Stein) úr vetített a Farkas utcai Nemzeti Színházban egy 18 filmből álló műsort. Az első periódusból 7 filmet talált meg a szerző. 1908-ban már a mozilátogatók is láthatták a Kolozsvárról készült első felvételeket. 1912-től Janovics Jenő állandó vetítéseket rendezett a nyári színház épületében. A második korszakot a magyar filmtörténet az erdélyi némafilmgyártás aranykorának nevezi. Ez Janovics Jenő filmgyárának forgatásaitól a trianoni békeszerződés aláírásáig tart, és a világháború éveit foglalja magában. A harmadik időszak a két világháború közötti periódust jelentette. Ebből a korszakból a kutatás 62 filmrészletet tár fel. A harmadik korszakban Kolozsvár erdélyi viszonylatban

rohamosan fejlődött, szellemi súlya folyamatosan növekedett. Ennek következtében Kolozsvár módosabb polgárainak lehetősége nyílt beszerezni az akkor modernnek számító filmfelvevő kamerákat. Az utolsó korszak 1940-nel, a második bécsi döntéssel kezdődött. Ebben az időszakban készült a városról a legtöbb mozgókép. A következő fejezet a *Kutatott műfajok*at veszi sorra, és részletes betekintés nyújt a filmhíradók, a játékfilmek, a dokumentumfilmek, az amatőr (privát) filmek világába. A szerző meghatározza az adott filmes műfajokat, összeveti ezeket a mai műfajokkal. Ezenkívül betekintést nyújt abba, hogy az elkülönített csoportokba milyen filmek tartoznak, ezekben milyen fontosabb színészek és rendezők vettek részt. Rövid tartalmi ismertetést is kapunk, mely azt is feltárja, hogy az adott film milyen kolozsvári képeket mutat be. Olyan izgalmas információkról olvashatunk például, hogy a filmhíradó volt az első Kolozsvárról fennmaradt műfaj, amely legtöbbször a propaganda eszköze volt. De arról is olvashatunk, hogy 76 némafilmből a *Tolonc* az egyetlen, amely megörökíti Jászai Marit. Ez volt az első magyar kolozsvári film, amely nemzetközi hírnévre is szert tett. A *város lehetséges képi reprezentációi* fejezet képelméleti bevezetővel indul, majd azt vizsgálja, hogyan és hol filmezték Kolozsvárt az említett négy korszakban, hogyan alakul ki egy komplex kép a városról, milyen viszonyban áll város és film, stb. A tizedik fejezet (*Filmgyártók és filmkészítők*) bemutatja a filmgyártókat és filmkészítőket, a szerző ezt részletes és jól áttekinthető táblázatokban összesíti, feltüntetve a gyártót, a gyártási évet, a filmcímet, a film műfaját és a létezési állapotot. A kötet egy *Összefoglalás*sal és egy *Zárszó*val végződik, amely kiegészül még egy hosszú és részletes szakirodalmi listával, valamint egy *Függelék*kel, amely a helyszíneket és az alkotókat összesítő táblázatokból áll. És ha ez még mindig nem lenne elég a kíváncsi olvasónak, Tóth Orsolya a filmek összesített adatbázisát tartalmazó DVD-t is hozzáférhetővé teszi, illetve az utolsó oldalakon Kolozsvárról készült képeket, filmes plakátokat, filmekből kivágott jeleneteket láthatunk.

A kötetet elolvasva kiderül, hogy a szerző a filmezéstechnika elhivatott szakértője, aki a hitelességre törekedve vezeti be az olvasókat az 1896–1948 közötti kolozsvári filmtörténetbe. Ezt alaposan kidolgozott elméleti kontextusba helyezi, amely által megismerkedhetünk a városreprezentáció narratív stratégiájával, a kamerafelvételek kontextusaival, illetve felhívja a figyelmet a kolozsvári filmtörténeti örökség fontosságára, valamint megismerésének a lehetőségeire.

Végezetül, a kötet egyik félmondatát idézném: „a múlt egy eddig még elmondatlan történet, amely arra vár csupán, hogy egyszer végre előadják” (105.). Tóth Orsolyának sikerült feltárnia az eddig nem ismert kolozsvári filmtörténet múltját, szakszerű ismeretekkel és hiteles forrásgyűjteménnyel kiegészítve eddigi ismereteinket.

Márton Nóra

Bevezetés Testközelbe

A teremtmények arca – tárgyak, emberek, állatok. Mészöly Miklós és Pilinszky János műveinek posztantropocentrikus olvasatai. Szerk. Selyem Zsuzsa, Serestély Zalán. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2022. 184 oldal

2022-ben jelent meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában, Selyem Zsuzsa és Serestély Zalán szerkesztésében A *teremtmények arca – tárgyak, emberek, állatok. Mészöly Miklós és Pilinszky János műveinek posztantropocentrikus olvasatai* című tanulmánykötet, melynek alapját egy nemzetközi

Varga Eszter (2000) – mesterszakos hallgató, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár eszter.varga@stud.ubbcluj.ro

https://doi.org/10.36373/em-2023-3-19

online konferencia szerkesztett előadásai képezik. A *teremtmények arca – tárgyak, emberek, állatok. Mészöly 100, Pilinszky 100* című konferencia, amelyet a kolozsvári BBTE Bölcsészettudományi Karának Magyar Irodalomtudományi Intézete szervezett 2021. március 26-a és 27-e között, egyaránt kapcsolódott a Mészöly Miklós Társaság kezdeményezte 2021-es Mészöly Miklós-emlékévhez, valamint Pilinszky János születésének 100. évfordulójához. A konferencián elhangzott előadások kötetbe került változatai Mészöly Miklós prózavilágát és Pilinszky János líráját állítják a vizsgálódás középpontjába, és közelítik meg a posztantropocentrikus filozófia felől, a humán és nonhumán, az ember – állat – tárgy közötti kapcsolatok (újra)értelmezése révén.

A szerkesztők a kötet előszavában kiemelik, hogy ami leginkább összekapcsolja a 20. századi magyar irodalom e két kiváló és meghatározó alkotóját, az a második világháború sötét tapasztalata. Mészöly katonaként szembesült a háború embertelenségével, így rá a kényszerű szolgálat eleven emléke, Pilinszky lelkivilágára pedig a koncentrációs táborok látványa nyomta rá súlyos pecsétjét. A kor tapasztalata munkásságukat és írásművészetüket is meghatározta. A szerkesztők hozzáteszik, hogy az egyik legalapvetőbb közös vonás bennük az, hogy illúziók és mentségek nélkül kérdezték meg újra és újra: *mi is az ember?*, és ez a kérdésfelvetés napjainkban is aktuális marad. Egy olyan kor köszöntött ránk a 21. században, ahol a posztantropocentrikus filozófia az egyik legfőbb aktualitás, és ahol tanácsos Mészöly és Pilinszky szövegeit testközelben tartanunk. Nélkülük ugyanis nagy esély van arra, hogy magunkra maradunk a sötétben azzal a kérdéssel, ami őket is foglalkoztatta: túlélhetjük-e (és hogyan) azt, ami még következni fog? Mindezekre a kötet szerzői is reflektálnak tanulmányaikban. Az erdélyi, felvidéki és magyarországi szerzők Mészöly és Pilinszky újraolvasásának fontosságát hangoztatják, miközben az értekezések mindenikében érintik a kötet címében feltüntetett három kulcsfogalom (tárgyak, emberek, állatok) egyikét, vagy éppen ezek szétválaszthatatlanságának tényét erősítve egyszerre (és egy időben) mindegyiket. A tanulmányok közösen, olykor egymással párbeszédbe lépve – s így voltaképpen megidézve egy, éppen a szemünk előtt zajló konferencia hangulatát – olyan perspektíva felől közelítenek Mészöly és Pilinszky műveihez, amely a dichotómiák lebontására, a kötött fogalmi határok megbontására és az ezek közötti átjárás lehetőségére (és elsősorban e lehetőség észrevételére) ösztönzik az olvasót az emberi és nem emberi kapcsán. A szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy a Mészöly-próza darabjai és Pilinszky líranyelve képes arra, hogy az emberi és nem emberi hierarchikus viszonyát inkább átjárásokban, hasonlóságokban és együtt létezésben teremtse meg, majd tárja az olvasó elé. Pilinszky, ahogy azt a szerkesztők is írják, „az utolsó elhányt bádogkanálból" vezeti le poézisét, míg Mészöly az állati létezés ártatlanságát írja meg, miközben az ember-állat viszonyának mibenlétére keres választ. Ezeket az ember-állat, ember-tárgy viszonyokat a kötet tudatos szerkesztése is követi. Az első hat tanulmány *Lószemoptika* címmel Mészöly Miklós prózavilágának posztantropocentrikus vonatkozásait vizsgálja meg, míg a második fejezet *Kutyák és angyalok* címmel Pilinszky János munkásságában ragadja meg a humán és nonhumán közötti viszonyokat.

A kötetet Szolláth Dávid tanulmánya nyitja, amely az állatok megjelenítésének lehetőségeit, illetve az állat és ember egyenrangúsítását hangoztatja Mészöly Miklós műveiben. Írásában azt követi nyomon, hogy a művekben hogyan jön létre az *emberi*nek és *állati*nak titulált viselkedés elbizonytalanítása, és ezáltal a kettő egymáshoz közelítése. A tanulmány konklúziója szerint Mészölynél az állat sajátszerűségében válik felismerhetővé. Az állat állat marad, de állatként az ember partnerévé válik egy közös és megosztott pillanatban a közeledés, az egymás észrevevése és az egymásra való odafigyelés révén.

Marjánovics Diána írása szintén az állat-ember viszonyát vizsgálja a Mészöly-életmű egy korai szakaszában publikált, a recepció által kevésbé emlegetett *Sötét jelek* című kötetben. Az itt megtalálható novellák hol expliciten, hol áttételesen a háborút, annak szörnyűségeit tematizálják, és az emberölés morális kérdései kapcsán emelik központi szerepbe az állatot. A hiánypótló tanulmány zárlatában helyet kap a *Magasiskola* kisregény

és a *Pontos történetek, útközben* című regény elemzése is. Utóbbiban az eddigi recepció kevésbé hangsúlyozta az állat-ember viszonyát.

Mintha csak egy konferencián adná át az egyik előadó a mikrofonját a soron következő előadónak, Berszán István tanulmánya így veszi át Marjánovics Diánáétól a szót. A *Magasiskola* című kisregényt vizsgálva lép párbeszédbe egymással a két tanulmány, miközben az 1956-os kisregény most az irodalmi írás és olvasás figyelemgyakorlatai felől kerül elemzésre. A szerzők (egyrészt a tanulmányé, másrészt a kisregényé) bevezetnek bennünket a nézni tudásba. A vizsgálat egyik legnagyobb tétje ugyanis az, hogy kifinomult figyelemgesztusokon keresztül kövesse és érje tetten a Mészöly-prózát s így tárja fel az irodalmi elbeszélésben az ökoszféra társszerzőségét.

Kovács Péter Zoltán érdekfeszítő elemzése Mészöly Miklós néhány művét mint detektívtörténetet kívánja értelmezni a konstruktivizmus eszmerendszere felől. A kognitív tudományokra és a konstruktív didaktikai elméletre alapozva a tanulmány azt kívánja alátámasztani, hogy „Mészöly Miklós *Tragédia* című novellája az irodalmi krimi egyik legprecízebb példája" (179. o.). A szerző nézetei alapján a Mészöly-próza sok esetben magára hagyja az olvasót asszociációs hálók és hálózatok összekuszáltságában, miközben kognitív struktúráit kibillenti, és meghagyja az önálló értelmezés szabadon alakulását. Ezek lehetőségét a szerző a mészölyi próza figyelemtelítettségével, szórtságával és nyitottságával magyarázza.

Szabó K. Attila a szubjektivitás lehetőségeit tárja fel Mészöly Miklós *Saulus*ában. A szerző a regény kapcsán három állítást fogalmaz meg, majd fejt ki a tanulmány során. Elsőként azt, hogy Mészöly *Saulus*a voltaképpen lebontja az énelbeszélés alakzatát. A következő állítása annak a magyarázata, hogy ez a lebontás hogyan valósulhat meg. Végül a tanulmány azt magyarázza, hogy az *én* felbomlása után nem egy új szubjektum jön létre a régi helyére, hanem egy új, abszolútumok köré szerveződő szubjektivitásforma válik lehetségessé.

Győri Orsolya tanulmánya az 1982-ben megjelent *Ló-regényt* értelmezi, és öt főbb témakör felől közelíti meg a művet. Elsőként a párhuzamok helyett *mellérendelő* szerkezetek és viszonyok alapján vizsgálja meg a szöveget, majd a *lajstrom, hiány,* később a *várakozás* fogalmaival közelít a műhöz. A negyedik témakörben kiderül, hogy a *részvét, pátosz és tragikum helyett valami más*ról esik szó a zárlatban, annak ellenére, hogy a vágóhídavatásra váró lovak sorsának elbeszélésekor az olvasó tragikus befejezést várna: ez elmarad. Ehelyett Mészöly elbeszéléstechnikailag arra kényszeríti olvasóját, hogy fizikailag átélje azt, amit a szöveg direkt módon nem tematizál: egy hosszú mondattal fullasztja ki olvasóját.

A tanulmánykötet második nagy egysége *Kutyák és angyalok* címmel Pilinszky János életművét és líranyelvét vizsgáló tanulmányokból áll. Schein Gábor értekezése nyitja meg az elemzések sorát. A szerző szerint olyankor, amikor a páriák művészetéről olvasunk Pilinszkynél, egy olyan asszociációs mező képződik meg, amely egyaránt tartalmazza egy afáziás beteg tapasztalatát, valamint a Raszkolnyikov álmában halálra korbácsolt lovacska képét és a torinói ló látványát. Ezt az asszociációs mezőt járja körül a tanulmány, miközben olyan művészi látásmódokkal teremt kapcsolatot, amilyen a Pilinszkyé, a Becketté és a Kurtág Györgyé.

Mekis D. János a posztantropocentrizmus és dezantropomorfizmus felől közelít, szerinte Pilinszkynél „megmutatkozik ember és állat, élőlény és környezete egylényegűsége; a fenyegetett élet maga válik a katasztrófa helyzetében az utolsó lehetséges jelentéshorizonttá" (180.).

Szávai Dorottya tanulmánya Pilinszky antropológiáját, humanizmuskritikáját vizsgálja a jelenkori posztantropológiai diszkurzív keretek tükrében. Amellett, hogy tanulmányában megpróbálja tetten érni, hogyan jut szóhoz Pilinszkynél az artikulál(hat) atlan hang, a versek dezantropocentrizáló mozgására, posztantropocentrikus távlatára is figyelmet fordít. Továbbá a tanulmány konklúziójában arra is kitér, hogy Pilinszkynél a posztantropocentrikus és vallási, metafizikai, misztikus olvasat nem kizárják, hanem kölcsönösen áthatják és élesítik egymást.

„Pilinszky *Metronómja* emlékeztet rá, hogy van ideje a tárgyaknak, helyeknek és növényeknek is"

(139.) – olvashatjuk a következő tanulmányban. Juhász Anna Anita a Berszán István szövegében említett *olvasásgyakorlatra* hívja fel a figyelmet értelmezése elején. A tanulmány többek között arra a kérdésre keresi a választ, hogy „válhat-e az irodalom szövegből találkozássá, beszédből párbeszéddé, irodalomtörténetből irodalomtörténéssé?" (178.). Az értekezés gyakorlásfizikai kutatásokból kiindulva, a Pilinszky-líra ritmusainak követésére biztatja olvasóját, egy olyan tájékozódásra, amely az *emberi* és *nem emberi* közötti viszonyokban zajlik.

Radics Viktória személyes tapasztalattal indítja tanulmányát, amelyben beszámol arról, hogy saját apokaliptikus szorongásának, klímaszorongásának megfogalmazásához Pilinszky János költészete szolgáltatott szavakat és nyelvet. A szerző szerint azt a kozmikus részvétet, amelyet Pilinszky lírája képes sugározni, még a Biblia költészete tudja kifejezni ilyen erővel. Emellett tanulmányában utánajár annak is, hogyan próbálkozik meg a Pilinszky-líra a keresztény szimbolika dekonstruálásával, transzformálásával és újjáélesztésével.

Selyem Zsuzsa nemcsak a kötet szerkesztőjeként, de szerzőként is jelen van a tanulmánykötetben. *„Gyönyörüek vagyunk" – kutyák és angyalok Pilinszkynél* című tanulmányában részben összefoglalja, és ki is tágítja mindazt, amiről az eddigi értekezések szóltak. A tanulmányból kiderül, hogy az angyalok és az állatok a botrány és a szentség szótlan tanúi – az angyalok, akik csupán küldetéseikkel azonosak, így sem múltjuk, sem pedig jövőjük sincs, és az állatok, akik csupán az emberi jelentésadás által határozódnak meg, várják, hogy az ember nyakukra hozza a pusztulást. Ami pedig a várakozást illeti, a hátralevő időt és „az elviselhetetlent valami nem antropomorf bölcsességgel elviselik, és elpusztulnak" (181.).

A kötetet Csehy Zoltán tanulmánya zárja, amely kilép az eddigi Pilinszky-értelmezések megszokott légköréből, és Pilinszky költői életművét mint szubverzív, queer energiaforrást tárgyalja. Olyan műveket vizsgál tanulmányában, amelyben Pilinszky mássága is tematizálódik.

Pilinszky János és Mészöly Miklós a 20. század legmeghatározóbb magyar művészei közé tartoznak. Jelen kötet arra hívja fel a figyelmet, hogy az ember, állat és tárgy valójában nem abszolút kategóriák. Ehelyett inkább ember-állat, ember-tárgy, állat-tárgy viszonyairól, összemosódásairól, az egyiknek a másikban történő felfedezéséről kellene beszélnünk. A kötet leginkább azokhoz szól, akik érdeklődnek az irodalomelmélet, ökokritikai vizsgálatok, gyakorlásfizikai kutatások, esztétikai vizsgálódás, irodalom és nonhumán viszonyának kutatása, a posztmodern és a 20. századi magyar irodalom kutatása iránt, de haszonnal forgathatják azok az oktatók, irodalomtanárok és laikus olvasók is, akik Pilinszkyt és Mészölyt új perspektívákból kívánják megérteni.

Varga Eszter

Contents

Anikó Polgár: Form and Contamination in the History of Hungarian Translation 1
Renáta Balázs: Literary Historiography in the Early 20th Century:
Antal Szerb and Viljo Tarkiainen 11
Ildikó Sirató: Theatre and Drama in the Context of Cultural Relations and Comparative
Research of Finno-Ugric and Western-European Literatures and Cultures 20
Ildikó Józan: Languages in the New Europe. Antoine Meillet
and the First Finno-Ugric Chair in Paris 28
Katalin Ágnes Bartha: French Fineness on the Hungarian Stage 44
Emese Egyed: Voltaire's Correspondence with Count Fekete János.
An Attempt for Critical Reconstruction 50
Klára Papp: The Viennese Travels of Transylvanian Aristocratic Women
from the Point of View of Cultural Interest 59
Annamária Biró: Translation and Interpretation. On the German Reception
of László Márton's Novel Entitled "Minerva búvóhelye" 74
Attila Bárány: The Historical Memory and Research
of Anglo-Hungarian Relations in 19th and Early 20th C. Hungary 81

Workshop

László Büky: The Colour Structure of One of Krúdy's Short Stories –
The Adventures of Sindbad 88
Miklós Kázmér: The *Hungarian Werner* – Ferenc Benkő's Role in the Birth
of Natural Sciences in Hungarian 99

Review

Johanna Domokos: Content, Form, Style and Rhetoric in the Online Communication
of Young Generations for Teachers, Parents and Young People 108
Alexandra Balog: The Individual between the Social and Intellectual Roles
from the 18th Century until the Present 110
Ágnes Császár: The Dialogue between Literature and Photography 112
Melinda Csorba: Harmonia Receptionis 115
Ákos Grad-Molnár-Deák: What Is True and What Is Not? News and Fake News
in Social Media 118
Renáta Lőrincz: The Search for Generational Identity in Romanian
and Hungarian Movies between 2001 and 2018 121
Nóra Márton: The History of Film in Cluj-Napoca on the "Book Canvas"
for the First Time 123
Eszter Varga: The Proximity of the Non-Human 126

Cuprins

Anikó Polgár: Forma și contaminarea în istoria traducerii maghiare 1
Renáta Balázs: Istoriografia literaturii la începutul secolului XX: Antal Szerb și Viljo Tarkiainen 11
Ildikó Sirató: Teatru și dramă în contextul relațiilor culturale și cercetării comparate ale literaturilor și culturilor fino-ugrice și vest-europene 20
Ildikó Józan: Limbi în noua Europă. Antoine Meillet și primul departament fino-ugric universitar din Paris 28
Katalin Ágnes Bartha: Eleganță franceză pe scena maghiară 44
Emese Egyed: Corespondența lui Voltaire cu contele Fekete János. O încercare de reconstrucție critică 50
Klára Papp: Călătoriile vieneze ale femeilor aristocrate din Transilvania din punct de vedere al interesului cultural 59
Annamária Biró: Traducere și interpretare. Despre recepția în limba germană a romanului „Minerva búvóhelye" de László Márton 74
Attila Bárány: Memoria istorică și cercetarea relațiilor anglo-ungare în Ungaria a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea 81

Atelier

László Büky: Structura culorilor într-o nuvelă a lui Gyula Krúdy – Aventurile lui Sindbad 88
Miklós Kázmér: *Wernerul maghiar* - Rolul lui Ferenc Benkő în nașterea științelor naturale în limba maghiară 99

Recenzii

Johanna Domokos: Conținut, formă, stil și retorică în comunicarea online a tinerilor pentru pedagogi, părinți, tineri 108
Alexandra Balog: Individul între rolurile sociale si intelectuale din secolul al XVIII-lea până în zilele noastre 110
Ágnes Császár: Dialogul între literatură și fotografie 112
Melinda Csorba: Harmonia Receptionis 115
Ákos Grad-Molnár-Deák: Ce este adevărat și ce nu? *Ştiri şi ştiri* false pe rețelele de socializare 118
Renáta Lőrincz: Căutarea identității generaționale în filmele românești și maghiare din perioada 2001-2018 121
Nóra Márton: Istoria filmului orașului Cluj-Napoca prima dată pe "ecran de carte" 123
Eszter Varga: Proximitatea non-umanului 126

Tartalom

Polgár Anikó: A forma sejtetése és a kontaminálás a magyar műfordítás-történetben 1
Balázs Renáta: Irodalomtörténet-írás a 20. század elején: Szerb Antal és Viljo Tarkiainen 11
Sirató Ildikó: Színház és dráma a finnugor és a nyugat-európai nemzetek kulturális kapcsolatainak és a vonatkozó összehasonlító kutatásoknak a fókuszában 20
Józan Ildikó: Az új Európa nyelvei. Antoine Meillet és az első finnugor tanszék Párizsban 28
Bartha Katalin Ágnes: Francia elegancia a magyar színpadon..... 44
Egyed Emese: Voltaire levelezése gróf Fekete Jánossal. Kritikai rekonstrukciós kísérlet.....50
Papp Klára: Erdélyi arisztokrata nők bécsi utazásai a kultúra iránti érdeklődés szempontjából..... 59
Biró Annamária: Fordítás és értelemadás. Márton László *Minerva búvóhelye* című regényének német recepciójáról..... 74
Bárány Attila: Az angol–magyar kapcsolatok történeti emléke és kutatása a 19. században és a 20. század első felében 81

Műhely

Büky László: Egy Krúdy-novella színszerkezete – Szindbád, a hajós 88
Kázmér Miklós: A *Magyar Werner* – Benkő Ferenc szerepe a magyar nyelvű természettudomány megszületésében.....99

Szemle

Domokos Johanna: Fiatalok online kommunikációjának tartalmi, formai, stilisztikai és retorikai jellemzőiről pedagógusok, szülők, fiatalok számára 108
Balog Alexandra: Az egyén a társadalmi és értelmiségi szerepek között a 18. századtól napjainkig 110
Császár Ágnes: Textuális képek és képes textusok..... 112
Csorba Melinda: Harmonia Receptionis..... 115
Grad-Molnár-Deák Ákos: Mi igaz és mi nem? Hírek és álhírek a közösségi oldalakon..... 118
Lőrincz Renáta: Generációs identitáskeresés a 2001–2018 közötti román és magyar filmekben 121
Márton Nóra: Kolozsvár filmtörténete először a könyvvásznon 123
Varga Eszter: Bevezetés Testközelbe..... 126